

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЗАЛІТОК Наталія Валеріївна

УДК 94(410) «193»—055.2(043.3)

**ЖІНКИ В СУСПІЛЬНОМУ І ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ВЕЛИКОЇ
БРИТАНІЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТ. — 1939 Р.)**

Спеціальність 07.00.02 — всесвітня історія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник

Черевко Оксана Степанівна,
кандидат історичних наук, доцент

Київ — 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база та теоретико-методологічна основа дослідження.....	31
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ РАННЬОЇ ВІКТОРІАНСЬКОЇ ДОБИ.....	46
2.1. Становище британського жіноцтва у середині ХІХ ст.....	46
2.2. Зародження жіночого руху у Великій Британії.....	63
РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ БРИТАНСЬКИХ ЖІНОК НА ТЛІ РОЗГОРТАННЯ ЖІНОЧОГО РУХУ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТ. — 1914 Р.).....	75
3.1. Боротьба жінок за політичне рівноправ'я в останній третині ХІХ ст.....	75
3.2. Зміни у становищі британських жінок на тлі розгортання «першої хвилі» жіночого руху.....	89
3.3. Суфражистські організації на початку ХХ ст.: особливості утворення та методи діяльності.....	100
РОЗДІЛ 4. ВХОДЖЕННЯ ЖІНОК ДО ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ ТА ПРОБЛЕМА ПРАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОГО РІВНОПРАВ'Я (1914—1939 РР.).....	135
4.1. Англійські жінки у Першій світовій війні. «Акт про народне представництво» 1918 р.....	135
4.2. Перші жінки-члени Палати Громад. Участь жінок у «великій політиці» (1918—1939 рр.).....	154
4.3. Зміни у становищі британських жінок і напрями діяльності феміністичних організацій у міжвоєнний період (1918—1939 рр.).....	166
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	198
ДОДАТКИ.....	241

ВСТУП

Актуальність теми. На сьогодні гендерна рівність є одним з основоположних напрямів законодавчої та політичної діяльності країн постіндустріального світу¹.

Варто зазначити, що європейське жіноцтво пройшло складний шлях у боротьбі за розширення прав та можливостей. На початку ХХІ ст. у цій царині вдалося досягти значних успіхів, однак створення такої атмосфери у суспільстві та державі, де б жінки та чоловіки мали рівний доступ до влади, грошей, а також дістали змогу вільно розпоряджатися власним часом, все ще залишається на порядку денному борців за гендерне рівноправ'я.

Важливим завданням є подолання залишків тих стійких упереджень стосовно ролі жінки в суспільстві, які ще донедавна мали значний вплив у більшості країн світу, оскільки поступовий відхід від них розпочався лише в останній третині ХХ ст.

Наразі світову першість у забезпеченні рівноправного становища чоловіків і жінок мають Скандинавські країни, але колискою фемінізму, як руху жінок за рівноправ'я на європейському континенті, є Велика Британія. Зміни у становищі жінок у цій країні варто розглядати в контексті суфражистського руху, який став першим масштабним проявом їхньої суспільно-політичної активності. Цей рух не був єдиною причиною якісно нових зрушень, які мали безпосередній вплив на становище жінок, але він суттєво змінив як його активних учасників, так і суспільство загалом.

Попри те, що процес емансипації жінки розпочався в Англії майже півтора століття тому, а сама країна здавна вважається «батьківщиною демократії», на сьогоднішній день у британському суспільстві існує ще достатня кількість проблем, пов'язаних із забезпеченням гендерного рівноправ'я. Сам же процес

---

¹ Постіндустріальна цивілізація, на думку економіста та соціолога В. Л. Іноземцева, «охоплює США, країни Західної Європи, а також певною мірою деяких членів Британської співдружності — Канаду, Австралію та Нову Зеландію» [175].

боротьби жінок за розширення своїх прав і можливостей їх реалізації відбувався у декілька етапів, де досягнення позитивних зрушень супроводжувалося значними труднощами.

Актуальність теми посилюється тим, що, незважаючи на значний масив робіт західних дослідників з історії жіночого руху у Великій Британії, низка питань залишається малодослідженою або має суперечливе трактування у науковій літературі. Окрім того, в українській історичній науці проблематика, пов'язана з історією англійського жіноцтва останньої третини XIX — першої половини XX ст., практично не висвітлена.

Нині в Україні забезпечення гендерного рівноправ'я є нагальною проблемою, яка потребує вирішення не лише у контексті євроінтеграційних прагнень, й з огляду на розвиток демократії загалом. Тому прогресивний досвід жінок у Великій Британії є особливо корисним у діяльності суспільно активного жіноцтва України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота є складовою наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук», підрозділ «Проблеми гуманізму і духовності в процесі викладання всесвітньої історії у вищій і середній школі», що виконується на кафедрі всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова згідно з тематичним планом науково-дослідницької роботи (протокол № 6 від 25 грудня 2006 року). Тема дисертації затверджена Вченою радою університету 31 січня 2013 року, протокол №7 та уточнена 29 жовтня 2015 року, протокол №6.

Мета дослідження — висвітлити і проаналізувати еволюцію ролі жінок у суспільному і політичному житті Великої Британії від останньої третини XIX ст. до 1939 р.

Для досягнення мети передбачено вирішити такі **наукові завдання**:

- проаналізувати джерельну базу та стан наукової розробки проблематики, пов'язаної з участю жінок у суспільному і політичному житті Великої Британії (остання третина XIX ст.—1939 р.), окреслити теоретико-методологічну основу дослідження;

- вивчити становище британського жіноцтва ранньовікторіанської доби;
- розкрити особливості розгортання «першої хвилі» фемінізму у Великій Британії та методи й масштаби діяльності основних жіночих організацій зазначеного періоду;
- охарактеризувати політику урядів і політичних партій щодо «жіночого питання» в період з останньої третини XIX ст. до 1939 р.;
- встановити взаємозв'язок участі британських жінок у Першій світовій війні та забезпечення політичного рівноправ'я статей в Англії;
- визначити вплив суфражистського та антисуфражистського рухів на зрушення у пануючому гендерному укладі Великої Британії;
- дослідити зміни у становищі й ролі британських жінок у суспільстві та масштаби впливу суспільних стереотипів на процес жіночої емансипації;
- з'ясувати значення досліджуваного періоду в процесі становлення гендерного рівноправ'я у Великій Британії.

Об'єкт дослідження: гендерний аспект суспільного і політичного життя Великої Британії з останньої третини XIX ст. до 1939 р.

Предмет дослідження: місце та роль жінок у суспільному і політичному житті Великої Британії з останньої третини XIX ст. до 1939 р.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з останньої третини XIX ст. до 1939 р. *Нижня межа* дослідження (остання третина XIX ст.) обумовлена початком та стрімким розгортанням «першої хвилі» жіночого руху у Великій Британії, а саме — створенням перших постійних суфражистських організацій та започаткуванням серйозних політичних дискусій щодо доцільності надання жінкам виборчих прав (1860—1870-ті рр.). *Верхня межа* дослідження (1939 р.) пов'язана з початком Другої світової війни, яка ознаменувала собою якісно новий період у житті британського жіноцтва.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дисертаційній роботі:

Уперше:

- в українській історіографії досліджено багатогранність змін у становищі та ролі британських жінок у суспільстві з останньої третини XIX ст. до 1939 р.;
- проведено комплексний аналіз історіографічних напрацювань та джерельної бази проблеми, залучено до наукового обігу низку маловідомих і малодоступних джерел, серед яких законодавчі акти британського парламенту, спрямовані на усунення гендерного нерівноправ'я, мемуари основних фігурантів жіночих рухів, матеріали британських жіночих організацій (листівки, буклети, програми), періодичних видань, тогочасні фотоматеріали, які суттєво поглиблюють розуміння особливостей суспільно-політичного становища жінки у Великій Британії в досліджуваній період;

Уточнено:

- хронологічні межі феміністського руху у Великій Британії, пов'язані зі змінами в становищі британських жінок в суспільстві та їхньою боротьбою за розширення прав;
- комплекс чинників, що вплинули на надання жінкам права голосу та довготривалість процесу емансипації у Великій Британії;
- відомості щодо зайнятості жінок в окремих галузях виробництва, торгівлі та сфері послуг (на основі аналізу матеріалів переписів населення);
- напрями та особливості діяльності активістів жіночого руху у міжвоєнний період;

Набули подальшого розвитку:

- дослідження значення законодавчих новацій, що мали емансипативний ефект для жінок, у становленні гендерного рівноправ'я у Великій Британії;
- вивчення та аналіз впливу політичної ідеології і системи морально-етичних цінностей на ставлення соціуму до проблеми гендерного нерівноправ'я у Великій Британії;
- дослідження суспільної і політичної історії Великої Британії у період з останньої третини XIX ст. до 1939 р. через призму гендерних відносин.

Практичне значення одержаних результатів. Фактологічний матеріал та теоретичні висновки даної роботи можуть бути використані у процесі викладання курсів «Нова історія країн Європи та Америки», «Новітня історія країн Європи та Америки», спецкурсів із жіночої історії, гендерної історії та гендерної політики, повсякденної історії, у тематичних науково-практичних конференціях, при написанні підручників та посібників з історії й соціології. Основні положення та результати дисертаційного дослідження можуть слугувати інформаційною базою у процесі розробки ефективного гендерного законодавства в Україні.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою дисертанта. Усі подані в дисертації наукові результати отримані автором самостійно і викладені в опублікованих працях. В опублікованих у співавторстві з к.і.н., доцентом О. С. Черевко роботах дисертанту належить дослідження, структуризація та аналіз історіографічної бази з історії суфражистського руху та становища жінок у Великій Британії (1860-ті—1928 рр.) відповідно до поданих науковим керівником ідей та напрямів дослідження.

Апробація результатів дисертації здійснена на засіданнях кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні положення, результати та висновки дисертації обговорені на науково-практичній конференції «Всесвітня історія очима українських істориків» (Київ, 2011); Студентській звітно-науковій конференції «Освіта та наука у вимірах ХХІ століття» (Київ, 2012); VI Міжнародній науковій конференції «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013); Всеукраїнській науковій конференції «Освіта і наука в Україні», (Дніпропетровськ, 2013); III Міжнародній науковій конференції молодих вчених та студентів, присвяченій 270-літтю укладання «Прав за якими судиться малоросійський народ» (Глухів, 2013); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Гендерні дослідження в історичному вимірі» (Київ, 2013); II Міжнародній науково-практичній конференції «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності»

(Одеса, 2015); VIII Міжнародній науковій конференції «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2015); 68 міжнародній конференції «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 2015); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Гендерна проблематика та антропологічні горизонти» (Острог, 2015); Другій літній школі «Гендерний університет» (Ужгород, 2015); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Гендерна проблематика та антропологічні горизонти» (Острог, 2016).

Публікації. Основні положення, матеріали, результати та висновки дисертації відображені у 18 наукових публікаціях, з них 7 статей оприлюднено у наукових фахових виданнях України, 2 статті — у закордонних фахових виданнях, які входять до Російського індексу наукового цитування (РІНЦ) та міжнародної бази Ulrich's Periodicals Directory.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом і відповідає поставленій меті та реалізації основних завдань. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Обсяг дисертації становить 298 сторінок, з них основного тексту — 197 сторінок. Перелік використаних джерел і літератури складає 449 позицій (найменування українською, російською та англійською мовами). Дисертація має 10 додатків, що містять світлини, статистичні дані, карикатури, відбитки феміністичних листівок та інші матеріали, які дозволяють більш повно і об'єктивно відобразити сутність досліджуваної проблеми.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Враховуючи багатогранність досліджуваної теми, доступні нам історичні напрацювання, з метою їхнього аналізу, було умовно розподілено на наступні групи: 1) праці з суспільної і політичної історії Великої Британії XIX—XX ст.; 2) праці, у яких висвітлено теоретико-методологічні постулати та історичний розвиток «жіночих» і «гендерних студій»; 3) загальні праці з історії жінок; 4) праці, які висвітлюють становище британських жінок у різних сферах життєдіяльності суспільства; 5) дослідження з історії суфражистського та антисуфражистського рухів у Великій Британії, а також участі жінок у політичному житті країни у зазначений період; 6) роботи, присвячені становищу британських жінок у роки Першої світової війни.

До першої групи увійшли праці, у яких досліджено політичний та суспільний виміри британської історії XIX—XX ст.

Західна історіографія представлена книгою англійського історика **Д. М. Тревельяна** [182], у якій зібрано цінний фактологічний матеріал щодо соціально-економічного, побутового та культурного життя Англії у XIV—XIX ст.

Британський історик **Ч. Поулсен** [179] досліджує низку повстань та бунтів, особливості політичних кампаній в Англії від середньовіччя до 1910-х рр. Основна увага автора зосереджена на динаміці рухів соціального протесту.

У ґрунтовній праці англійського історика **М. Пью** [235] здійснено комплексне дослідження соціальної історії Великої Британії у 1780—1992 рр.

Радянська історіографія представлена працею історика-британіста **М. А. Єрофєєва** [173], в якій досліджено промисловий переворот і перетворення Англії на «майстерню світу», проблеми колоніалізму, класову боротьбу і масові робітничі рухи у 1815—1917 рр.

Радянський історіограф англійської історії Нового та Новітнього часу **К. Б. Виноградов** розглядає найважливіші проблеми англійської історіографії, критикує буржуазні концепції історичного процесу, подає розгорнуту характеристику досліджень, присвячених британській зовнішній та колоніальній політиці [168]; аналізує низку суспільно-політичних процесів, сучасником і учасником яких був відомий британський політичний діяч Девід Ллойд Джордж [167].

Український дослідник радянської доби **В. О. Горбик** [172] досліджує проблеми, пов'язані з динамікою історичного розвитку Консервативної та Ліберальної партій, їхніх ідеологій і політичних тактик.

Серед пострадянських дослідників слід назвати білоруського історика **І. Р. Чикалову** [363], яка подає аналітичний огляд особливостей залучення жінок та дітей до праці на промислових підприємствах у країнах Західної Європи і США у XIX ст. Дослідниця висвітлює рухи за поліпшення умов праці цих категорій найманих працівників і особливості прийняття перших фабричних законів.

Російська вчена **Н. А. Кручиніна** [274] досліджує еволюцію філософсько-політичних концепцій та історію політичних партій Великої Британії у XVII — на початку XXI ст.

Український вчений **А. В. Грубінко** аналізує партійно-політичний досвід реалізації європейської політики Великої Британії [297]. Українська дослідниця **Н. Л. Яковенко** досліджує Велику Британію у контексті її зовнішньої політики [185].

Аналізуючи наявні напрацювання з гендерної теорії в історичній науці, які становлять другу групу досліджень, можна констатувати, що першість у розвитку й формуванні її методологічних засад належить вченим з країн Заходу.

Ця тема практично не знайшла відображення у працях радянських дослідників, але з 90-х рр. XX ст. здобула чималу популярність в країнах пострадянського простору.

Україна не стала винятком у цьому питанні, доказом чого може бути наявність значної кількості публікацій з даної проблематики, включення гендерної теорії до змісту університетських програм та успішне функціонування гендерних наукових осередків у Києві, Харкові та інших містах.

Основні теоретичні постулати гендерних досліджень в історичній науці були сформульовані американською вченою **Дж. Скотт** [349], [350], [403], чия позиція буде розглянута більш детально у підрозділі 1.3 даного Розділу. Крім цього, гендерна та феміністична методологія є предметом вивчення західних вчених **М. Кімела** [176], **Н. Лікке** [225], **С. Дж. Керролл** та **Л. М. Зериллі** [324], **К. Уест** та **Д. Зіммерман** [358], **Л. Сегал** [245], **А. Кут** та **Б. Кемпбелл** [200].

Серед вітчизняних дослідників, які вивчали теоретичні підвалини жіночих і гендерних студій, а також їхні витоки та історію становлення, слід назвати українських науковців **М. С. Маєрчик** [326], **О. Р. Кісь** [323], **Т. В. Орлову** [178, с.369—397], **Н. В. Шевченко** [368], **І. А. Жеребкіну** [298], **Г. О. Христову** [278], **О. Ільченко** [321].

Історичний розвиток й основні теоретичні підвалини сучасних підходів у гендерній теорії, а також критичний аналіз основних соціальних інститутів подано у підручнику «Гендер для медій», написаному колективом авторок під редакцією **М. Маєрчик**, **О. Плахотнік** та **Г. Ярманової** [272]. В основу аналізу гендерних відносин покладено три інтерпретативні рамки, що об'єднують різні підходи до гендеру: 1) *особистісну* (гендер твориться в індивідуальному тілі); 2) *інтераційну* (гендер продукується у соціальній взаємодії); 3) *інституційну* (гендер твориться через соціальні інститути) [272, с.55—57]. Гендер тут розглядається як система «соціальних практик (особистісного, інтераційного й інституційного рівнів), які створюють і підтримують гендерну відмінність і гендерну нерівність» [272, с.58].

Російські вчені **Є. Здравомислова** та **А. Тьомкіна** [318] розглядають відносини між статями не як результат біологічних відмінностей, а як складний

конструкт, що дозволяє приписувати біологічним відмінностям певний зміст [318, с.161].

Російська дослідниця **Н. Пушкарьова** [341], [342], [343], [344],[410] визначаючи тенденції в історіографії пострадянських країн, констатує наявність двох основних дискурсів: *есенціалістського* або дискурсу традиційних гендерних ролей, який легітимізує роль жінки як компліментарну (взаємодоповнюючу) до ролі чоловіка та *феміністського*, що ставить під сумнів природність (тобто, есенціалістську обумовленість) взаємодоповнюваності гендерних ролей у минулому і теперішньому [341, с.10—12]. Розглядаючи процес переходу від жіночих студій до гендерних досліджень, Н. Пушкарьова досліджує зв'язок між гендерною та соціальною історією й виступає за їхній тісний союз. Вона зазначає, що предметом гендерної історії є не лише історія взаємовідносин між статями, але й вивчення ієрархій в межах кожної статі [344, с.32].

Подібних поглядів дотримується й відомий білоруський історик **І. Р. Чикалова** [359], [361], [362], [365], [367]. На її думку, предметом гендерної історії виступає історія владних взаємозалежностей, взаємозв'язків та ієрархій між чоловіками і жінками, чоловіками і чоловіками, жінками та жінками різних соціально-класових прошарків з урахуванням сексуального статусу, расової/етнічної належності і віку, тобто — «діалогічна» історія соціальних відносин [359, с.21—22].

Крім вищеназваних авторів, витоки та розвиток теоретичних основ фемінізму і гендерних студій досліджують у своїх працях російські науковці **Г. А. Брандт** [166], **Н. А. Блохіна** [291], **О. А. Вороніна** [295], **Л. Панкова** [336], **А. Г. Бикова** [408]; казахська вчена **Г. Хассанова** [412]; білоруська дослідниця **Л. Г. Воліна** [294].

У виданнях «Гендерна рівність у сучасному світі. Роль національних механізмів» [170] та «Практичне керівництво з впровадження гендерних підходів» [180] акцентується увага на практичному впровадженні гендерних підходів у сучасному світі.

Проблеми, пов'язані з феміністськими рухами та становищем жінки як суб'єкту у гендерних відносинах, у тому числі, й у Великій Британії, стали одними з центральних у дослідженнях західних істориків починаючи з останньої третини XX ст. і до сьогодення. Натомість, у радянській історіографії зустрічаються лише поодинокі згадки про жіночий рух як одну з проблем суспільно-політичного життя Великої Британії.

Праці російських та білоруських дослідників з вказаної проблематики почали з'являтися лише з кінця 90-х рр. XX ст., у той час як в Україні різні аспекти життя англійських жінок в історичній ретроспективі рідко обирались істориками у якості теми для окремого дослідження.

До третьої групи увійшли роботи, у яких відображено загальні тенденції у становищі жінки на різних етапах розвитку людства.

Серед відомих західних істориків, чиї дослідження у кінці 1970-х рр. набули широкого резонансу, слід назвати американську дослідницю **Дж. Келлі**. У своїх статтях [322], [398] вона ставить під сумнів справедливості традиційної періодизації історії щодо жінок як особливої суспільної категорії. Вчена доводить, що у періоди так званих «прогресивних змін» жінки зазнавали більших обмежень, ніж в інші часи: «... для жінок в Афінах «прогрес» означав конкубінат і закриття дружин у гінекеях. У Європі епохи Відродження він означав прив'язування дружин буржуа до власних домівок і ескалацію полювання на відьом... Велика французька революція швидко закрила жінкам доступ до свободи, рівності і братерства» [322, с.358—359]. Тобто, епохи, які до цього часу асоціювалися у нашій свідомості з поширенням у суспільстві більшої свободи дій і мислення, для жінок супроводжувались протилежними за сутністю змінами.

Англійський історик **Е. Гобсбаум** [171], [183], [296] фіксує наявність істотних змін, що охопили практично всі сфери життя в останній третині XIX ст. в країнах Заходу, і мали значний вплив на формування образу «нової» жінки. На його думку, в період, що охоплює декілька десятиліть перед 1914 р., сталися три найвідчутніші зрушення, які вплинули на появу «нової» жінки: 1) поширення

середньої освіти для дівчат; 2) отримання жінками більшої свободи діяльності; 3) у суспільстві на жінок стали звертати більше уваги, розглядаючи їх як особливу групу, що має власні інтереси й власні прагнення. Е. Гобсбаум акцентує на таких питаннях як контроль над народжуваністю, статус жінок на ринку праці та їх прилучення до професій, які нещодавно вважалися виключно чоловічими, стереотипи у суспільстві щодо непрацюючих жінок, вплив церкви та антиклерикальних рухів на становище жінок [296, с.83—86].

Британська дослідниця **Л. Абрамс** [164], [413] досліджує широке коло питань, що включають місце жінок у приватному та публічному житті, взаємовідносини з політичними силами та участь у Першій світовій війні, конкретизує масштаби і динаміку змін окремо для кожної з найбільш розвинутих європейських країн впродовж 1789—1918 рр.

Американський історик **Е. Т. Аллен** [186] подає детальний історичний аналіз еволюції становища жінок Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії та Росії впродовж ХХ ст.

Пострадянська історіографія вказаного питання представлена працею білоруської дослідниці **О. І. Янчук** [380], яка доводить, що нерівність між чоловіком і жінкою є продуктом культури. Вона зазначає, що не варто надто перебільшувати природні відмінності між статями, на які дуже часто спираються як феміністські автори, так і їхні критики. На думку вченої, дискримінація жінок бере свій початок з приходом соціального прогресу і просвітництва, оскільки в архаїчних суспільствах, де спостерігалися максимально важкі умови життя, безпосередньо пов'язані з виживанням (захист від диких звірів, харчування), дослідники не фіксують істотних гендерних відмінностей, доведених до поневолення жінки [380, с.9].

Російська дослідниця **С. Айвазова** [287], [288] аналізуючи динаміку змін у поглядах на роль жінки впродовж всього історичного розвитку людства, стверджує, що причиною нерівного розподілу ролей між чоловіком і жінкою стала функція відтворення роду. Оскільки основною функцією жінки було народження і виховання дітей, їй дісталася приватна сфера, а за чоловіком

закріпилося право на зовнішню діяльність. Однак і у приватній сфері жінка виявилась підвладною чоловічому авторитету. Вчена припускає, що такий нерівний первинний розподіл праці між чоловіком і жінкою міг бути спричинений участю у цьому процесі третьої сторони — роду, який прагнув повністю контролювати істоту, яка забезпечувала його відтворення [287, с.153].

Російська вчена **Л. Рєпіна** [181], [345], [346], [347], [348] досліджуючи динаміку змін гендерних стосунків, подає конкретно-історичний матеріал з історії країн Західної Європи й приділяє особливу увагу переломним епохам європейської історії.

Становище російських жінок у XVIII—XX ст. висвітлено у працях російської дослідниці **І. І. Юкіної** [184] та українського історика **І. М. Петренка** [265].

Українська дослідниця **Н. Б. Ніколаєва** [263] аналізує соціальний статус та права жінок в соціально-економічній, юридичній та політичній сферах США з кінця XVIII ст. до 1920 р. Авторка вказує на істотну роль суфражистського руху у процесі емансипації американських жінок та зміні соціальних стандартів мислення і поведінки, що обумовлювали статус жінки у суспільстві.

Українські історики **С. В. Віднянський** та **А. Ю. Мартинов** [169] акцентують увагу на діяльності тих відомих політичних діячів — чоловіків та жінок, які відіграли суттєву роль в історії європейської інтеграції. Дана праця є важливим джерелом для дослідження характеру та поглядів жінок-політиків, стилю їхньої роботи та внеску у політичне життя світової спільноти.

Особистості М.Тетчер та її реформаторській діяльності на посаді прем'єр-міністра Великої Британії присвячено дисертаційне дослідження **О. С. Черевко** [266]. Авторка розглядає реформи англійського уряду у 80-ті рр. XX ст. через призму політичної діяльності М.Тетчер та досліджує явище «тетчеризму» у контексті концептуальних засад британського консерватизму.

До четвертої групи увійшли праці авторів, чиї дослідження присвячено висвітленню особливостей становища британських жінок у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Загальні аспекти цієї проблеми відображені у праці англійського історика і економіста **Ф. Томпсона** [253], який, досліджуючи соціальну історію Великої Британії, аналізує економічний уклад, соціальну структуру, види зайнятості, дозвілля, а також сімейні стосунки і цінності, характерні для суспільства вікторіанської доби. У праці **С. Мітчелл** відображено особливості повсякденного життя у вікторіанській Англії [227].

Місце та роль жінок у вікторіанському суспільстві, а також особливості процесу їхньої емансипації проаналізовано британськими дослідницями **Р. Гріллс** [393], **В. Клейн** [399], **Х. Войцак** [443].

Російська історіографія цього питання представлена роботою **Б. М. Проскурніна** [340], у якій проаналізовано феномен вікторіанства. Російська вчена **Н. Д. Крючкова** [261] досліджує особливості способу життя представників британської еліти у третій чверті XIX ст.

Дисертаційна робота російського історика **С. А. Нестерової** [262] базується на порівняльному аналізі образів американської та британської жінки в останній третині XIX ст. — на початку XX ст. Дослідниця констатує наявність еволюції уявлень про жінку у зазначений період. Головним результатом цього періоду було руйнування жорсткої межі між публічною і приватною сферами діяльності і визнання суспільством права жінок на участь у публічному житті.

Російська вчена **К. Ш. Єфимова** [259] у своїй дисертації, присвяченій дослідженню становища і соціокультурного статусу жінок середнього прошарку у Великій Британії (1870—1920-х гг.), стверджує, що підвалини для появи «нової» або «сучасної» жінки були закладені представницями середнього прошарку. Вчена акцентує увагу на демографічних процесах, змінах в освітній сфері, на ринку праці та у шлюбно-сімейних відносинах.

Загалом, у добу вікторіанства дім, сім'я та шлюб були центральними поняттями у суспільній свідомості і мали виключне значення для англійців. Особлива роль у шлюбно-сімейному житті належала жінці, яка мала піклуватися про затишок у домі й родині. У той же час, нарівні із сакралізацією сімейного життя, було започатковано протилежний за сутністю процес, який передбачав

розмиття жорстких меж між «приватною» і «публічною» сферами життєдіяльності, що не могло не позначитися на становищі «берегині домашнього вогнища».

Австралійська вчена **П. Джейлланд** [220], дослідивши становище британок з привілейованих прошарків суспільства в освітній сфері, шлюбно-сімейних стосунках і соціумі, зазначає, що центральним поняттям у житті жінок Британської імперії був дім. Англійські леді уособлювали ідеал самопожертви і знаходились у залежності від своїх чоловіків чи батьків. Така система взаємовідносин активно підтримувалась державою.

Американський історик **К. Нельсон** [229] акцентує увагу на сімейних ролях чоловіка і дружини, батька і матері, братів і сестер, а також більш далеких родичів. Вона наголошує, що ще з дитинства британських чоловіків та жінок готували виконувати у суспільстві відмінні за сутністю ролі. Так, хлопчикам належала роль годувальника, тому їм надавали кращу освіту, більше свободи і часу для дозвілля, у той час як дівчаток ще змалечку залучали до робіт по господарству, догляду за молодшими сестрами і братами тощо.

Значний інтерес для дослідження особливостей становища жінки у шлюбно-сімейній сфері, а також впливу моралі вікторіанської доби на життя британок представляють дослідження британських вчених **Дж. Бенкса** й **О. Бенкс** [187] та **Р. Флетчера** [205]. Американська феміністка-правознавець і політолог **М. Шенлі** [246] зупиняється на ключових змінах у статусі заміжніх жінок у XIX ст., вказуючи на тісний зв'язок між утисками жінки у приватній та публічній сферах. Англійський історик **Л. Стоун** [248] аналізує підстави та різні шляхи проведення процесу розлучення у Великій Британії.

Серед праць російських дослідників, які вивчали становище британських жінок у шлюбно-сімейних відносинах, слід назвати статтю **Д. Б. Вершиніної** [292]. Авторка подає узагальнений морально-психологічний портрет англійських леді. Вчена приходить до висновку, що ще у XVIII ст. англійські жінки почали проявляти інтерес до подій соціального життя, яке виходило за рамки домашніх проблем. Ця тенденція зберігалася і впродовж XIX ст. У цей період почався

процес пробудження жіночої свідомості, втілений у прагненні англійських леді до самоосвіти.

На початку XIX ст. в Англії було започатковано процес реформування освітньої системи, який проходив впродовж всього століття. У цей період поступово починає зростати значення жіночої освіти.

Британський дослідник **Д. Гілард** [208] подає цінний фактологічний і документальний матеріал, присвячений становленню і розвитку системи освіти в Англії з 597 до 2010 рр.

Російська вчена **І. А. Калініченко** [260] дослідила культурно-історичні, соціально-історичні, науково-педагогічні аспекти розвитку традицій англійської жіночої освіти. Авторка робить висновок, що наприкінці XIX ст. в Англії склалася цілісна система жіночої освіти, проте гендерні суперечності на ментальному рівні на цей час подолати не вдалося. Вплив промислової революції в Англії на загальний рівень освіченості суспільства аналізує білоруська дослідниця **Н. Є. Орлова** [333].

Зростання рівня освіченості жінок відкривало для них нові перспективи для самореалізації, сприяло більшій самостійності і підвищенню власної самооцінки.

Важливим фактором, що вплинув на формування образу «нової» жінки, були зміни на ринку праці, які безпосередньо торкнулися працюючих жінок. У другій половині XIX — першій половині XX ст. у Великій Британії намітилася тенденція до розширення сфер зайнятості, прийнятних для жінок різних верств населення. Крім цього, на становище працюючих жінок мали вплив зміни у трудовому законодавстві, що стосувалися умов та тривалості праці, особливостей нарахування заробітної плати тощо.

Серед західних вчених, що досліджували проблему жіночої зайнятості на британських теренах, слід назвати американського історика **Дж. Барнетт** [195]. Вона проаналізувала особливості жіночої праці на тлі промислової революції у Великій Британії. Констатує наявність нерівності в оплаті праці чоловіків та жінок і намагаючись пояснити її походження, дослідниця приходить до

висновку, що причиною менших заробітків жінок у порівнянні з чоловіками були не стереотипи щодо перших, а особливості розвитку самого ринку праці. На думку Дж. Барнетт, витіснення жінок до менш важких сфер праці відіграло швидше позитивну роль для самих жінок, надавши їм можливість бути працевлаштованими. Різниця в оплаті праці між робітниками жіночої та чоловічої статі була пов'язана з різницею у їхній продуктивності, а, отже, економічно виправданою.

Дослідження британської вченої **Е. Робертс** [240] присвячене становищу жінок робітничого прошарку та проблемам, з якими вони мали справу у сфері зайнятості. Вона вказує на складнощі при підрахунку кількості працюючих жінок, аналізує ставлення чоловіків до жіночої зайнятості, а також відносини британок з профспілками, розглядає проблеми нерівної оплати праці, особливості трудового законодавства тощо.

Британський історик **Н. Вердон** [254] на основі широкої джерельної бази, детально аналізує трудові будні жінок, що проживали у сільській місцевості. Вчена робить висновок, що впродовж всього XIX ст. ці жінки вносили істотний вклад в економічне життя країни, не зважаючи на те, що офіційно їхня присутність на ринку праці скоротилася наприкінці XIX ст. Розглядаючи проблему нерівності в оплаті праці, дослідниця стверджує, що, принаймні частково, це становище було обумовлене даниною традиціям. У той же час, вона вказує й на вплив різниці у продуктивності роботи та тривалості робочого дня робітників чоловічої і жіночої статей.

Британська дослідниця **Л. Холкомб** [212] акцентує увагу на становищі працюючих жінок середнього прошарку. Вона фіксує підвищення їхнього статусу напередодні Першої світової війни у порівнянні з останньою третьою попереднього століття. Американська вчена **Д. Копельман** [201] досліджує становище лондонських жінок-вчителів, особливості формування їхньої гендерної і класової ідентичності з моменту запровадження державної освіти у 1870 р. до 30-х рр. XX ст.

Ще одній важливій проблемі — «шлюбним заборонам», які переважно стосувались працюючих жінок з середніх прошарків населення, присвячено працю американського історика й економіста **К. Голдін** [392].

Завершує вказаний блок у західній історіографії робота британської вченої **К. Девідсон** [203] у якій досліджено еволюцію домашніх обов'язків англійських жінок різних прошарків. Хоча ведення домашнього господарства не може бути зараховане до рангу оплачуваної роботи, становище у даній сфері мало важливе значення для працюючих жінок, які були змушені поєднувати ці два види зайнятості. Авторка подає цінні відомості щодо зміни обсягів домашньої роботи у сім'ях різного достатку впродовж 1650—1950 рр.

Проблематика, пов'язана із жіночою зайнятістю у Великій Британії, частково знайшла відображення у праці радянського дослідника **М. О. Єрофєєва** [173]. Наявну у цей період тенденцію до збільшення обсягів залучення жінок у сферу оплачуваної праці він пояснює бажанням капіталістів «отримати найбільш дешевий і слухняний робочий матеріал» [173, с.7—8].

П'ята група досліджень включає в себе проблеми, що стосувалися перебігу суфражистського та антисуфражистського рухів, а також участі жінок у політичному житті.

Традиційно дослідники поділяють історію жіночого руху на три, а іноді, й чотири етапи («хвилі»). «Перша хвиля» фемінізму у Великій Британії тривала починаючи з другої половини XIX ст. до перших десятиліть XX ст. Цей етап відомий у науковій літературі як суфражистський (від англ. «suffrage» — «право голосу»), оскільки серед багатьох вимог щодо покращення становища жінок та отримання ними недоступних раніше прав і можливостей для самореалізації, вимога про надання виборчих прав була першочерговою. На переконання жінок, отримавши це право, вони, шляхом участі у виборах і творенні законів, зможуть виправити й інші прояви несправедливості.

«Перша хвиля» фемінізму стала яскравим явищем суспільно-політичного життя Великої Британії. Наукові дискусії навколо рушійних сил, характеру його

діяльності та впливу здобутків на емансипацію британських жінок тривають й донині.

Одним із дискусійних залишається питання про соціальну приналежність учасників суфражизму і вплив цього фактору на мету їхньої боротьби.

Британський історик **Е. Гобсбаум** [296, с.95] вказує на обмеженість досягнень суфражистського руху, спричинену активною участю у ньому переважно вихідців з середнього та вищого прошарків населення. Протилежної точки зору дотримуються британські дослідники **Дж. Ліддінгтон** і **Дж. Норріс** [223], які, на основі значної кількості джерел, у тому числі, щоденників активістів, місцевих газет, рукописів та інтерв'ю з учасниками і сучасниками суфражистського руху, провели ґрунтовний аналіз сутності жіночого руху у Великій Британії. Ними було спростовано усталене твердження про суфражизм як рух жінок з середніх і вищих прошарків. Дж. Ліддінгтон і Дж. Норріс показали, що активну участь у русі приймали також і робітниці, особливо, з Північної Англії.

У радянській історіографії суфражизм у Великій Британії було прийнято розглядати як буржуазний рух. Так, відомий історик-британіст **К. Б. Виноградов** наголошував на вузькості британського жіночого руху через домінування у ньому «буржуазних елементів», які «майже не цікавилися соціальними аспектами руху, зокрема, боротьбою, яку жінки-робітниці вели з давніх часів..., — боротьбою за оплату своєї праці нарівні з чоловіками» [167, с. 153].

За більше ніж 50-літню кампанію суфражистам вдалося побудувати розгалужену сітку представництв по всій території Великої Британії, пережити декілька розколів на основі ідеологічних і тактичних розбіжностей, здобути значну кількість як прихильників, так і противників, привернути увагу широкого загалу і, врешті-решт, здобути право голосу.

Важливе значення для вивчення особливостей перебігу «першої хвилі» жіночого руху має праця британської дослідниці **Е. Кроуфорд** [202], що містить відомості про більше ніж 400 суфражистських активістів й детальні описи

діяльності 800 суфражистських товариств та груп тиску. Комплексний аналіз «першої хвилі» британського суфражистського руху надає також американський історик і правозахисниця **С. ван Вінгерден** [256].

Відомості про створення перших суфражистських жіночих товариств, їхню структуру і взаємовідносини між членами містяться у праці канадської вченої **А. Робсон** [401].

Особливо цінними є фундаментальні праці британського історика **М. Пью** [236], [237], який критично переосмислив наявні напрацювання з історії жіночого руху. Він заперечив досить поширену точку зору, відповідно до якої наприкінці XIX ст. суфражистський рух переживав спад. На думку вченого, період з 1890 до 1900 рр. був вдалим для активістів жіночого руху, які у цей час мали успіх в полеміках щодо надання жінкам права голосу. Крім цього вчений проаналізував впливи двох світових воєн на становище британок, політику партій щодо жінок, участь останніх у політиці і суспільному житті; дослідив проблеми, пов'язані з материнством, веденням домашнього господарства і його поєднанням з оплачуваною зайнятістю тощо.

Станом на початок XX ст. у британському суфражистському русі досить чітко окреслились дві течії — поміркована, представлена Національним союзом жіночих суфражистських товариств і войовнича (мілітантська), яку представляв Жіночий соціально-політичний союз. Більшість дослідників погоджується з поданою класифікацією. Серед тих, хто пропонує альтернативний поділ, слід назвати британського історика **С. Холтон** [214], [215], [395]. На її думку, більш доцільно розрізняти «ліберальних» та «демократичних» суфражисток, беручи за основу сутність їхніх вимог. Так, якщо «ліберальні» активістки виступали лише за надання права голосу жінкам на рівних умовах з чоловіками, то «демократичні» учасниці жіночого руху виступали за надання права голосу всім громадянам.

Загалом, явище мілітанства у британському суфражизмі має неоднозначні оцінки з боку дослідників. Зокрема, американський історик **Л. П. Юм** [218] вважає, що діяльність радикального Жіночого соціально-політичного союзу,

мала деструктивний вплив до 1914 р. Основна ж заслуга у здобутті жінками права голосу належить поміркованому Національному союзу жіночих суфражистських товариств.

З іншого боку, британський вчений **Е. Росен** [241] високо оцінює внесок суфражеток і вважає тактику мілітанток ефективним знаряддям у боротьбі за право голосу, відкидаючи популярні твердження про безглуздість і необдуманість їхніх радикальних дій.

Американська вчена **Л. Нім Мейхол** [230], яка детально проаналізувала тактику та ідеологію мілітанток, простежує розвиток їхньої концепції опору від її витоків в межах радикально-ліберального дискурсу у 1860-х рр. до становлення в якості політичної практики під час англо-бурської війни. Вона вважає мілітантство серйозною політичною силою і високо оцінює його здобутки.

Враховуючи виключне значення керівництва войовничого крила суфражизму у діяльності цього напрямку загалом, особливий інтерес становить праця британського історика **П. Бартлі** [189], у якій критично переосмислено роль лідерки мілітанток Еммелін Панкхерст у процесі жіночої емансипації, прослідковано становлення її особистості та еволюцію поглядів.

Участь чоловіків у жіночому суфражистському русі досліджено у праці американської вченої **С. Страусс** [249].

Сучасна російська історіографія, присвячена розвитку британського суфражизму загалом і його радикальної течії, зокрема, представлена працями російської вченої **О. В. Шнирової** [373], [374], [376], [377], [378], [379] яка дослідила витoki і хід «першої хвилі» жіночого руху, вплив суфражистської пропаганди на суспільство, феномен мілітанства. Вона підтримує найпоширеніший в історіографії поділ суфражизму на конституційний (поміркований) і войовничий (мілітантський) напрями. О. В. Шнирова констатує, що перший напрям спирався на ліберальну ідеологію і керувався демократичними принципами в управлінні. У той час як характерними рисами другого були активне використання радикальних методів для впливу на уряд,

жорстка централізація, дисципліна, ієрархічність, корпоративізм. На думку вченої, «...боротьба мілітанток була не стільки боротьбою за розширення демократії, скільки боротьбою проти демократії» [376, с.6], тому мілітантство слід віднести до рухів і організацій тоталітарного типу.

Російська дослідниця **Д. Б. Вершиніна** [258] вважає, що заслуга суфражеток полягала, насамперед, у приверненні уваги суспільства до проблеми жіночого рівноправ'я, однак на практиці агресивні дії мілітанток багато в чому лише відклали момент надання жінкам виборчих прав.

Російський історик **Н. В. Новікова** [329], [330], [332] проаналізувала особливості ідеології конституційного і радикального напрямів суфражизму, а також дослідила жіночий рух у контексті британської імперської культури. Вчена доводить, що учасниці реформаторських рухів «не протиставляли себе домінуючій імперській культурі і наполегливо підкреслювали свою генетичну спорідненість з нею та залежність від цієї «величної спадщини»,... пишалися своєю причетністю до виконання Британією загальносвітової цивілізаторської місії» [330, с.36—37].

Серед російських вчених, які досліджували проблему чоловічого суфражизму, слід назвати **О. В. Шнирову** [375]. Вона виділяє наступні причини поширення чоловічого фемінізму в Англії: 1) тривала боротьба жінок за політичні права, 2) поляризація суспільства щодо проблеми жіночих виборчих прав після виникнення мілітанства, 3) криза системи гендерних відносин на початку ХХ ст. На думку вченої, «...період кінця ХІХ — початку ХХ ст. ознаменувався появою не тільки «нової жінки», яка прагнула до незалежності і рівноправності, але й «нового чоловіка», який цінував в жінці ці нові якості й бажав бачити поруч із собою... рівноправного партнера і повноцінну особистість» [375, с.337].

Окремого розгляду потребує проблема побудови взаємостосунків між суфражистами і політичними партіями.

Серед західних вчених однією з перших вищевказаний аспект висвітлювала британська вчена **К. Ровер** [242]. Попри свою цінність, ці

дослідження мають істотний недолік, який проявляється в апологетичності викладу боротьби жінок за політичні права.

На перших порах своєї діяльності суфражисти активно співпрацювали з ліберальними парламентарями. Американський історик **Л. П. Юм** [218] показала поступове розчарування суфражистських активістів політикою Ліберальної партії, на яку покладалися великі надії щодо забезпечення політичних прав для жінок. Взаємостосунки лейбористів і активістів суфражистського руху стали предметом дослідження американського вченого **Дж. Лі** [269].

Становлення взаємовідносин між політично активними жінками Великої Британії і консерваторами досліджувала **М. Аучтерлоні** [382]. Також цю тему розглядає британський дослідник **М. Пью** [236], [237]. Він наголошує на виключному значенні підтримки жіночого руху з боку деяких членів Консервативної партії.

Проблема взаємин суфражистів і політичних партій також знайшла своє відображення у роботах радянських дослідників та вчених з країн пострадянського простору. Зокрема, радянський історик **К. Б. Виноградов** вказував на безпосередній зв'язок між кризою лібералізму і жіночим рухом у Великій Британії [167, с.152—157].

Подібна точка зору присутня й у роботі сучасного російського історика **І. А. Школьнікова** [267], [369], [370], [371]. Вхідження жінок до електорального поля, на думку вченого, стало додатковим фактором, який зумовив післявоєнну кризу лібералізму. Крім цього, аналізуючи причини затяжного характеру боротьби жінок за право голосу, І. А. Школьніков приходить до висновку, що, поряд з жорсткою опозицією з боку лідерів Ліберальної партії щодо вказаної проблеми, важливим фактором була логіка розвитку англійського парламентаризму, основною тенденцією якого було поступове зростання ролі кабінету міністрів і його глави, що отримав змогу монополізувати парламентський час для проходження урядових біллів.

Білоруський історик **І. Р. Чикалова** [360], [364] дослідила ставлення провідних британських політичних партій до участі жінок у політичному житті, особливості співпраці феміністок і політичних діячів, а також зміни у партійних ідеологіях, спричинені входженням британок до політичної сфери.

Дослідження впливу суфражистського руху на суспільно-політичне життя Великої Британії виглядало б неповним за відсутності аналізу діяльності їхніх опонентів — антисуфражистів. Ця проблема знайшла свої відображення у працях як західних, так і російських вчених.

Зокрема, британська вчена **Дж. Буш** [196], [386] висвітлює ідеологічні засади і особливості діяльності антисуфражистського руху, до якого входили як чоловіки, так і жінки. Особливий інтерес становить аналіз системи аргументації противників суфражизму та особливостей побудови ієрархічних стосунків між чоловіками та жінками в антисуфражистському таборі. Глибокий аналіз діяльності антисуфражистських організацій представлено також у праці британського вченого **Б. Харрісона** [211].

Російський історик **О. В. Шнирова** [372] подає порівняльну характеристику суфражистського та антисуфражистського рухів.

У 1918 р. основна мета суфражистів, принаймні, частково, була досягнута. У зв'язку з цим постало питання про значення надання жінкам права голосу для процесу їхньої емансипації загалом.

Аналізуючи цю проблему, американо-британський історик **Г. Сміт** [247] показує складнощі, з якими зіштовхнулись активісти жіночого руху при намаганні досягти більш глобальної мети — руйнування дискримінаційних практик і досягнення рівноправ'я. Крім цього, він подає узагальнений аналіз «першої хвилі» суфражистського руху і досліджує співпрацю між жінками-консерваторами і наступниками НСЖСТ у 1920-х рр.

Основні досягнення європейського фемінізму на тлі політичних трансформацій (1700—1950 рр.) представлено у комплексному дослідженні американської вченої **К. Оффен** [231]. Дослідниця, в історичній ретроспективі, розглядає співвідношення понять «рівність» і «відмінність», «публічне» і

«приватне» тощо. Становище американських та британських жінок впродовж ХХ ст. крізь призму феміністської ідеології стало предметом дослідження британської феміністки соціалістичного спрямування **Ш. Роуботам** [243].

Британська вчена **Дж. Пурвіс** [238] висвітлює історію суфражизму, аналізує вплив індустріалізації та війни на становище жінок та перебіг феміністичного руху у Великій Британії. Британська дослідниця **С. Іннес** подає аналіз жіночої активності у суспільному житті Шотландії у міжвоєнний період [396].

Офіційне входження жінок до політичної сфери, основні напрями їхньої діяльності та перспективи на майбутнє крізь призму особливостей політичного устрою країн світу, витоки і становлення сучасних феміністських рухів висвітлено у працях американської дослідниці **Дж. Гелб** [207], британських вчених **В. Рендалл** [239] та **Дж. Ловендускі** [224]. У статті **М. Крук** та **Дж. Сквайрс** [400] досліджено проблему використання гендерних квот у Великій Британії.

Більшість російських вчених, досліджуючи безпосередній вплив набуття жінками політичних прав на їхнє становище у суспільстві, вказує на незначні зрушення у цій сфері. Так, **К. Ш. Єфимова** вважає, що більший вплив на появу нових перспектив у житті англійок, передусім, середнього прошарку, мало впровадження у широкий обіг нових винаходів, таких як дукарська машинка, телеграф та телефон [259, с.213—214].

Д. Б. Вершиніна [258] стверджує, що надання жінкам виборчих прав не означало утвердження принципів гендерної рівності. Цю точку зору підтримує **В. І. Успенська** [356], [357]. Вчена вважає, що набуття жінками права голосу було радикальним проривом в ідеології «природного підпорядкування» жінок і чоловічого домінування, але надії суфражисток, що з набуттям рівних виборчих прав політика автоматично зміниться на краще, виявилися ілюзією. Короткий огляд історії надання жінкам виборчих прав у різних країнах, а також аналіз сучасного стану проблеми, подані В. І. Успенською, свідчать про досить низький рівень участі жінок у політичному житті більшості країн світу.

Завершує вказаний блок історіографічних напрацювань відома російська дослідниця **Н. М. Степанова** [351], [352], [353], [354], яка вивчала культуру гендерних відносин основних політичних партій, складнощі, з якими мали і продовжують мати справу британські жінки-політики, проблеми, пов'язані із запровадженням гендерного квотування.

До шостої групи досліджень увійшли праці, присвячені особливостям впливу Першої світової війни на становище британських жінок у суспільстві. Ця категорія досліджень була винесена в окрему групу у зв'язку з тим, що під час війни життя та діяльність жінок у Великій Британії мали принципові відмінності від їхнього становища у мирний час.

Проблема жіночої емансипації є одним з аспектів, що перебуває у тісному зв'язку з перебігом воєнної кампанії 1914—1918 рр., адже, з одного боку, жіноча частина населення була змушена долучитися до роботи на військові потреби й отримала, таким чином, допуск до виконання тих обов'язків, що були раніше для неї недоступними. З іншого боку, така практика була тимчасовим явищем, спричиненим кризовою ситуацією.

У цей період, під досить специфічним кутом, постала проблема переосмислення гендерних ролей. Відомий американський вчений **Дж. Гольдштейн** [209], у процесі дослідження співвідношення понять «гендер» і «війна», а також особливостей конструювання понять «жіночності» та «мужності» на тлі військових конфліктів, дійшов висновку, що у воєнний час гендерні норми нерідко використовувалися для пристосування різних груп населення до потреб війни. Вчений доводить, що, попри існування певних гендерних шаблонів, згідно з якими вбивство є прерогативою чоловіка, знищення собі подібних не є природнім для обох статей.

Співвідношення понять «жінка» і «наси́льство», а також особливості безпосередньої участі жінок у бойових діях стали центральними темами у дослідженнях британських вчених **Р. Хоус** та **М. Стевенсона** [217], ірландського аналітика і відставного офіцера **Т. Клонана** [388] та історика **М. ван Кревельда** [389].

У роки Першої світової війни британські жінки були офіційно позбавлені можливості брати пряму участь у бойових діях. У той же час, частина з них отримала змогу працювати у безпосередній близькості від фронту шляхом прилучення до спеціальних жіночих допоміжних організацій. У дисертаційному дослідженні британського історика **Дж. Гулд** [268] висвітлено особливості роботи британок у таких формуваннях.

Російська історіографія цього питання представлена статтями **Н. Ю. Забєліної** [299], [300]. У них висвітлено діяльність британок у роки Першої світової війни, зокрема, на території Сербії. Авторка подає відомості про єдину на той час британську жінку-солдата Флору Сандес.

Раптовий початок війни став на заваді планам суфражистських активістів і наклав відбиток на перебіг жіночого руху. У центрі дисертаційного дослідження російського історика **Н. В. Новікової** [264] знаходиться розвиток суфражизму у роки Першої світової війни. Вчена констатує його спад в зазначений період, оскільки у цей час: збройний конфлікт перервав «тенденцію до стабільного збільшення кількості учасників та прихильників руху й послідовного розвитку стратегічного курсу суфражистських товариств» [264, с.198].

У той же час, в роки війни виникла нагальна потреба у реформуванні виборчого законодавства, викликана необхідністю забезпечити право військовозобов'язаних громадян на волевиявлення. Робота над проведенням реформи розпочалась ще у 1916—1917 рр., досягши свого логічно завершення з прийняттям «Акта про народне представництво» 1918 р. За цим законом, поряд з іншими нововведеннями, жінкам Великої Британії було надано обмежене право голосу.

Під час голосування за внесення змін до виборчого законодавства парламентарі активно вказували на вагомий внесок жінок під час воєнної кампанії, називаючи його ледь не основною причиною впровадження вищевказаних змін.

Надання частині жінок права голосу породило дискусію серед дослідників щодо причин прийняття такого рішення і визначення реальних впливів суфражистського руху й Першої світової війни у цьому питанні.

Зокрема, у західній історіографії найпоширенішими є дві точки зору на вказану проблему. Згідно з першою, війна була вирішальним фактором у наданні частині британок політичних прав. Серед дослідників, що підтримують це твердження, слід назвати британських істориків **К. Ровер** [242] та **А. Марвіка** [226]. Останній включає розширення прав та можливостей жінок у число 10 основних соціальних змін, спричинених війною [226, с. XIV, 119—125, 222].

Друга точка зору полягає у переконанні, що праця жінок у роки Першої світової війни була лише вдалим приводом для надання права голосу. Насправді ж, набуття жінками політичних прав було наслідком комплексу причин, серед яких суфражистські кампанії, вдала політична ситуація, об'єктивна необхідність реформування виборчого законодавства, світовий досвід та інші фактори. Прихильниками такого бачення проблеми є британські історики **П. Бартлі** [189], **С. Холтон** [215] і **Дж. Боурк** [417], [418].

Жодну з вищевказаних точок зору не підтримує радянський дослідник **М. О. Єрофєєв**, який у своїй праці побіжно згадує надання жінкам обмеженого права голосу на загальних виборах у 1918 р. Його позиція ґрунтується на теорії класової боротьби, тому, на його думку, «Акт про народне представництво» було прийнято з метою «запобігти зростанню революційних ідей у робітничому класі» [173, с.255].

Російська дослідниця **Д. Б. Вершиніна**, віддаючи належне феміністським активістам, вважає, що Перша світова війна остаточно змінила думку британського суспільства на користь суфражистського руху [258, с.147].

Таким чином, дослідження, присвячені статусу жінки у суспільствах різних країн світу, займають одне з чільних місць у західній та пострадянській історіографії. На сьогоднішній день існує значна кількість праць, у яких розглядаються тенденції, що супроводжували процес еволюції жіночого образу впродовж історичного розвитку людства.

1.2. Джерельна база та теоретико-методологічна основа дослідження

Джерельна база представлена широким колом документів та матеріалів з досліджуваної проблеми. Вони умовно поділені автором дисертаційного дослідження на наступні групи: 1) законодавчі акти; 2) стенограми дебатів британського парламенту; 3) звіти державних комісій; 4) основні феміністичні твори; 5) програмні документи та листівки жіночих організацій, промови активістів жіночого руху; 6) програмні документи та листівки британських політичних партій, промови політиків; 7) матеріали британських переписів населення; 8) мемуари учасників і сучасників жіночого руху; 9) матеріали тогочасних періодичних видань.

Перша група джерел є нормативно-правовою базою, на основі якої досліджено динаміку змін політики держави у сфері досягнення рівноправ'я статей. Сюди увійшли акти, що стосувались виборчої системи Великої Британії, майнових прав подружжя, а також правової рівності статей загалом.

Так, сутність змін, внесених до законодавства про вибори у Великій Британії у XIX — першій половині XX ст. мала безпосередній вплив на розгортання жіночого руху. Зокрема, прийнятий у 1832 р. «Закон про внесення поправок до народного представництва в Англії та Уельсі» [1], передбачав повне виключення можливості участі жінок у виборах. Його запровадження мало своїм наслідком обурення частини жіноцтва і спонукало до початку боротьби за політичні права.

«Закон про народне представництво» 1867 р. [31] підтвердив виключні права чоловічого населення на обрання керівництва країни, не зважаючи на наявність дискусій з цього приводу під час його розгляду.

Прийняття «Акта про народне представництво» 1918 р. [7] стало першим кроком на шляху до встановлення рівних виборчих прав для чоловічого та жіночого населення у Великій Британії. У тому ж році, відповідно до «Парламентського (кваліфікація жінок) акта» [14], жінки здобули право бути обраними до Палати Громад.

Замикає цей ланцюг «Закон про народне представництво (Рівне право голосу)» (1928 р.) [25], що передбачав надання британським жінкам рівних з чоловіками виборчих прав.

Еволюцію у сфері майнових прав подружжя дозволяють дослідити наступні акти: «Закон про майно одружених жінок» (1882 р.) [11], «Закон про майно одружених жінок» (1893 р.) [12], «Закон про власність» (1925 р.) [9], «Закон про правову реформу (заміжні жінки та правопорушники)» (1935 р.) [10], закон «Про розлучення» (1937) [29].

Попри свою недосконалість, важливою віхою на шляху до рівноправ'я був «Закон про усунення дискваліфікації за ознакою статі» (1919 р.) [30], за яким було заборонено дискримінацію особи за ознакою статі або через шлюб. Одним із наслідків його прийняття стало допущення жінок до членства у суді присяжних.

Ці акти є базовими джерелами для вивчення жіночого руху у Великій Британії, оскільки вони дають уявлення про зміни у становищі жінки в суспільстві, взаємодію феміністських активістів з органами вищого керівництва країни і втілюють основні здобутки жіночих кампаній за рівноправ'я.

Особливий інтерес для дослідників становить **друга група джерел**. Стенограми дебатів, що проходили у британському парламенті, дозволяють оцінити політичну ситуацію на час обговорення ключових для британських жінок законопроектів, ставлення уряду, проаналізувати аргументи прихильників та противників пропонованих змін, визначити причини успіху чи невдачі конкретної законодавчої ініціативи.

Сюди увійшли обговорення петиції М. Сміт проти прийняття «Закону про внесення поправок до народного представництва в Англії та Уельсі» (1832) [1], дебати під час розгляду законопроекту про реформування виборчого законодавства у 1867 р. [24] та у 1883 р. [15], а також дискусія щодо розширення електорату, що виникла у роки Першої світової війни [6], [13].

Крім цього, однією з тем, що гаряче обговорювались у парламенті, була проблема нерівної оплати праці для чоловіків та жінок на державній службі [2], [3].

Третю групу джерел складають звіти державних комісій, створених для моніторингу важливих для британського суспільства проблем. До неї увійшов звіт Комісії шкільних розслідувань (1864—1867 рр.) під керівництвом лорда Таунтона [23], яка займалась моніторингом якості середньої освіти. Одним із завдань Комісії було розслідування становища жіночої освіти. Загалом, члени Комісії шкільних розслідувань проінспектували 782 державні гімназії, а також деякі благодійні і приватні школи.

У часи Першої світової війни, коли жіноча праця мала особливо важливе значення, було створено Постійний спільний комітет жіночих промислових організацій, що складався з представників профспілок, членів кооперативів і Лейбористської партії. У 1916 р. він представив звіт [22], де було проаналізовано вплив війни на працівниць промисловості, висвітлено картину жіночої зайнятості у воєнний час і подано проект відбудови після завершення війни.

Урядові Консультативні комітети, очолювані лордом Хедоу (1923—1933 рр.), мали на меті дослідити становище освітньої системи по завершенні Першої світової війни. Впродовж своєї діяльності дана комісія надала шість звітів, у яких розкривалися особливості британської освітньої системи на всіх рівнях і давалися рекомендації щодо її удосконалення. Звіт першого консультативного комітету було опубліковано у 1923 р. [21].

Четверта група джерел містить основні феміністичні твори, що стали сприятливим ґрунтом для формування самосвідомості учасників кампанії. У них автори у різний спосіб аналізують причини нерівноправного становища жінки, прояви дискримінації за ознакою статі, торкаються питання «природного призначення» статей тощо.

Перші феміністичні твори переважно містили рекомендації щодо підвищення рівня освіченості жінок, спонукаючи останніх приділяти більше уваги розумовому розвитку. Серед найбільш ранніх таких творів є робота Мері Астелл (1666—1731) «Серйозна пропозиція дамам...» (1694) [44]. Деякі дослідники, зокрема, В. Брайсон, називають Астелл першою англійською феміністкою [165, с.17].

Справжніми настільними книгами активістів «першої хвилі» жіночого руху стали праці М. Уолстонкрафт «На захист прав жінок» (1792 р.) [86] та Дж. С. Мілля «Поневолення жінок» (1869 р.) [35]. У першій книзі досить детально описано жалюгідне становище британських жінок, яке авторка пов'язувала з низьким рівнем освіченості «слабкої» статі. Друга праця містить аналіз витоків нерівноправного становища жінок. Автор наголошував на неприродності такого стану речей і доводив, що підлеглість однієї статі іншій є перешкодою до вдосконалення людства.

У памфлеті Л. Г. Вілкінсон «Жіноча свобода» висвітлено погляди анархо-комуністичних феміністів щодо становища жінок у суспільстві Великої Британії [84].

Особливості ідейного протистояння між жінками різних прошарків через призму соціалістичного світогляду висвітлено у праці російської революціонерки та державної діячки О. М. Коллонтай «Жінка-робітниця у сучасному суспільстві» (1908) [34].

Цінним джерелом для вивчення ставлення британського суспільства, зокрема, інтелігенції, до вимог активістів суфражистського руху, є сатиричний твір британського освітнього діяча Д. Хірда під назвою «Чому жінки не повинні мати право голосу. Головні причини» (1906) [54].

Хрестоматійне видання «Феминизм в общественной мысли и литературе» [36] містить уривки з праць авторитетних вчених, письменників, політиків, феміністських діячів, у яких відображено погляди різних верств населення щодо місця та ролі жінки у суспільстві. У книзі представлено роботи західних та російських авторів XIX—XX ст.

П'ята група джерел складається з програмних документів і листівок жіночих організацій, промов активістів жіночого руху та їхніх опонентів. Ця група має важливе значення для вивчення особливостей діяльності учасників жіночого руху, їхнього повсякдення та засобів, що застосовувалися феміністами для впливу на суспільство.

При дослідженні діяльності суфражистських організацій стане у нагоді листівка, яка інформує про створення Національного союзу жіночих суфражистських товариств (НСЖСТ) [57] і містить карту Англії та Уельсу, розподілену на сфери впливу між структурними підрозділами організації. Вона датується 1897 р.

Інші листівки НСЖСТ [65], [66], [67], [68], [69] містять інформацію про кількість структурних підрозділів Союзу, принципи і тактику діяльності Союзу, організовані ним зібрання, систему аргументації на підтримку виборчого права для жінок та визначні віхи у боротьбі жінок за політичні права.

З листівок ЖСПС можна почерпнути відомості про тактику суфражеток та особливості їхнього утримання у в'язниці [80], [81], [82].

Відомості про основні принципи, методи діяльності та ідеологічні постулати Жіночої ліги свободи (ЖЛС) викладено у конституції цієї організації [87].

Основні позиції, на які спиралися у своїй діяльності опоненти суфражизму, представлено у промові В. Маркхем [61].

Крім цього, при підготовці роботи були використані листівки Національної ліги проти жіночого виборчого права [42], [60], Федерації суфражеток Східного Лондона [77] та Північної чоловічої федерації за виборчі права для жінок [79].

До **шостої групи джерел** увійшли програмні документи та листівки британських політичних партій, промови політиків у контексті жіночої проблематики. Так, у промові Г. Асквіта, виголошеній 1915 р. з приводу подій Першої світової війни, міститься згадка про діяльність британських жінок, залучених до цього військового конфлікту [43].

Своєрідною відправною точкою активної діяльності жінок у парламенті можна назвати першу промову першої жінки-парламентаря леді Астор, зроблену нею 24 лютого 1920 р. [45].

На основі аналізу текстів агітаційних листівок Ліберальної [53], Лейбористської [56], [58] та Консервативної [85] партій ми маємо змогу

ознайомитися з ключовими сферами, які були визначені цими партіями як «жіночі», а також визначити основні риси партійної політики у питаннях, що стосуються забезпечення гендерної рівності і набуття авторитету в очах жіночої частини електорату.

Сьома група джерел містить матеріали британських переписів населення [148], [149], [150], [151], [152], [153], [154], [155], [156], [157] з 1851 по 1931 рр. Вони вміщують загальні демографічні та соціально-економічні дані про населення країни. Перепис населення у Великій Британії проводили кожні десять років, починаючи з 1801 р.

Восьму групу джерел становлять мемуари учасників і сучасників жіночого руху. Зокрема, скандально відомі мемуари В. Годвіна [161] містять відомості про особливості характеру, світогляду, поглядів на життя М. Уоллстонкрафт. Книга містить значну кількість особистої інформації про відому британську письменницю.

Спогади про видатного політика, вченого і громадського діяча Дж. С. Мілля, відомості з біографії, а також оцінка його внеску у суспільно-політичне життя країни міститься у колективній праці за авторства його сучасників [162].

Ідеологічні засади, мета, завдання руху, методи діяльності, а також інформація про повсякденне життя учасників кампаній за рівноправ'я представлені у мемуарах лідерів двох основних суфражистських організацій — Національного союзу жіночих суфражистських товариств (НСЖСТ) і Жіночого соціально-політичного союзу (ЖСПС) — Міллісент Фосетт [158], [159], [160] та Еммелін Панкхерст [163] відповідно.

Біографія Е. Панкхерст та деяких інших відомих феміністок очима їхнього сучасника, американського літературного критика Ф. Делла, представлена у його книзі з промовистою назвою «Жінки як творці світу» [48]. Матеріал у книзі поданий у вигляді порівняльної характеристики.

Дев'ята група джерел містить матеріали різнопланових періодичних видань. Серед преси консервативного спрямування слід назвати газети «The

Times» [133] та «The Daily Telegraph» [95], першу у світі щотижневу ілюстровану газету «The Illustrated London News» [89], [90], [99], [100], [102], [129], [135], [136], [139], [140], [141], [143], [144], [147]; таблоїд «The Daily Sketch» [106], [107]; щотижневий журнал гумору та сатири «The Punch» [117]. Також до цієї групи увійшли лейбористський таблоїд «The Daily Mirror» [103], [104], [105] і літературний журнал «The New Age» [91], прихильний до концепції християнського соціалізму.

Серед профеміністських журналів та газет слід назвати «The Woman's Press» [126], «The Common Cause» [88], [92], [97], [109], [114], [127], [142] — офіційне видання Національного союзу жіночих суфражистських товариств та «Votes for women» — офіційне видання Жіночого соціально-політичного союзу [98], [101], [110], [112], [118], [124], [128], [130], [145].

Крім цього, у процесі дослідження були використані щоквартальний літературний журнал «New Quarterly Magazine» [94]; видання Католицького жіночого суфражистського товариства «The Catholic Suffragist» [111]; журнал «The British journal of nursing» [116]; видання Об'єднаного товариства теслярів та столярів «Amalgamated Society of Carpenters and Joiners Monthly Journal» [119], [120], [121], [122], [123]; американська газета «The New York Times» [93], [108], [113], [115], [125], [132], [137], [146], американський щотижневий журнал «The Literary Digest» [134], австралійська газета «The Sydney Morning Herald» [138], де висвітлювалися новини США, Великої Британії, Франції, Німеччини та інших країн.

Розміщені у цих виданнях статті, фотоматеріали та карикатури є важливим джерелом для вивчення повсякденного виміру досліджуваної проблеми та настроїв, які панували у британському суспільстві.

Окремо слід відзначити збірники документів, які містять уривки різноманітних документів: законодавчих актів, брошур, парламентських дебатів, виступів активістів і політиків, листів і мемуарних праць.

Так, збірник документів, складений **П. Холліс** [55], містить документи вікторіанської доби, пов'язані з жіночим рухом, особливостями демографічної

ситуації та проблемою еміграції, зайнятістю, освітою, подвійними стандартами, участю у політиці тощо.

Значний інтерес для вивчення діяльності Жіночого соціально-політичного союзу становить антологія **Дж. Марлоу** «Голоси для жінок...» [62]. У ній містяться уривки з щоденників, газет, листів, журналів і книг, які дають змогу прослідкувати діяльність Союзу від початку його створення.

Серед інтернет-ресурсів, які були використані у процесі роботи над дисертацією, особливої уваги заслуговують офіційні сайти Британського парламенту (<http://www.parliament.uk/>), Національних архівів Великої Британії (<http://www.nationalarchives.gov.uk/>), Британської бібліотеки (<http://www.bl.uk/>), Британського архіву карикатур (<https://www.cartoons.ac.uk>), Імперських воєнних музеїв (<http://www.iwm.org.uk/>), електронний архів дебатів британського парламенту (1803—2005) (<http://hansard.millbanksystems.com/>), електронний архів періодичних видань Google (<https://news.google.com/newspapers>), електронна колекція бібліотеки університету Вашингтона (<http://digitalcollections.lib.washington.edu/>), електронна колекція бібліотеки університету Варвіка (<http://contentdm.warwick.ac.uk/cdm/>). Ці сайти містять багатий документальний і фактологічний матеріал з досліджуваної проблематики.

Отже, розглянута джерельна база проблеми характеризується різноманітністю, дозволяє розкрити поставлені у роботі завдання і є достатньою основою для здійснення даного дослідження.

Теоретико-методологічним підґрунтям дисертаційної роботи є принципи *історизму, системності, комплексності та багатфакторності*.

Зокрема, *принцип історизму* дозволив дослідити особливості становища жінок у суспільному і політичному житті з останньої третини XIX ст. до 1939 р. у конкретному історичному середовищі, прослідкувати еволюцію правового статусу жінок та їхнього сприйняття у соціумі у вказаний період, розглянути її у контексті загальносвітової тенденції до демократизації, віднайти взаємозв'язок між успіхами та невдачами суспільно активного жіноцтва у боротьбі за

розширення прав та загальними історичними умовами, які мали вплив на формування політико-правової та соціально-економічної атмосфери у Великій Британії.

Завдяки *принципу багатofакторності* вдалося виокремити низку факторів, які обумовили початок змін у статусі британських жінок, вплинули на динаміку розвитку системи взаємовідносин у британському суспільстві та перебіг «першої хвилі» жіночого руху, сприяли чи перешкоджали прийняттю законодавства, яке розширювало права та можливості жінок у різних сферах життєдіяльності.

Принцип системності дозволив дослідити становище жінок та їхню активність у публічній сфері як складову системи суспільних відносин Великої Британії, визначити і охарактеризувати різні аспекти діяльності жінок, особливості політичної ситуації, вплив державних інституцій та позицій політичних партій у вирішенні проблем британок; провести аналіз специфіки та логіки перебігу жіночого руху у вказаний період, і, на основі вищепереліченого, окреслити загальну картину розвитку подій, що супроводжували зміну статусу жінок у суспільному і політичному житті Великої Британії.

Принцип комплексності реалізований шляхом використання у дисертаційному дослідженні здобутків не лише історії, але й інших суспільних наук, зокрема, соціології, психології, філософії та політології.

У процесі роботи над дисертацією було використано як загальнонаукові (аналізу та синтезу, індукції та дедукції, аналогії, порівняння, узагальнення, абстрагування, статистичний), так і спеціально-наукові (критичного аналізу джерел, ретроспективний, історико-політичного аналізу, структурно-діахронний, історико-порівняльний, аналітико-психологічний) методи дослідження.

При вивченні місця та ролі жінок у суспільному і політичному житті необхідно враховувати неоднорідність категорії «жінки», яка включає в себе осіб різного віку, соціального статусу, віросповідання, освіченості, фізичного та психічного стану здоров'я, сексуальної орієнтації тощо. Оскільки у межах дисертаційної роботи практично неможливо врахувати всі вищевказані чинники,

нами було застосовано *метод абстрагування*, який дозволив виокремити загальні тенденції у становищі та суспільній ролі британських жінок з останньої третини XIX ст. до 1939 р., враховуючи їхній соціальний статус, вік та рівень освіченості.

В основу логічного пізнання суспільного і політичного вимірів процесів, що проходили у Великій Британії з останньої третини XIX ст. до 1939 р. покладено *методи критичного аналізу джерел та історико-політичного аналізу*. Їх використання дозволило проаналізувати та класифікувати джерельну базу дослідження, порівняти відомості з різних джерел про події, що призвели до емансипації британок, проаналізувати історіографічну базу проблеми, дослідити обставини суспільно-політичної боротьби у взаємозв'язку з домінуючими у вказаний період політичними ідеологіями.

За допомогою *ретроспективного методу* було встановлено причинно-наслідкові зв'язки між особливостями політичних і соціально-економічних умов, характерних для Великої Британії у другій половині XIX ст., та виникненням і подальшим розвитком жіночого руху у Великій Британії; внеском жінок у воєнну кампанію 1914—1918 рр. та наданням їм обмеженого права голосу.

Структурно-діахронний метод застосовано в процесі вивчення підходів до періодизації жіночого руху і дослідження динаміки його розвитку з останньої третини XIX ст. до 1939 р.

Історико-порівняльний метод дозволив здійснити порівняльний аналіз характерних рис діяльності різних жіночих організацій в досліджуваний період, а також особливостей їхньої взаємодії з основними політичними партіями Великої Британії.

За допомогою *аналітико-психологічного методу* було досліджено характер сприйняття суспільством жінки в цілому і визначено роль традиційних норм та усталених стереотипів у цій проблемі. Також даний метод був застосований при вивченні впливу Першої світової війни на становище жінок у Великій Британії.

Статистичний метод був застосований при висвітленні демографічної ситуації у Великій Британії, становища жінок на ринку праці, їхньої участі у виборчому процесі.

Крім цього, основою роботи стали загальні логічні методи *аналізу та синтезу, індукції та дедукції, аналогії, порівняння та узагальнення*, які дозволили дослідити гендерний аспект суспільно-політичних перетворень у Великій Британії у його багатогранності; деталізувати об'єкт і предмет дослідження; виокремити загальні тенденції у становищі британських жінок; провести паралелі між жіночим рухом та іншими рухами ліберально-демократичного спрямування; сформулювати висновки проведеного дослідження.

В ході розкриття проблеми був застосований *гендерний підхід*, спрямований на критичний аналіз процесів конструювання, засвоєння та відтворення суспільних уявлень про «чоловіче» і «жіноче», а також особливостей активності й взаємодії чоловіків та жінок у різних сферах життєдіяльності через призму наявних у суспільстві гендерних ієрархічних зв'язків.

Необхідно зазначити, що жіночі та гендерні студії мають значні методологічні відмінності у порівнянні з «традиційними» підходами. Період становлення жіночих студій як окремої галузі досліджень припадає на 60—70-ті рр. ХХ ст. Зазначений час ознаменувався для країн Заходу піднесенням «другої хвилі» жіночого руху й загостренням кризових явищ у моральних установах суспільства, які частково знайшли своє відображення у студентській та сексуальній революціях.

Прагнучи спростувати стереотипні моделі і забезпечити жінкам рівні з чоловіками можливості для розвитку, вчені, які підтримували феміністичний підхід, поставили собі за мету довести штучність і несправедливість різних дискримінаційних практик, дослідити їхні витоки і трансформацію. Вони стверджували, що традиційний підхід до вивчення історії не відображає реального стану речей, оскільки наявна на той час історіографія практично не

враховувала жінок як категорію, чия історія має право бути внесеною до загальної історії людства.

Позиція істориків-фемінологів базувалася на критиці наявного суспільного устрою, названого патріархальним через те, що його характерною рисою було домінування чоловіка у всіх сферах життєдіяльності, втілене у нерівноцінному розподілі основних ресурсів, сфер праці, примусовому відокремленні жінок і витісненні їх в особливі «жіночі сфери», практиці подвійних стандартів, що відрізнялися для жінок і чоловіків, лінгвістичній дискримінації, нерівному доступі до освіти та інститутів влади тощо [362].

Прагнення до комплексного критичного дослідження відносин між статями призвело до появи поняття «гендер»² [276; 277; 411], що почало широко застосовуватися в історичній науці з 1980-х рр. [174, с.61—63] і мало значний критичний потенціал. Якщо у «догендерних» дослідженнях існував лише поділ на статі — чоловічу та жіночу, де, крім біологічних відмінностей, даністю вважалися і супутні їм соціокультурні характеристики [325], то з появою поняття «гендер» воно увібрало у себе соціокультурний вимір статі, ставши категорією, через яку визначаються поняття «чоловік» і «жінка», стереотипи щодо них, соціальні та культурні ролі чоловіка і жінки тощо. При цьому гендер, на відміну від статі, вважали «соціально сконструйованим фактом культури» [272, с. 43]. Цей підхід названо дослідниками *біофундаменталістським*. Він характеризується частковим відходом від біодетермінізму, притаманного «догендерним» дослідженням. Згідно з ним структура біологічної статі є визначальним принципом, за яким формується уявлення про структуру гендеру. У цій системі він виступає як надбудова до вродженої і незмінної статі, а гендерна поведінка пояснюється через поняття «норми» та «аберації» [272, с. 48—49].

---

² Вперше термін «гендер» в значенні «соціальна стать» був введений в науковий обіг американським психоаналітиком Р. Столлером у 1968 р. На думку Столлера, **гендер** — це поняття, яке базується на психологічних і культурних поясненнях, достатньо незалежних від тих, які тлумачить біологічна стать [320, с. 80].

В основі біофундаменталістського підходу лежить статево-рольова теорія Т. Парсонса та Р. Бейлса, згідно з якою за жінкою закріплено експресивну роль, а за чоловіком — інструментальну; гендерні ролі обумовлені біологічною статтю і засвоюються індивідами у процесі соціалізації [318, с.11—12].

Подальший розвиток гендерних студій спричинив до появи *конструктивістського* підходу. Його прихильники спираються на теоретичні розробки М. Фуко, Дж. Батлер та інших вчених і критикують своїх попередників за неповний відхід від біодетермінізму і недостатню увагу до співвідношення гендеру та влади.

Загалом, конструктивісти відстоюють позицію про те, що гендер конструюється владами дискурсу — владами «загальновизнаних знань, правил, уявлень, установлених норм, із якими всі погоджуються і яких дотримуються» [272, с. 32]. Дискурсивні влади реалізуються за допомогою соціальних інститутів (освіта, ринок праці, релігія, медицина, школа, армія тощо), діють горизонтально, регулюючи взаємодію між людьми шляхом встановлення між ними стосунків нерівності.

У світлі вищезазначеного, прихильники конструктивістського підходу критикують нормативність, біологічну обумовленість гендерної поведінки і виступають за деконструкцію патріархальних дискурсивних влад.

На сьогодні біофундаменталістський та конструктивістський підходи співіснують, маючи як прихильників, так і опонентів, про що зазначає українська дослідниця О. Плахотнік [337; 338; 339], подаючи критичний огляд розвитку гендерних студій на Заході та в Україні. Що стосується української науки, то вона, за словами дослідниці, знаходиться на роздоріжжі, перебуваючи під загрозою «повороту до правоконсервативних суспільних настроїв» [339].

У рамках конструктивістського бачення в середині 1980-х рр. американською вченою Дж. Скотт [349], [350], [403] були сформульовані основні теоретичні постулати гендерних досліджень в історичній науці. Її комплексне визначення терміну «гендер» лягло в основу практичних досліджень в цій галузі.

За Дж. Скотт, гендер є однією зі складових, що беруть участь у формуванні соціальних відносин, заснованих на усвідомленні відмінностей між статями. Він включає в себе чотири взаємозалежні й невіддільні одне від одного елементи: 1) *комплекс культурних символів* (наприклад, Єва і Марія як два протилежні уособлення жінки у християн); 2) *стандартні поняття* (містять тлумачення символів; як правило, приймають форму стійкої бінарної опозиції, категорично і однозначно утверджуючи домінуючу позицію, представляючи її як єдино можливу); 3) *соціальні інститути та організації* (виступають знаряддям утвердження/спростування в суспільстві домінуючої позиції); 4) *суб'єктивна ідентичність* (самоідентифікація). Предметом для історичних досліджень є взаємозв'язки між всіма чотирма елементами [403, с.1067—1068].

Гендер, за Дж. Скотт, є основним способом визначення владних відносин; основним полем, в межах якого або за допомогою якого відбувається розподіл влади [403, с.1069].

Українська вчена Т. Марценюк наголошує на тому, що значною методологічною помилкою є «трактування гендерного підходу як такого, який ототожнюється із статево-рольовим: кожній статі відповідає «своя» роль, яку повинні виконувати чоловік або жінка» [275, с.12]. Вона зазначає, що гендерні студії, які базуються на соціально-конструктивістському підході, розглядають гендерні відносини як «відносини влади, які містять нерівності, що «вбудовані» у соціальні інститути», де «гендер — це не просто роль, яку ми граємо залежно від нашого бажання чи небажання; це «базова ідентичність, за якою люди визначають та позиціонують один одного, відповідно до якої очікується наша діяльність у суспільстві; його «навчаються» шляхом соціалізації і гендер конструюють протягом усього життя» [275, с.12—13]. Гендерна нерівність характеризується нерівним розподілом основних ресурсів (влади, грошей, часу) [275, с.12—13].

Таким чином, наукові принципи, методи та підходи, які лягли в основу даної роботи, дозволили дослідити стан наукової розробки обраної проблематики, опрацювати джерельну базу, виконати поставлені у роботі мету

та завдання і здійснити комплексний аналіз становища жінок у Великій Британії починаючи з останньої третини XIX ст. до 1939 р.

Висновки до Розділу 1. Історія жінок як напрям наукових досліджень зародилась у 60—70-ті рр. XX ст. Невдовзі вона стала частиною нового перспективного напрямку в історичній науці — гендерної історії. На сьогодні розробка і дослідження основних її постулатів знаходяться у колі наукових інтересів як західних вчених, так і науковців з країн пострадянського простору.

На основі аналізу історіографічної бази дослідження можна констатувати, що проблематика, пов'язана зі становищем жінок у Великій Британії, а також їхньою боротьбою за розширення власних прав та можливостей привертала і продовжує привертати увагу дослідників. У той же час, попри наявність значної кількості історіографічних напрацювань, все ще залишається коло дискусійних тем, які потребують подальшого дослідження і переосмислення. Зокрема, це проблеми періодизації суфражистського руху, виправданості нерівної оплати праці чоловіків та жінок, підрахунку кількості працюючих, взаємовпливу участі британок у Першій світовій війні та процесу їхньої емансипації, аналіз складнощів, з якими мали справу британки при намаганні побудувати успішну політичну кар'єру, відмінностей між законодавством та практичним втіленням його постулатів тощо.

Крім цього, на нашу думку, дана тема була несправедливо позбавлена уваги вітчизняних науковців, оскільки прогресивний досвід жіночих рухів Великої Британії може бути застосований у практиці жіночого руху в Україні, де проблема забезпечення гендерного рівноправ'я залишається невирішеною і тому набуває особливого значення, а, отже, спонукає істориків до необхідності подальшого вивчення проблеми.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на аналізі широкої і різнопланової джерельної бази. В його основу покладені принципи історизму, комплексності, системності, багатфакторності, сукупність загальнонаукових і спеціально-наукових методів, а також гендерний підхід.

РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЖІНКИ У СУСПІЛЬСТВІ РАННЬОЇ ВІКТОРІАНСЬКОЇ ДОБИ

2.1. Становище британського жіноцтва у середині XIX ст.

Правління королеви Вікторії (1837—1901 рр.) є другим за тривалістю періодом перебування монарха на троні у Великій Британії — вона керувала країною 63 роки, 7 місяців і 2 дні. Час її правління ознаменувався важливими перетвореннями у масштабах країни. Зокрема, відбулися кардинальні зміни в економічному укладі: промислова революція набула всеохоплюючого характеру, розпочався процес індустріалізації, внаслідок цього активізувався розвиток великих підприємств, Англія отримала статус «майстерні світу». У цей же період було істотно розширено британські колоніальні володіння, вперше побачила світ і віднайшла практичне застосування низка нових важливих досягнень у галузі науки і техніки.

Крім цього, за правління королеви Вікторії сформувалася своєрідна система сімейних та суспільних цінностей, моральних установок і звичаїв. На місце старих уявлень прийшли нові, які зараз вважаються традиційними і нерідко протиставляються принципам сучасної культури. Вікторіанська система цінностей лягла в основу славнозвісної британської ментальності.

Характерні для цього періоду ідеальні моделі чоловіка та жінки мали визначальний вплив на становлення особистостей представників обох статей й наклали свій відбиток на всі сфери життєдіяльності англійського соціуму. Навіть сьогодні ці моделі іноді виступають предметом ностальгії серед представників консервативної частини британського суспільства.

З огляду на вищезазначене, час правління королеви Вікторії можна охарактеризувати як епоху суспільних перетворень у Великій Британії та своєрідну віху, ключовий період, для дослідження становища і можливостей британських жінок та їхнього місця й ролі у суспільстві.

Основою суспільного укладу британців вікторіанської доби стала сформована на початку XIX ст. концепція «розподілу сфер», згідно з якою

публічна сфера життєдіяльності (бізнес, політика, законодавство тощо) була прерогативою чоловічої статі. Разом з тим, ведення домашнього господарства, народження та виховання дітей, підтримання сімейних традицій (тобто, приватна сфера життєдіяльності) була полем діяльності жінки. Дана модель розподілу обов'язків подружжя знаходилася у центрі сімейного укладу представників середнього прошарку населення. У той же час, вона була прикладом для наслідування в сім'ях різного соціального статусу.

Забезпечення сімейного благополуччя у XIX ст. було нелегким завданням, яке вимагало значних зусиль, умінь і затрат часу. Оскільки фінансове забезпечення сім'ї, як правило, лягало на плечі чоловіка, жінка повинна була стати берегинею домашнього вогнища та бути уособленням високої моралі.

Як зазначає англійська дослідниця Л. Абрамс, концепція «розподілу сфер» була способом життя, заснованим на євангельських переконаннях щодо важливості сім'ї, сталості шлюбу і вродженої моральної досконалості жінки [413]. Ця концепція втілювала й приховано виправдовувала розбіжність гендерних статусів [348, с.130].

За словами російської вченої Л. Рєпіної, у XIX ст. відбувається «друге закріпачення» жінки сімейними структурами — створюється культ родини і дому, який аж ніяк не сприяв її індивідуальній свободі [348, с.130]. Навіть перебуваючи у шлюбі, жінка була змушена вести відокремлене і нерівноправне життя до самої своєї смерті [232, с.212].

Концепція «розподілу сфер», разом з культом домашнього вогнища і «кодексом чистоти», стали своєрідною ортодоксією суспільної свідомості [348, с.130]. Такий суспільний уклад активно культивувався королевою Вікторією [438], яка стала зразком жіночності і хранительки приватного життя. В очах суспільства вона намагалась передусім бути Матір'ю і Дружиною. Вікторія практично всюди з'являлась у супроводі свого чоловіка Альберта і кількох дітей, уособлюючи взірець сімейної стабільності й материнства.

Оскільки сім'я мала сакральне значення для англійців вікторіанського періоду, не дивно, що самотні чоловіки та жінки сприймалися суспільством

переважно негативно. Неодружений чоловік вважався сумнівним, оскільки він не мав того, що можна вважати справжньою домівкою; самотня жінка вважалась нещасливою і позбавленою можливостей для самореалізації [198, с.108].

Не зважаючи на це, у суспільстві був значний відсоток неодружених жінок і чоловіків. Так, на середину XIX ст. в Англії та Уельсі було 11% неодружених чоловіків у віці 45 років, серед жінок — близько 12% [253, с.91]. Впродовж століття ситуація погіршувалася: станом на 1870 р. з кожної 1000 жінок у віці від 20 до 25 років 652 залишалися незаміжніми, а у 1901 р. ця цифра зросла до 726. Окрім цього, істотно збільшився середній вік вступу у шлюб — він становив 25—30 років [332, с.158].

Однією з причин такого становища була несприятлива демографічна ситуація. Так, за даними перепису 1851 р., чисельність чоловічого населення Великої Британії становила 10 386 048 осіб, жіночого — 10 735 919 осіб. Надлишок жінок у співвідношенні до кількості чоловіків становив 349 871 особу. Чисельність чоловіків, що перебували на батьківщині, становила 10 223 558 осіб. Отже, фактично, жіноче населення перевищувало чоловіче на 512 361 особу. На 100 000 чоловіків приходилось 103 369 жінок [155, с.5].

Цей дисбаланс населення був лише частково спричинений меншою тривалістю життя чоловіків у порівнянні з жінками: різниця складала всього 1,9 років у 1840 р. і 3,27 років станом на 1880 р. [229, с.15]. Кількісні дані щодо жіночого та чоловічого населення (1841—1911 рр.) містяться у матеріалах британських переписів населення [Додаток А, таб. А.1—А.8].

Несприятлива для жінок демографічна ситуація в подальшому загострювалася через потужну хвилю еміграції чоловіків шлюбного віку до Америки та колоній у пошуках заробітків або ж у якості солдатів. З кожних десяти емігрантів семеро були чоловічої статі. Хоча жінки іноді супроводжували своїх чоловіків до Індії або Австралії, а іноді емігрували й самостійно у пошуках пригод, заробітку і / або нареченого [229, с.15]. Між 1830 і 1875 рр. близько 5 млн. молодих чоловіків залишили Велику Британію і майже половина самотніх жінок була позбавлена шансів знайти собі пару [399, с.262—263]. Незважаючи

на це, термін «стара діва» все ще асоціювався з ганьбою для жінки і означав, що вона недостатньо красива і гідна того, щоб мати чоловіка.

Упродовж 50—60-х рр. XIX ст. у суспільстві активно обговорювалася проблема кількісного дисбалансу представників двох статей. Самотні жінки зображувались у негативному світлі і вважались непотрібними суспільству. Як один з варіантів вирішення проблеми «надлишку» жінок було запропоновано еміграцію (!) [213, с.50—51].

З огляду на вищезазначене, не дивно, що головним завданням для більшості британських жінок шлюбного віку був пошук гідного нареченого. Шлюб для жінки означав появу власного господарства, дому, фінансової підтримки з боку чоловіка. Взявши шлюб, жінка отримувала принаймні деяку свободу вибору і діяльності, яких вона зазвичай була позбавлена у батьківському домі [198, с.9].

Одружившись, жінка переходила під контроль свого чоловіка. Відповідно до чинного на той час законодавства, чоловік і дружина вважались однією юридичною особою. Тому ще на початку XIX ст. в Англії набув популярності вислів, зміст якого зводився до наступного: «Чоловік і дружина — одне ціле, і ім'я йому — чоловік» [319, с.26]. У буквальному значенні ця фраза вказувала на те, що одним із варіантів звертання до одруженої жінки могло бути ім'я та прізвище її чоловіка (наприклад, дружину Джона Сміта називали місіс Джон Сміт). У переносному вона вказувала на той факт, що для жінки шлюб означав «юридичну смерть», оскільки на законодавчому рівні дружини втрачали юридичну дієздатність, набуваючи статусу заміжньої жінки («*sous couverture*» (фр.), «*coverture*» (англ.)). [401, с.8]. Відтак, вони прирівнювалися до дітей, не мали права складати заповіт і розпоряджатися будь-яким майном без згоди чоловіка. Цей факт дозволив дослідниці А. Робсон назвати стандартну шлюбну фразу: «Усіма своїми мирськими благами я наділяю тебе» найбільш лицемірною з усіх фраз, які коли-небудь промовляв чоловік у вікторіанські часи, оскільки після цих слів він отримував у повне володіння всі «земні блага» своєї нареченої [401, с.8]. Майно дружини переходило у власність її чоловіка. Щоправда,

чоловік тепер був відповідальним і за борги дружини, якщо вони були. Фактично, дружина була власністю чоловіка, так само як і його незаміжні сестри [319, с.26].

Орієнтовна модель розподілу стосунків між чоловіком та дружиною у сім'ях середнього прошарку виглядала так: у той час як жінки займалися вихованням дітей, рукоділлям, приготуванням їжі і забезпеченням сімейного затишку, чоловіки заробляли гроші для підтримки сімейного добробуту, а також брали активну участь у житті суспільства.

Внаслідок такого розподілу дружина опинилася прикутою до сімейного життя, перетворившись на одну з багатьох прикрас дому [205, с.93]. Для дружини з середнього і вищого прошарків не вважалося прийнятним мати роботу, тому що працююча жінка асоціювалась з аморальністю і відсутністю коштів у сім'ї. Чоловік повинен був мати прибуток, достатній для утримання родини.

Варто зазначити, що більшість представників середнього прошарку наймала лише одну особу у якості домашньої прислуги [413]. Тому, наймаючи хатню робітницю, дружина отримувала лише помічника по господарству, а не людину, яка могла взяти на себе більшість господарських клопотів. Для чоловіка ж допомога дружині по дому не вважалась прийнятним заняттям. Лише «покірний» чоловік міг «опуститися» до виконання рутинних справ у власному будинку [198, с.70].

Для допомоги жінкам в оволодінні мистецтвом ведення домашніх справ у 1861 р. була вперше видана «Книга домашнього господарства» авторства місіс Ізабелли Мері Бітон. Книга стала бестселером на майбутні 50 років після її виходу у світ. У ній містилися численні рецепти приготування різноманітних страв, поради про те, як має себе поводити хороша господиня і як створити у домі затишну атмосферу. Місіс Бітон порівнювала ведення домашнього господарства з роботою генерала чи керівника великого бізнес-концерну; наголошувала на тому, що якість виконання жінками своїх обов'язків з ведення домашнього господарства істотно впливає на щастя, комфорт і процвітання всієї

сім'ї. Розглядаючи питання, якою має бути справжня жінка і дружина, авторка наводить цитату з твору «Вікарій Вейкфілда», згідно з якою «скромна діва, розважлива дружина і турботлива мати є набагато кориснішою, ніж «філософи у спідниці», хвалькуваті героїні чи сварливі розпусниці» [46, с.9].

Поділ на «чоловічу» та «жіночу» сфери засновувався на релігійних переконаннях, про що зазначає історик К. Хол. Жінка мала бути моральною та духовною опорою сім'ї й створити відповідну атмосферу у домі. Лише тоді її чоловік, який мав справи зі сповненням гріховності діловим світом, міг відшукати духовний порятунок у власній домівці [390, с.2]. Для жінок дім був місцем, що захищало їх від небезпечного впливу зовнішнього світу, і яке вони не залишали без необхідності [198, с.9].

Жінка повинна була стати чарівним «ангелом в домі» (від назви однойменного вірша поета К. Петмора (1823—1896)), «досконалістю, яка б водночас була як декоративною, так і функціональною» [198, с.9].

Обов'язковим атрибутом заміжньої жінки було материнство. Виховання дітей повністю покладалося на матір, але жінки не були законними представницями своїх дітей. Юридично дитина знаходилася під опікою батька. Лише після прийняття «Акта про опіку над дітьми» (1839 р.) жінка могла отримати право опіки над власними дітьми у віці до 7 років у разі розлучення [229, с.51].

Бездітні та самотні жінки були предметом для співчуття. Нерідко їх наймали гувернантками або покоївками для дітей у прагненні хоч якось компенсувати те, що було відсутнє у їхньому особистому житті [413].

Описана модель розподілу сімейних обов'язків мала певні особливості в залежності від соціального статусу родини.

Зокрема, представниці вищих прошарків мали більше вільного часу у порівнянні з жінками середнього достатку. Одним з обов'язків дружин з заможних сімей були напівофіційні візити до знайомих і друзів, які здійснювались у визначений час і у відповідності до певних правил. Вони були

швидше соціальним обов'язком, а не розвагою [198, с.31]. Ще одним поширеним жіночим заняттям була організація вечірок для чоловіків, членів родини і друзів.

Не могли повністю наслідувати модель розподілу обов'язків, притаманну середнім прошаркам, й сім'ї робітників, оскільки більшість їхніх дружин була змушена працювати. Попри це, робітники також вважали, що дім має бути осередком спокою та моральної підтримки для чоловіка. Щоправда, далеко не кожна робітничка сім'я могла втілити ці уявлення на практиці.

Зазвичай, дружина робітника повинна була працювати все своє життя, роблячи короткі перерви для народження дітей [442]. У вільний від роботи час дружина займалася облаштуванням сімейного побуту. Нерідко, через важкі умови праці і тривалу зайнятість на роботі³, жінка була не в змозі забезпечити затишок для своєї родини. Працюючі жінки не були обізнані з найелементарнішими азами мистецтва ведення домашнього господарства [205, с.87]. Як наслідок, антисанітарія у будинках робітничого прошарку призводила до появи хвороб, а невдоволеність життєвим укладом — до пияцтва і аморальної поведінки. Винуватицею цього вважали працюючу жінку, яка не могла створити затишок у власному домі, не навчила цьому своїх дочок і не могла втримати свого чоловіка вдома вечорами. Як зазначив з цього приводу журналіст Т. Райт, робітник, що повернувся з роботи до брудного будинку й неохайної дружини, яка не приготувала йому смачної вечері, мав всього два варіанти: виконувати хатню роботу власноруч або бігти до найближчого пабу [229, с.25].

І дійсно, працююча жінка не мала вдосталь вільного часу, так само, як і працюючий чоловік. Щоправда, чоловік свою невелику кількість вільного часу міг витратити на відпочинок. Натомість, жінка була змушена нести подвійний тягар — вести домашнє господарство і виконувати обов'язки за місцем роботи. Оскільки обидві ці зайнятості, оплачувана і неоплачувана, були трудо- і часомісткими, жінці просто не вистачало ні фізичних сил, ні часу на їхнє якісне виконання.

---

³ Відповідно до «Білля про десятигодинний робочий день» 1847 р., який набув сили закону у 1848 р., робочий день для жінок становив 10 годин.

Особливо складною для жінки була ситуація, коли у стосунках між подружжям назрівала серйозна криза. Тогочасне шлюбне законодавство практично за будь-яких обставин не пропонувало дружині альтернативи покірному послуху.

Розлучення не було поширеним явищем на британських теренах, оскільки отримати його було досить важко. Дослідник Л. Стоун виділяє декілька шляхів розірвання шлюбу. Серед них було звернення до церковних судів з проханням про відлучення від ложа і столу на підставі перелюбу або особливої жорстокості, без права на повторний шлюб [248, с.141]. Також розлучення можна було отримати через приватний акт парламенту, але ця процедура потребувала значних коштів — від 700 £ до 800 £ [256, с.7], тому була доступна лише заможним особам. Ті ж, хто володів незначним майном, змінювали місце проживання, іншими словами, просто втікали від свого партнера по шлюбу.

У деяких випадках серед незаможних прошарків суспільства вдавалися навіть до продажу (!) дружини. Відповідно до англійської традиції, чоловік продавав свою дружину новому чоловікові, в результаті отримуючи розлучення. Дружину продавали на ринку за найвищу із запропонованих ціну. Щоправда, це явище було не надто поширеним: менше трьох сотень випадків продажу дружини було зафіксовано на території Англії з 1780 по 1850 рр. [248, с.148].

З прийняттям у 1857 р. «Акта про справи подружжя» процедуру розлучення було спрощено. Відтепер подружжя мало право звернутися до цивільного суду. Щоправда, чоловік мав право розлучитися зі своєю дружиною на підставі подружньої зради. Натомість, дружина мала довести наявність фактів содомії, двоєженства, жорстокості або довготривалої відсутності чоловіка [234, с.194].

Рівноправ'я між чоловіком та дружиною було відсутнє також при вирішенні майнових проблем. Як вже було зазначено, одружена жінка передавала права на свою власність чоловікові. Але британське законодавство передбачало можливість захисту частини власності заможних жінок шляхом укладання шлюбного контракту. Його мав право укладати будь-який їхній родич

чоловічої статі. Відповідно до такого контракту частина власності жінки переходила до особливого фонду, яким управляв опікун із врахуванням її побажань. Але контракт можна було укласти лише при умові, що спадщина і придане оцінювалися не менше, ніж у 200 £. Це означало, що близько 800 000 жінок з середнього прошарку, чия спадщина оцінювалася у менші суми, були позбавлені можливості отримати подібний контракт, не кажучи вже про жінок з робітничого прошарку [378, с.104].

У разі смерті дружини все її майно залишалося чоловікові. Виняток становила земельна власність, що належала жінці або ж була нею успадкована. Вона переходила у розпорядження чоловіка на час шлюбу, але після його смерті поверталася до сім'ї вдови [378, с.103].

Відповідно до законодавства, овдовівши, жінка мала право на вдовину частку, яка дорівнювала третині майна чоловіка. В той же час, розлучені жінки перетворювались на жебрачок. Лише після набуття чинності вже згаданого «Акта про справи подружжя» 1857 р. вони отримали право розпоряджатися своєю власністю, а також право на прибуток, заощадження та інвестиції.

Відповідно до закону 1857 р. розлучена жінка могла звернутися до суду з проханням захистити її прибутки від посягань чоловіка, який її покинув або ж його кредиторів. Офіційно розлучені жінки набували тих же майнових прав, що й незаміжні, мали право успадковувати або заповідати майно. Чоловіка, за рішенням суду, могли також зобов'язати сплачувати аліменти колишній дружині [234, с.194]. У 1856 р., під час підготовки вказаного закону, організований Барбарою Лей Сміт (згодом — Бодішон) жіночий комітет направив петиції до парламенту з вимогою надання майнових прав також і одруженим жінкам. Серед 26 000 осіб, які підтримали ці петиції, були відомі літературні митці Елізабет Барретт Бровнінг, Елізабет Гасскелл, Анна Джеймсон, Гаррієт Мартіне, Джейн Карлайл і Марі Енн Еванс, більш відома як Джордж Еліот [228, с.8]. Але, як бачимо, ці вимоги не були виконані.

Отже, становище жінки у подружньому житті в зазначений період характеризувалося витісненням її у приватну сферу, обмежену домашніми

клопотами. Юридично вона перебувала під опікою чоловіка, делегуючи йому свої права. Більшість обов'язків дружини вже було визначено відповідно до суспільного укладу, тому вибір для жінки полягав лише у обсязі виконання цих приписів. Таке становище значно обмежувало можливості жінки щодо самореалізації і розвитку як особистості.

У зв'язку з цим, окремого розгляду потребує блок питань, пов'язаних з особливостями здобуття жінками освіти, яка, як відомо, є однією з найважливіших складових не лише становлення людини як фахівця у певній сфері, але і формування особистості в цілому, її життєвих принципів і пріоритетів.

У зазначений період характерними атрибутами вікторіанської дівчини були цнотливість і тендітність [399, с.264]. До списку жіночих чеснот не входили ані наявність роботи, ані високий інтелектуальний розвиток [399, с.264]. Поширеним було переконання щодо обмеженої здатності представниць жіночої статі до розумової діяльності, обумовленої біологічними особливостями: жінки мають менший за розмірами череп, ніж у чоловіків, а, отже, і менший об'єм мозку. Крім того, побутувала думка, що менструації, розвинені молочні залози і дітородна функція також негативно впливали на рівень інтелекту [232, с.226]. У середині XIX ст. соціал-дарвіністи вважали, що жінка — це чоловік, чий еволюційний розвиток, як фізичний, так і розумовий, зупинився на примітивній стадії. В останній третині XIX ст. лікар з Гарвардського університету Едвард Кларк стверджував, що інтелектуальний розвиток завдає значної шкоди репродуктивному здоров'ю жінки, провокуючи зморщення яєчників [402, с.16].

З огляду на вищезазначені факти, освіта для жінки вважалася маловажливою, другорядною і навіть небезпечною для здоров'я. За висловом Р. Гріллс, дівчат виховували так, «ніби їхнім головним призначенням було стати прикрасою серванту» [393, с.256].

Навіть представники заможного середнього прошарку не особливо дбали про середню освіту для своїх дочок, оскільки вона вимагала значних коштів

[253, с.66]. Дівчата з середнього прошарку, звертаючись до послуг гувернантки, зазвичай отримували тільки базову освіту. Однак, на відміну від освіти та виховання хлопчиків, основна увага приділялася, насамперед, заняттям музикою, танцями, малюванням, рукоділлям. Одним із варіантів здобуття знань для жінок була самоосвіта. Але дозволити собі це могли лише ті жінки, у чиїх будинках була хороша бібліотека [292, с.94]. Вихідці з незаможних сімей не мали можливості отримати навіть початкову освіту, яка на той час ще не була обов'язковою.

У 1840-х рр. починають свою роботу перші жіночі освітні заклади. Так, у травні 1848 р. теологом і соціальним реформатором Ф. Морісом у Лондоні був відкритий Королівський коледж. На навчання у цьому закладі приймалися дівчата по досягненні 12 років. При коледжі також працювала підготовча група для дівчат з 9 до 12 років. Через брак жінок з необхідною кваліфікацією вчителями у цій школі були чоловіки. Дотримання норм моралі забезпечували жінки-шаперони (наставники) [393, с.256].

Освіта для дівчат обмежувалася навчанням догляду за дітьми, формуванням смаку, підготовкою до ведення домашнього господарства і управління прислугою [198, с.102]. Вона включала в себе елементи викладання, оскільки матері могли стати найкращими вчителями для своїх дочок. Але основною метою більшості шкільних програм для дівчат було надати їм лише поверхневі знання, які б не перешкождали їм після закінчення школи якнайшвидше вийти заміж [393, с.256]. У багатьох шкільних підручниках навіть містилися застереження щодо проявів кмітливості й розуму у присутності чоловіків, оскільки останнім не подобалися розумні і самовпевнені жінки [198, с.44].

Відомий громадський діяч, письменниця і активістка жіночого руху міс Френсіс Пауер Кобб у своїй автобіографії описала одну з типових для 1850-х років фешенебельних шкіл для дівчаток у Брайтоні, плата за навчання в якій становила £500 на рік. У таких школах учениці були зайняті весь день: спочатку впродовж години на свіжому повітрі вони вчили французькі, німецькі та

італійські слова, решту часу вони читали однією із зазначених мов або робили вправи на закріплення знань, а також займалися іншими предметами, які входили до числа обов'язкових: музикою, танцями та художньою гімнастикою. У той же час, письмо і арифметику не викладали [208].

Тобто, практично вся британська освітньо-виховна система для жінок у зазначений період була орієнтована на підготовку майбутніх дружин і матерів. Хоча можливість отримати навіть таку освіту мали далеко не всі представниці жіночої статі.

У тісному зв'язку зі становищем освіти перебувають проблеми, пов'язані з жіночою зайнятістю, яка, через бідність і несприятливу демографічну ситуацію в досліджуваний період, стала конче необхідною для частини британок.

На відміну від самотніх жінок вищих прошарків, які, зазвичай, перебували на забезпеченні сім'ї або ж володіли майном, значна частина жінок з робітничого прошарку⁴ була змушена власноруч заробляти собі на життя.

Нерідко необхідність пошуку роботи поставала і перед старими дівами з середнього прошарку, сім'ї яких були неспроможні їх утримувати.

Низький рівень освіти, осуд суспільства й ставлення роботодавців до жінок як до дешевої робочої сили і тимчасових робітників (перед заміжжям) впливали на галузі, де жінки могли бути задіяні у якості працівниць, а також на рівень їхнього заробітку.

У цьому контексті дещо несподіваними видаються дані англійського історика Айві Пінчбек, яка першою досліджувала особливості жіночої праці і, за даними перепису 1841 р., зафіксувала майже триста різноманітних видів зайнятості жінок у Великій Британії. Серед них були наступні: праця актора — 381 особа; ковальське і земельне ремесла — 103 особи; банківська справа — 7 осіб; чоботарство — 10 546 осіб; торгівля крупною рогатою худобою і вівцями — 13 осіб; скорняжна справа — 798 осіб; торгівля п'явками і лікувальна справа

---

⁴ У середині XIX ст. близько 75 % населення становив робітничий прошарок [198, с.70].

— 52 особи; мукомельна справа — 457 осіб; оптика — 17 осіб; лихварство — 56 осіб; утримання таверн і трактирів — 5625 осіб; виробництво ножиців — 148 осіб; збір мита — 446 осіб; підприємництво — 72 особи; виготовлення батогів — 49 осіб [164, с.205—206]. Не менш довгі і різноманітні списки різновидів жіночої зайнятості, подані у переписах населення наступних років [148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157].

Жінки були задіяні у різноманітних сферах, але це були швидше винятки з правил. Наведені показники є невисокими у співвідношенні до кількості працездатного жіночого населення. Так, станом на 1841 р. було зареєстровано близько 1 млн. 815 тис. працюючих жінок і близько 5 млн. 369 тис. безробітних [397, с.135].

Основна кількість працюючих жінок з робітничого прошарку була зосереджена у текстильному виробництві й виготовленні одягу або ж працювала домашньою прислугою. Так, станом на 1841 р. серед домашньої прислуги налічувалось 989 тис. жінок, у текстильному виробництві було задіяно близько 358 тис., у виготовленні одягу — 200 тис. [397, с.135]. У 1851 р. кількість зайнятих у цих сферах жінок істотно збільшилась і становила 1 млн. 135 тис., 635 тис., 491 тис. відповідно [397, с.135].

Необхідно зазначити, що масштабне залучення жінок до праці на фабриках стало можливим внаслідок впровадження парових двигунів. В результаті цього обслуговування верстатів потребувало менше фізичної сили, що дозволяло замінювати чоловіків жінками. Історик І.Р. Чикалова припускає, що текстильні фабрики епохи промислової революції, можливо, не були б побудовані, якби їхні власники не розраховували на постійне надходження дешевої жіночої робочої сили [363, с.96].

Щоправда, при розгляді впливу промислової революції на зайнятість британських жінок потрібно зберігати особливу обережність та зваженість. Як влучно зазначає Е. Робертс, пояснення появи зайнятості жінок виключно через процес індустріалізації є спотворенням історії. В нових галузях промисловості,

пов'язаних з промисловою революцією, навіть наприкінці 1861 р. жінки складали лише 30% всіх працюючих [240, с.12].

Е. Робертс виділяє в історіографії дві основні точки зору щодо впливу промислової революції на жіночу зайнятість: «оптимістичну» і «песимістичну». «Оптимісти» стверджують, що промислова революція надала жінкам більше можливостей для працевлаштування і в кінцевому підсумку призвела до емансипації [240, с.10—11]. Натомість, «песимісти» оцінюють результати індустріалізації з меншим ентузіазмом. Зокрема, частина вчених «песимістичної школи» не заперечує зростання кількості працюючих жінок, але причиною цього явища, на їхню думку, були загальні проблеми суспільства, зокрема, бідність, а не прагнення до емансипації [240, с.10—11].

Згідно зі статистичними даними, наведеними лордом Ешлі, у 1839 р. жінки складали 57,7% від загальної кількості робітників прядильних і ткацьких фабрик. При цьому існувала тенденція до подальшого витіснення чоловіків з цієї сфери [8, с.1077, 1089].

Розподіл праці та нарахування заробітної плати працівникам підприємств здійснювалися за ознакою статі. Наприклад, на текстильних фабриках жінки переважно займалися обслуговуванням прядильних і ткацьких верстатів, а чоловіки обіймали посади наглядачів і кваліфікованих механіків. Заробітна плата жінок, навіть у тому випадку, коли мова йшла про виконання однакової з чоловіками роботи (працівники залізниць, пошти, вчителі тощо), була меншою за заробіток чоловіка [366, с.506].

Відповідно до наявної статистики, у 1867 р. робочий день для жінок, які досягли 18-річного віку, становив 10,5 годин з понеділка до п'ятниці і 7,5 годин у суботу. Він розпочинався о шостій годині ранку і закінчувався о шостій вечора (перерва на обід складала 1,5 години), нічна праця була заборонена [363, с.101].

Підприємці набирали на роботу, в основному, молодих незаміжніх жінок. Дослідниця Л. Абрамс характеризує «фабричних дівчат» як самотніх, незалежних і вільних від обмежень, що накладалися домом і сім'єю [164, с.208].

До особливостей роботи прислугою можна віднести цілковиту залежність від своїх наймачів, виконання важкої фізичної праці, брак вільного часу, ненормований робочий день тощо. Така робота вважалась ідеальною для незаміжніх жінок, які, по суті, знаходились «у перехідному становищі від залежності від батька до залежності від чоловіка» [164, с.207].

Через брак робочих місць у сферах, прийнятних для їхнього соціального статусу, значну соціальну проблему становили незаможні жінки з середнього прошарку [251, с.92]. Одним з основних видів зайнятості для них була робота гувернанткою. Під час перепису 1851 р. серед працюючих жінок в країні було зареєстровано більше 20 000 гувернанток [213, с.39].

Проблеми, обумовлені специфікою цієї професії, були яскраво описані в «The English Woman's Journal» (листопад 1860 р.): «...Прислуга має окреме приміщення і відповідні її соціальному становищу розваги, гувернантки ж приречені на самотність...У тридцять п'ять чи тридцять шість її викинуть, неначе зіпсоване знаряддя праці, надто молоду, щоб прожити решту життя у злиднях і надто стару для освоєння нового виду зайнятості...» [213, с.40]. Літні гувернантки становили суспільну проблему, тому для них ще у 40-х рр. ХІХ ст. (у 1841 р. [213, с.39], за іншими даними, у 1843 р.[208]) був створений Благодійний Інститут, діяльність якого була спрямована в основному на підвищення рівня освіченості гувернанток і перекваліфікації з метою подальшого працевлаштування.

Одним із різновидів жіночої зайнятості була також надомна робота, поширена серед жінок, які мали дітей і не могли залишити їх на тривалий час. Варто зазначити, що під час переписів праця надомниць була проігнорована [164, с.214—216].

Той факт, що надомницям доводилося пристосовувати турботу про дітей і домашні обов'язки до режиму своєї роботи, а їхні домівки перетворювались у майстерні, де панували запахи і атрибути ремесла [164, с.216], дозволив частині дослідників, зокрема, Е. Робертс, поставити під сумнів існування на практиці чіткого розмежування між публічною і приватною сферами життєдіяльності.

Зокрема, заміжні жінки продавали їжу з чорного входу кухні або з вітальні, брали постояльців [240, с.7], шили одяг⁵ тощо. Домашнє виробництво влаштовувало роботодавців, оскільки, по-перше, така праця була дешевою; по-друге, роботодавцю не потрібно було дбати про забезпечення працівників інструментами і витратними матеріалами [164, с.215]. Дослідниця Л. Абрамс вважає надомну роботу «ключовим елементом економіки сім'ї на ранніх стадіях індустріалізації» [164, с.217].

Як вже зазначалося вище, працююча жінка нерідко була не в змозі забезпечити затишок для своєї родини. Цей факт став головним знаряддям в арсеналі противників жіночої зайнятості. На їхню думку, вона була причиною падіння моралі, загрозою родині і не відповідала уявленням про жіночу порядність [198, с.67]. Крім цього, вважалось, що вільне контактування чоловіків і жінок під час виконання службових обов'язків могло призвести до «сумнівних зв'язків» [198, с.69].

У 1844 р. лорд Ешлі у своєму виступі в Палаті Громад при обговоренні Десятигодинного білля (остаточно прийнятий в 1847 р.), поскаржився, що заводські жінки стають подібними до найгірших і найгрубіших робітників чоловічої статі: «Вони збираються разом, щоб випити, співають і курять, також під час розмови використовують найогидніші з усіх можливих висловів...» [8, с. 1096]. Ф. Енгельс з приводу жіночої зайнятості в Англії писав наступне: «У багатьох випадках робота жінки на фабриці не руйнує сім'ю повністю, але ставить її на голову. Дружина заробляє на всю сім'ю, а чоловік сидить вдома, дивиться за дітьми, прибирає, куховарить. Таких випадків дуже і дуже багато; в одному Манчестері можна нарахувати багато сотень таких чоловіків, приречених на виконання домашніх робіт. Неважко собі уявити, яке справедливе обурення викликає у робітників ця справжня кастрація і до яких радикальних

---

⁵ Значний вплив мали поява і розповсюдження з 1850-х рр. ручних швейних машинок «Зінгер».

змін всіх сімейних відносин вона призводить у той час, коли всі інші суспільні відносини залишаються без змін...» [177, с. 376].

Чоловіки чинили рішучий опір жіночій зайнятості. Е.Хант, досліджуючи період 1850—1914 рр., писав, що деякі з них вірили в існування обмеженої кількості робочих місць. Відповідно, надання жінкам можливості працювати призводило до того, що, займаючи місце якогось із чоловіків, жінки вичерпували ліміт існуючих робочих місць і залишали без засобів для існування інші сім'ї [240, с.7].

Також, необхідність одноосібно утримувати сім'ю була одним із основних аргументів чоловіків під час боротьби з роботодавцями за вищу заробітну плату. Жінки ж, внаслідок нижчого рівня оплати їхньої праці, створювали у сфері зайнятості вкрай не вигідну конкуренцію чоловікам.

Розглядаючи зайнятість не лише як засіб отримання прибутку, але й суспільну діяльність, неможливо оминати ще одну важливу сферу — благодійництво. Благодійна діяльність була доступна заможним жінкам-представницям середнього та вищого прошарків населення [191, с.16]. Вона не суперечила традиційним поглядам на роль жінок у суспільстві і стала для них не лише своєрідним полем для самореалізації, але і одним з небагатьох схвалених суспільством видів публічної діяльності.

Існує точка зору, згідно з якою перші вимоги щодо поліпшення становища жінок породила саме благодійна діяльність [413]. Можливо через те, що задіяні у цій сфері жінки мали змогу бачити основні суспільні проблеми (в тому числі і ті, що були пов'язані з гендерним нерівноправ'ям) зсередини, оцінювати їхні масштаби і різноманітність. На відміну від більшості жінок, які мали справу із такими проблемами лише у власних родин, благодійниці мали доступ до широкого масиву особистої інформації знедолених сімей, на основі аналізу якої могли бути знайдені причини і шляхи вирішення складних ситуацій.

Таким чином, у першій половині XIX ст. у Великій Британії склався комплекс соціально-економічних причин, які сприяли появі жіночого руху.

2.2. Зародження жіночого руху у Великій Британії

Термін «фемінізм» вперше був вжитий французьким соціалістом-утопістом Шарлем Фур'є (1772—1837), хоча у значенні руху та теорії жіночого рівноправ'я цей термін почали використовувати в англійській мові лише у 80-х рр. XIX ст.

В нашому дослідженні ми притримуємося думки В. Брайсон, яка вважає, що **фемінізм** (у широкому сенсі) — це будь-яка теорія, згідно з якою відносини між статями засновані на нерівності, підпорядкуванні або пригніченні і розглядає їх як проблему політичної влади, а не як наслідок природного порядку [165, с.7].

На сьогоднішній день феміністична теорія, переживши декілька «хвиль» підйому жіночого руху, налічує низку течій, які досить важко піддаються класифікації. Починаючи з 60-х рр. XX ст., як зазначає Н. Пушкарьова, різні напрями фемінізму остаточно розділилися, після чого постало питання про визнання множинності самого поняття — «фемінізми», яке стало вживатися замість терміну «напрями у фемінізмі» [410]. Найпоширенішим серед низки класифікацій (як то за географічною, расовою ознакою, сексуальною орієнтацією тощо) є поділ за ідеологічним спрямуванням, відповідно до якого виділяють чотири основні фемінізми — ліберальний, марксистський, соціалістичний і радикальний. Слід зазначити, що такий поділ є умовним і не відображає всього розмаїття і багатогранності феміністських теорій.

Найбільш раннім за часом виникнення є *ліберальний фемінізм*, в основі якого лежать принципи правової рівності, головним засобом досягнення якої вважається реформування законодавства, що спрямоване на усунення дискримінаційних практик щодо жінок. Основну увагу ліберальний фемінізм зосереджує на публічній сфері і не аналізує владні відносини, які можуть існувати у сім'ї й приватному житті [165, с.9]. Його прихильники намагаються підвищити соціальний статус та покращити становище жінок, залучити їх до наявних суспільних інститутів, вдосконалюючи законодавчу базу, але при цьому не піддаючи критиці панівну суспільну систему [359, с.11].

Певна складність виникає при використанні понять «*марксистський фемінізм*» і «*соціалістичний фемінізм*». Зазвичай, останній виділяють у феміністичній теорії другої половини ХХ ст., тоді як перший використовується для позначення низки вчень лівого спрямування ХІХ ст., не зважаючи на те, що вони мали істотні відмінності від теорії К. Маркса, а деякі з них навіть виникли раніше за марксистську теорію (наприклад, утопічний соціалізм, представники якого розглядали проблему нерівноправності жінок).

В основі марксистського фемінізму лежала критика капіталістичного суспільства. Ключовим завданням у звільненні жінок вважалось їхнє входження у сферу оплачуваної праці та участь у класовій боротьбі [165, с.9]. Дискримінація жінок, як і інші форми пригноблення, повинні були зникнути з перемогою соціалістичної революції [290, с.64—69].

Початок становлення *радикального фемінізму* відносять до 60-х рр. ХХ ст. Цей напрям фемінізму базувався на «концепції патріархату» — системі панування чоловіків як у публічній, так і в приватній сферах. Прихильники радикального фемінізму вказували на нерозривний зв'язок між владою та сексуальністю, висуваючи обидва ці поняття на перший план у своїх теоретико-аналітичних студіях. Паралельно розпочалася концептуалізація та проблематизація таких категорій як «гендер», «гендерна нерівність», «гендерна система», «сексизм», «маскуліність», «фемінність» та ін. [359, с.11—13]. Будь-який жіночий вчинок, спрямований на зневагу до патріархальної культури, сприймався як політичний, оскільки ставив під сумнів основи і принципи функціонування наявних патріархальних інститутів і практик, символізував собою акт подолання стереотипів традиційної культури [359, с.12].

У цей же час виникає *соціалістичний фемінізм* як поєднання марксистського і радикального фемінізмів.

Початку активних дій, спрямованих на жіночу емансипацію, передувало формування теоретичних підвалин фемінізму і обговорення проблем, пов'язаних з жіночою нерівноправністю, на сторінках філософських творів.

В. Брайсон зазначає, що джерелом натхнення ранніх феміністок (кін. XVII ст.) стала революція у філософії, розпочата ще Рене Декартом. Так, згідно з його вченням, яке дістало назву картезіанства, всі люди наділені розумом, і, відповідно, істинне знання, засноване на досвіді і власних спостереженнях, а не на вивченні теорій, доступне кожному [165, с.20]. Послідовник Р. Декарта, французький священик Пулен де ла Бар (1647—1723) був дуже близьким до сучасного тлумачення гендеру, стверджуючи, що ролі статей обумовлені культурно, а не біологічно [355, с. 277, 279].

Ранні феміністи акцентували свою увагу, передусім, на необхідності надання жінкам якісної освіти, яка б дала змогу їм розвивати розум і аналітичне мислення.

Зокрема, англійка Мері Астелл (1666—1731), авторка твору «Серйозна пропозиція дамам...» (1694) [44], стверджувала, що жінки повинні мати рівний з чоловіками доступ до освіти, радила їм уникати шлюбу і більше розвивати розумові здібності. Нею було запропоновано план створення особливих жіночих закладів, де можна було б здобути гідну освіту, як світську, так і релігійну, і, крім цього, ізолюватися від чоловічого світу. Англійський історик Кетрін Маколей (1731—1791) у праці «Листи про освіту» (1790) теж виступала за рівний для обох статей доступ до освіти і вважала, що хлопчиків також необхідно навчати тим заняттям, які традиційно були класифіковані як «жіночі». Але найбільшої популярності у Великій Британії набула праця «На захист прав жінок» (1792), написана Мері Уоллстонкрафт (1759—1797). Вона вважала тогочасне становище жінок жалюгідним. Його причина, на думку Уоллстонкрафт, крилась в особливостях виховання і в малоосвіченості жінок, яка культивувалась суспільством. У своєму творі вона висловила обурення цим фактом: «Наскільки глибоко дошкуляють нам ті, хто примушує нас перетворюватись всього лише на ласкавих кімнатних собаченят! Як часто нас вкрадіво переконують, що ми підкорюємо своєю слабкістю і володарюємо завдяки покірності... Наскільки нікчемною є істота..., що здатна опуститися до володарювання такими методами!...» [36, с.9]. На думку М. Уоллстонкрафт, щоб

виправити таке становище, необхідно «розвивати розум жінок, обмежуючи їх здоровими, високими життєвими принципами, і нехай жінки, отримавши гідність, відчують себе залежними лише від Господа Бога» [36, с.14]. Усвідомлюючи малоімовірність змін у становищі жінок в короткостроковій перспективі, авторка задає риторичне запитання: «Скільки ще знадобиться поколінь, щоб вільні потомки нинішніх жалюгідних рабень постали у всій багатоманітності своїх талантів і чеснот?» [36, с.18].

Щоправда, Мері Уолстонкрафт прославилася не лише літературною діяльністю, але й аморальною для тогочасних жінок поведінкою, яку, по смерті Мері, детально описав її чоловік Уільям Годвін [161]. Ця негативна популярність призвела до того, що активісти жіночого руху на перших порах своєї діяльності намагалися відмежуватися від Уоллстонкрафт і уникали висловлювань щодо впливу її творів на їхні переконання. Така реакція, поряд з очевидною обмеженістю пропонованих ранніми феміністами змін, є свідченням того, що консервативне світобачення було притаманне навіть найбільш прогресивним представникам британського суспільства. Але, як зазначає дослідниця Б. Кейн, практично всі видатні учасниці жіночого руху все ж користувалися творами Мері Уоллстонкрафт [197, с.23], хоч і не особливо це афішували. На думку сучасниці британського жіночого руху, британської поетеси німецького походження М. Блайнд (1841—1896), дух, який пронизував творчість Уоллстонкрафт, став частиною поглядів XIX ст. [94, с.412].

Як вже зазначалося, «жіночу» тему у своїх творах піднімали і соціалісти-утопісти. Зокрема, вже згаданий нами французький вчений Шарль Фур'є (1772—1837) вважав, що «розширення прав жінок — це головне джерело соціального прогресу» [357]. Англійський філософ, педагог і соціаліст Роберт Оуен (1771—1858), автор концепції створення комуністичного суспільства шляхом організації аграрних кооперативних громад, вказував на необхідність надання освіти кожному громадянину, в тому числі, і представницям жіночої статі. Вважав, що християнський шлюб був для жінки незмінним рабством, оскільки вона не мала права вийти з нього, хіба що у разі смерті [249, с.22].

Палким прихильником жіночого рівноправ'я також був послідовник Роберта Оуена Уільям Томпсон (приблизно 1785—1833). У своїй праці «Заклик однієї половини людства, жінок, проти претензій іншої половини, чоловіків, на утримання їх в політичному, а отже, цивільному та домашньому рабстві» (1825) він не лише піднімав питання про жіночу освіту, але й виступав за надання жінкам всієї повноти політичних прав. Зокрема, Томпсон стверджував, що інтелектуальні здібності жінки є, по меншій мірі, рівні чоловічим, а біологічні відмінності не мають виступати аргументом проти надання жінкам виборчих прав [165, с.39—42]. Вказана праця була відповіддю на позицію філософа Джеймса Мілля (1773—1836), висловлену у праці «Есе про урядування» (1820). У ній Мілля стверджував, що «інтереси жінок, так само, як і дітей, мають вважатися інтересами їхніх батьків, а одружених жінок — їхніх чоловіків» [64, с.27]. Тобто, батьки і чоловіки є законними представниками інтересів жінок, в тому числі і у політичній сфері. Критикував Джеймса Мілля за це положення не лише Томпсон, але і його вчитель — утилітарист Ієремія Бентам (1748—1832), який наголошував на тому, що дружина та чоловік можуть мати зовсім різні, нерідко протилежні, бажання та інтереси.

Щоправда, «антифемінізм» Мілля викликає сумніви, що доводить дослідник Т. Болл [383; 384]. Основним його аргументом є той факт, що у іншій своїй праці, під назвою «Історія Індії», Дж. Мілля висловлює, по суті, протилежну попередній, точку зору, зазначаючи, що рівень розвитку суспільства визначається статусом жінки. Індійське ж суспільство, на думку філософа, перебувало на низькому рівні, оскільки жінки у ньому були підневільними [383, с.91—115].

Повертаючись до позиції Бентама щодо жінок, то, з огляду на його працю «Принципи цивільного кодексу», де він стверджує, що «...ті, хто через незрозумілі переконання справедливості і шляхетності надасть жінкам цілковиту рівність, влаштує небезпечну пастку для них. Їхнє звільнення (у межах законодавства) від необхідності задовольняти своїх чоловіків, з моральної точки зору, призведе до послаблення жінок» [384, с.31]. На основі цього твердження

дослідник Т. Болл цілком переконливо констатує, що Бентам не був прихильником жіночого рівноправ'я.

Майже через півстоліття, у розпал жіночого руху, була видана праця сина Джеймса Мілля, відомого депутата від Ліберальної партії, філософа, економіста і борця за права жінок Джона Стюарта Мілля (1806—1873) «Поневолення жінок» (1869) [35, с.367—463], яка стала своєрідною «Біблією» суфражистського руху [289, с.63]. У ній автор розглядає загальні засади, на яких базується нерівноправність статей; аналізує основні фактори, які вплинули на формування тогочасної системи відносин між статями (особливу увагу було приділено психологічним і фізичним) та розмірковує щодо ролі соціуму в її становленні.

Дж. С. Мілля вважав, що «...головний принцип, який визначає теперішні соціальні стосунки між двома статями — власне правова підлеглість однієї статі іншій, — сам собою хибний і сьогодні є однією з головних завад удосконаленню людства; його мусить замінити принцип цілковитої рівності, котрий не надаватиме жодного привілею чи влади одній стороні і не допускатиме жодного утиску іншої» [35, с.367]. Заклик до скасування існуючого укладу в стосунках між статями червоною ниткою проходить через усю книгу. Спростовуючи сталі суспільні уявлення щодо «природного» і «неприродного» для обох статей (з різних прошарків суспільства; завойованих народів й народів-завойовників тощо), автор зазначає, що «...неприродне, як правило, означає просто незвичне, а все звичне здається природним. Оскільки ж підлеглість жінок чоловікам є загальним звичаєм, то будь-яке відхилення від цього звичаю, цілком природно, здається неприродним» [35, с.378].

Досліджуючи механізми забезпечення підневільного становища жінок, Дж. С. Мілля доходить висновку, що у даному випадку мова йде, насамперед, про психологічне поневолення жінки. «Всі чоловіки, за винятком найжорстокіших, бажають мати не просто надійно прив'язану до них жінку, не силувану, добровільну рабину...» [35, с.380]. Основним їхнім знаряддям Мілля, подібно до М. Уоллстонкрафт, вважав освітньо-виховну систему, згідно з якою:

«Всі жінки з дитинства виховуються в переконанні, що їхній ідеальний характер має бути цілком відмінним від чоловічого: не особиста воля, не самоконтроль, а покора, прийняття контролю ззовні» [35, с.380]. Дж. С. Мілль вважав, що істинна природа статей до цих пір залишається невідомою, а існуюча «природа жінок» — це абсолютно штучна річ, «результат примусу й гноблення в одних напрямках і неприродної стимуляції в інших» [35, с.386].

У заключному розділі книги автор прогнозує, які переваги отримає суспільство, надавши жінкам свободу. На думку вченого, це, зокрема, призведе до таких позитивних зрушень: 1) право на повагу необхідно буде завойовувати; «заслуги, а не народження складатимуть єдину підставу для користування владою або авторитетом» [35, с. 445]; 2) суспільство отримає вдвічі більше особистостей, які зможуть зробити значний внесок у його розвиток; 3) посиляться позитивний вплив жіночої думки на загальнолюдські вірування й почуття.

Час виникнення суспільно-політичного руху жінок за рівноправ'я припадає на другу половину XIX ст., хоча вимоги щодо надання їм права обіймати державні посади, самостійно займатися торгівлею і підприємницькою діяльністю, працювати за професією, здобувати освіту тощо припадають ще на початок XIX ст.

Більшість вчених сходиться на тому, що перші феміністичні рухи були ліберальними [271, с.35, 266—267, 319—322, 518] за своїм спрямуванням.

Дослідники вказують на зв'язок жіночого руху з іншими, більш широкими, ліберально-демократичними рухами 30—40-х рр. XIX ст., які сприяли політизації різних верств населення і стали сприятливим ґрунтом для формування суфражизму. Серед них рух за парламентську реформу, аболіціоністський рух, боротьба за перехід до вільної торгівлі і чартизм [267, с.34—35]. Вчені проводять паралелі у тактиці суфражистів з методами діяльності чартистів і Ліги проти хлібних законів (1838—1846 рр.). Зокрема, подібно до перших, активісти жіночого руху також займалися збором підписів під петиціями з подальшим внесенням їх до парламенту, організацією мітингів,

демонстрацій і створенням товариств [267, с.34—35]. Подібно до Ліги проти хлібних законів, суфражисти активно застосовували у своїй діяльності проведення публічних лекцій, закритих зустрічей, випуск листівок і брошур, повідомляли про існуючі проблеми членів парламенту від їхніх округів тощо [241, с.9].

Варто зазначити, що в англійській історії були періоди, коли жінки мали змогу користуватися виборчими правами. Так, у часи феодалізму право голосу мали землевласниці і «вільні громадянки» (вдови або незаміжні жінки) деяких міст [160, с.8—9]. Ситуація змінилась у кінці XVI ст., коли відомий англійський юрист Едвард Кок підняв питання щодо тлумачення вживаного в законодавстві слова «man» (два найуживаніші значення якого в англійській мові — «чоловік» і «людина»). Е. Кок наполягав на першому тлумаченні і, зрештою, отримав бажане. Внаслідок цього жінки на декілька століть були виключені з політичної сфери [267, с.37—38]. Щоправда, чітке законодавче оформлення статевих обмежень при формуванні складу британського електорату сталося лише у 1832 р., під час здійснення першої парламентської реформи. У червні 1832 р. було прийнято «Закон про внесення поправок до народного представництва в Англії та Уельсі». У тексті закону було чітко прописано, що право голосу відтепер мають лише особи чоловічої статі: слово «man» було замінено словосполученням «male person» [1, с.13—14, 18]. Отже, до 1832 р. жінки, що володіли майном і сплачували податки, все ж, формально мали виборче право, оскільки за одним із англійських політичних принципів, що витікав із норм «Білля про права» 1689 р., сплата податків та право голосу перебували у прямому зв'язку і були невіддільними одне від одного. Щоправда, як вже було зазначено, фактично жінки цим правом не користувалися. Але таке явне їхнє виключення з кола виборців відповідно до Закону 1832 р. зробило появу вимог щодо надання жінкам виборчого права неминучою [230, с.14].

Реакція на офіційне вилучення жінок з кола виборців була практично миттєвою: невдовзі після прийняття Закону 1832 р. Мері Сміт — заможна англійка родом зі Стенмору, графство Йорк — висловила протест, направивши

петицію до парламенту. Вона була представлена у Палаті Громад 3 серпня 1832 р. депутатом Генрі Хантом на прізвисько «Оратор». У своєму виступі він оголосив зміст вимог М. Сміт, яка заявляла, що: «...вона є платником податків і тому не розуміє, чому їй не було надане право участі у виборі Представника...» [28, с.1086]. Оскільки «...жінки підлягають рівному з чоловіками покаранню за порушення законодавства, у тому числі, і смертній карі, вони повинні мати право участі у творенні законодавства...» [28, с.1086]. Мері Сміт не бачила «...підстав для виключення жінок зі сфери суспільних справ, враховуючи той факт, що для них була відкрита перспектива престолонаслідування...» [28, с.1086]. Тому, на її думку, «...кожна незаміжня жінка, яка має необхідний майновий ценз, повинна мати і право обирати членів парламенту...» [28, с.1086]. Дана петиція не знайшла підтримки у Палаті Громад. Парламентарі категорично проігнорували зазначені вимоги М. Сміт, обмежившись саркастичними коментарями.

Не зважаючи на те, що, крім статевого чинника, підставами для отримання політичних прав був також відповідний майновий ценз, вимога надання виборчих прав жінкам звучала не лише у рядах заможних верств населення, але й серед робітників. Ця вимога була тісно пов'язана із вирішенням питання щодо запровадження загального виборчого права для чоловіків.

За даними дослідниці Д. Томпсон, ідея надання жінкам виборчих прав вже існувала у середовищі британських робітниць у часи «Манчестерської бійні» (інша назва «Різанина у Петерлоо») 1819 р., під час якої вони брали активну участь у політичній агітації [251, с.81]. Не залишилася поза їхньою увагою і кампанія чартистів. Існувало близько 150 жіночих чартистських асоціацій, по одній на кожні 9 чоловічих об'єднань [250, с. 177].

Також відомо, що попередній текст першої петиції чартистів (1842 р.) містив вимогу про надання жінкам права голосу. Але невдовзі вона була вилучена, оскільки могла зашкодити більш важливій меті — досягненню загального виборчого права для чоловіків [252, с.124].

Починаючи з другої половини XIX ст. прихильники надання жінкам виборчих прав вдаються до більш активних дій.

Першим жіночим суфражистським формуванням у Великій Британії стала **Жіноча політична асоціація у Шеффілді** (The Sheffield Female Political Association), організована у 1851 р. Енн Найт [281, с.59]. Відомо, що її членами було направлено петицію до Палати Лордів з вимогою надання жінкам права голосу, щоправда, безрезультатно.

У цьому ж році філософ і феміністка Гаррієт Тейлор-Мілль (дружина Дж. С. Мілля) анонімно опублікувала статтю під назвою «Надання виборчих прав жінкам» у ліберальному виданні «The Westminster Review» [256, с.2—3]. Вказана стаття справила значний вплив на громадськість і сприяла активізації дій поборників прав жінок.

У цей період починають формуватись організації, які займались низкою жіночих проблем. Провідною серед них було жіноче об'єднання, відоме як **Коло у Ленгем Плейс** (The Langham Place Circle) (1857—1866), створене після поразок, які спіткали петиції щодо надання заміжнім жінкам майнових прав (1857), про що вже йшлося у попередньому підпункті.

До складу об'єднання увійшли такі яскраві особистості, як поет і журналіст Бессі Райнер Паркес, письменниця та актриса Хелен Тейлор (пасербиця Дж. С. Мілля), лікар Елізабет Гарретт Андерсон, засновниці і очільниці жіночих освітніх закладів Френсіс Басс та Доротеа Біл, феміністки Емілі Девіс і Джессі Боучеретт. У 1858 р. членами об'єднання було засноване популярне видання під назвою «The English Woman's Journal» (1858—1864).

Основними напрямками діяльності Кола у Ленгем Плейс були боротьба за права одружених жінок, вирішення проблем жінок, пов'язаних із зайнятістю, освітою та наданням виборчого права. До складу цього об'єднання входили переважно представниці середнього прошарку [228, с.8].

Багато його членів входили також до **Кенсінгтонського товариства** (The Kensington Society) (1865—1868) [256, с.4], створеного у березні 1865 р. у Лондоні. Його очолювала Шарлотта Меннінг, посаду секретаря обіймала Емілі

Девіс. Всього в цій організації налічувалось 68 членів. Вступ до Товариства здійснювався за запрошенням [422]. За характером це було жіноче дискусійне об'єднання, у якому обговорювалось широке коло нагальних проблем, пов'язаних з розширенням прав та можливостей жінок.

Отже, суспільно-політичний рух за рівноправ'я жінок з'явився у Великій Британії у другій половині XIX ст. Йому передувало обговорення становища жінки у філософських працях відомих мислителів.

Висновки до Розділу 2. Таким чином, панування концепції «розподілу сфер» і посилення культу сім'ї, на тлі несприятливої для жіночого населення демографічної ситуації, призвели до того, що заміжжя стало основною метою для неодружених жінок. У переважній більшості випадків коло інтересів та інтелектуальний розвиток жінки обмежувалися веденням домашнього господарства і вихованням дітей. Цьому сприяла тогочасна освітньо-виховна система.

Ті жінки, яким вдавалось вийти заміж, опинялись у безправному становищі («юридична смерть», унеможливлення отримання розлучення, несправедливе законодавство щодо опіки над дітьми тощо). Нерідко це безправ'я призводило до того, що дружина змушена була терпіти знущання чоловіка-негідника, оскільки, відповідно до тогочасного законодавства, існував надзвичайно обмежений перелік випадків, що передбачали захист скривджених дружин і проведення процедури розірвання шлюбу з ініціативи жінки.

З іншого боку, у суспільстві був значний відсоток жінок, які не могли (нерідко, з об'єктивних причин) створити сім'ю і були змушені будувати своє життя наперекір суспільним приписам, вдаючись до пошуку роботи. По суті, це була своєрідна і, нерідко, вимушена, «опозиція» до пануючого укладу.

Через панування стійких суспільних стереотипів, відсутність або погану якість освіти, а також ставлення роботодавців до жінок як тимчасової і дешевої робочої сили, на ринку праці вони мали змогу користуватися досить обмеженим переліком непрестижних професій.

Всі ці факти призвели до поширення невдоволення серед британського жіноцтва, що втілювалось у вимогах щодо покращення їхнього становища і появи організованого жіночого руху.

За ідеологічним спрямуванням фемінізм умовно поділяється на ліберальний, марксистський, соціалістичний і радикальний.

Перші британські жіночі організації були сформовані переважно з представників середнього прошарку населення і орієнтувались на весь спектр відносин жінки і суспільства.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ БРИТАНСЬКИХ ЖІНОК НА ТЛІ РОЗГОРТАННЯ ЖІНОЧОГО РУХУ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX СТ. — 1914 Р.)

3.1. Боротьба жінок за політичне рівноправ'я в останній третині XIX ст.

Організаційне оформлення «першої хвилі» жіночого руху у Великій Британії припадає на 60-ті рр. XIX ст. Його ядром стали дві жіночі організації, створені у 1866 р. — **суфражистські комітети** у Лондоні й Манчестері. З цього часу розпочалося активне просування вимоги надання жінкам політичних прав.

Ще у 1865 р. для підготовки петицій було сформовано спеціальний **Жіночий суфражистський комітет з петицій** (The Women's Suffrage Petition Committee). Напередодні підготовки до проведення другої реформи виборчої системи його члени — Емілі Девіс та Елізабет Гарретт, виступили ініціаторами подання петиції до парламенту з проханням надати право голосу незаміжнім жінкам та вдовам на однакових з чоловіками умовах [72]. Її підтримали своїми підписами 1499 жінок [256, с.2]. Серед них були економіст і соціолог Гаррієтт Мартіне, медсестра і суспільний діяч Флоренс Найтінгейл, активістка жіночих кампаній Джозефіна Батлер, науковець у галузі фізики та астрономії Мері Сомервілл та 29 членів Кенсінгтонського товариства [422].

Дана петиція була спрямована на підтримку поправки вже згаданого нами Джона Стюарта Мілля, яка ним же і була подана до парламенту 7 червня 1866 р. У травні наступного року у Палаті Громад була представлена також його поправка, яка передбачала надання права голосу певним категоріям жінок шляхом заміни слова «чоловік» на слово «персона» у тій частині закону, де мова йшла про вимоги до виборців [24, с.2]. Розгляд цих питань у Палаті Громад став важливою віхою у британському суфражистському русі.

У разі схвалення поправки, право голосу, на рівних з чоловіками умовах, мали б отримати лише самотні жінки і вдови, які володіли майном і, відповідно, сплачували податки. Оскільки поправка враховувала майновий ценз, то була орієнтована на представниць середнього та вищого прошарків суспільства.

Не зважаючи на те, що Мілль вважав за потрібне надати право голосу також і заміжнім жінкам, у даному конкретному випадку мова про це не йшла, оскільки, як вже зазначалось, відповідно до британського законодавства, взявши шлюб, жінка позбавлялась майнових прав на користь чоловіка. До того ж, Мілль не ставив питання про надання жінкам можливості бути обраними до парламенту.

Під час свого виступу автор поправки проаналізував низку несправедливостей щодо жінок. Серед них можемо виділити дві найістотніші.

По-перше, відповідно до британських законів, право голосу мали власники прибутку не менше 5 000 фунтів щорічно; а отже, найбідніший чоловік мав можливість отримати право голосу за умови, що він колись зможе досягти необхідного майнового цензу; але ні походження, ні вдача, ні заслуги, ні зусилля, ні розум [24, с.817] не могли стати підставою надання такого права жінці. *По-друге*, Мілль наголосив на невідповідності існуючого укладу основам британської Конституції через порушення древнього її принципу, за яким оподаткування і представництво є взаємопов'язаними поняттями — відсутність (наявність) одного з них безумовно веде за собою відсутність (наявність) іншого [24, с.818].

Не зважаючи на певну обмеженість пропонованих Дж. С. Міллем змін, текст поправки викликав істотне занепокоєння серед парламентарів. Такий висновок можна зробити з коментарів противників прийняття поправки. Їхні виступи продемонстрували неприязне ставлення до перспективи надання жінкам виборчого права загалом. Щоправда, зміст виступів був переважно орієнтований на ті питання, які безпосередньо не стосувалися тексту поправки (про що безпосередньо перед моментом голосування зазначав і сам Дж. С. Мілль [24, с.842]).

Так, депутат від Консервативної партії Дж. Карслейк відзначив, що незаміжні жінки та вдови перебувають у «перехідному стані», оскільки перед ними відкрита перспектива одруження. У разі втілення цієї перспективи в життя жінка позбавлялась б права голосу; частина ж британок могла б знехтувати

заміжжям, надаючи перевагу політичним правам (що є небажаним). Також може постати питання про надання права голосу заміжнім жінкам (що також є небажаним) [24, с.829—830].

Позиція С. Лейна, депутата від Ліберальної партії, який також виступив проти поправки, ґрунтувалась на озвучених ним «природних» відмінностях між чоловіком і жінкою. Зокрема, він стверджував, що у всіх питаннях, де необхідні грубість, практична сила, врівноважений характер та розум, першість належить чоловікові; натомість, у тих питаннях, де потрібна лагідність, м'який характер та доброзичливість, перевага знаходиться на боці жінки [24, с.839]. На його думку, право голосу — це суто чоловіча справа. Надати його жінці означало б сприяти її маскулінізації. Він висловив сподівання, що день, коли британські жінки стануть маскулініними, а чоловіки фемінізуються, настане ще не скоро. У якості яскравого прикладу подібної «катастрофічної» ситуації С. Лейн навів модель суспільних відносин народності фон у західноафриканській Дагомеї (сучасний Бенін), де існувала елітна жіноча армія [24, с.839].

Натомість, представник Ліберальної партії Г. Фосетт підтримав поправку. Він вважав, що надання жінкам рівних з чоловіками можливостей не призведе до втрати ними жіночих чеснот, а дасть змогу працювати над їхнім удосконаленням [24, с.837].

Результати голосування виявилися не на користь жінок: 196 парламентарів проголосувало проти поправки, тоді як за її прийняття віддали свої голоси лише 73 [24, с.843]. Не зважаючи на те, що поправка не була прийнята, сам факт її внесення і розгляду у Палаті Громад, а також достатньо висока кількість прихильників серед парламентарів свідчили про початок серйозних змін у британському суспільстві.

Невдовзі по тому, 5 липня 1867 р. Суфражистський комітет у Лондоні оголосив про саморозпуск і створення на його базі нової організації — **Національного товариства з отримання жінками політичних прав** (The National Society for obtaining Political Rights for Women), яку згодом було перейменовано на **Лондонське національне товариство за жіноче виборче**

право (The London National Society for Women's Suffrage). У складі першого виконавчого комітету Лондонського товариства були Френсіс Пауер Кобб, сестра Елізабет Гарретт Міллісент Гарретт Фосетт, Міс Хемпсон, Мері Ллойд, Маргарет Брайт Лукас, Керолайн Стенсфілд і Клементія (Ментія) Тейлор [202, с.351]. Президентом став Джон Стюарт Мілль. Після його смерті в 1873 р. цю посаду обійняв політолог Томас Хейр [202, с.352].

У серпні 1867 р. було реформовано також і Манчестерський Комітет, внаслідок чого з'явилося **Манчестерське національне товариство за жіноче виборче право** (The Manchester National Society for Women's Suffrage). Склад виконавчого комітету Манчестерського товариства було затверджено на перших річних загальних зборах 30 жовтня 1868 р. під головуванням Філіппіни Кіллманн. До нього увійшли парламентар Якоб Брайт та його дружина Урсула, Лідія Беккер, Джозефіна Батлер, Томас Чорлтон (юридичний консультант), професор Грінбенк, Матильда Кіллманн, Філіппіна Кіллманн, Сара Міалл, Ребекка Мур, доктор Панкхерст, Р. Д. Русден, С. А. Стейнхол, Кетрін Томассон, Аліса Вілсон, міс М. Вілсон, Елізабет Уолстонхолм. Цей склад залишався майже незмінним впродовж наступних 18 років [202, с.372].

Секретарем Товариства у Манчестері з 1867 р. і до самої своєї смерті у 1890 р. була **Лідія Беккер**⁶ [Додаток Д, рис. Д.1.1], яка досить швидко вийшла на лідируючі позиції у суфражистському русі.

Аналогічні лондонській та манчестерській суфражистські організації почали виникати й у інших містах Англії. Так, прихильники Лондонського Комітету в Единбурзі у 1867 р. створили **Единбурзьке національне товариство**

---

⁶ Народилась 27 лютого 1827 р. у сім'ї Ганнібала Беккера та Мері Беккер (Данкрофт). Її батько був власником хімічного заводу у Чаддертоні, Ланкашир. Освіту отримувала вдома. Після смерті матері у 1855 р., Лідія, на правах старшої, прийняла опіку над своїми братами і сестрами, яких у неї було четверо. З молодих років Беккер цікавилась наукою, зокрема, астрономією та ботанікою. У 1864 р. вона стала членом Британської асоціації наукового прогресу (The British Association for the Advancement of Science), у тому ж році вийшла її книга «Ботаніка для початківців», але Л. Беккер не змогла зробити наукової кар'єри через приналежність до жіночої статі. У 1870 р. нею було налагоджено видавництво популярного видання — щотижневого «The Women's Suffrage Journal», яке проіснувало до 1890 р.

за жіноче виборче право (The Edinburgh National Society for Women's Suffrage) на чолі з президентом місіс Прісциллою Брайт МакЛарен.

На засіданні Манчестерського товариства 6 листопада того ж року була прийнята резолюція про тісну співпрацю між трьома вищевказаними товариствами через новий орган під назвою **Національне товариство за жіноче виборче право** (The National Society for Women's Suffrage). Лондонське та Единбурзьке товариства незабаром підтримали цю ініціативу. Національне товариство мало стати координуючим центром суфражистських товариств, які зберігали самостійність і власні органи правління.

Нерідко саме з появи Національного товариства за жіноче виборче право дослідники проблеми ведуть відлік початку організованого суфражистського руху у Великій Британії. Хоча, необхідно наголосити, що до цього часу серед науковців відсутня єдність у даному питанні. Основна дискусія між ними точиться навколо подій, які сталися у проміжку між 1832 та 1867 рр. Так, Дж. Марлоу вважає початком суфражизму час подання жінкою першої петиції до Палати Громад щодо надання права голосу (1832 р.) [62, с.IX]. П. Холліс вважає відправною точкою «першої хвилі» жіночого руху 1850-ті рр., коли було засновано Коло у Ленгем Плейс і налагоджено випуск «The English Woman's Journal» (1858 р.) [55, с.VII]. Вчені Ф. Ахмедшина, О. Шнирова та І. Школьніков ведуть початок суфражизму в Англії від дати створення Комітету жіночих виборчих прав (1865 р.) [289, с.64]. Дослідники К. Холл, К. МакКлеланд та Дж. Ренделл початком суфражистського руху вважають травень 1866 р. — час реєстрації у парламенті «Білля про реформу для Англії та Уельсу» [210, с.119].

На нашу думку, нижньою хронологічною межею організованого суфражистського руху необхідно вважати не певну конкретну дату, а в цілому 1860-ті рр., які ознаменувалися появою перших постійних суфражистських організацій, дискусією навколо поправки Джона Стюарта Мілля у Палаті Громад, яка започаткувала серйозне обговорення суфражистської проблеми у XIX і на початку XX ст., а також внесенням петицій на підтримку законодавчих ініціатив парламентарів щодо надання жінкам політичних прав.

У цей час суфражистський рух стрімко набирив оберти. Початок 1868 р. ознаменувався появою ще двох суфражистських організацій у Брістолі та Бірмінгемі і першими суперечками щодо стратегії діяльності між двома найвпливовішими суфражистськими організаціями — лондонською і манчестерською.

Так, на початку січня 1868 р. Манчестерське товариство вирішило припинити участь у кампанії петицій, вважаючи марною тратою часу підготовку прохань, які не були спрямовані на підтримку конкретної пропозиції, внесеної на розгляд парламенту. На той час жодна суфражистська поправка не була внесена до парламенту. До того ж, товариству необхідні були кошти для продовження розпочатого ними моніторингу існуючого законодавства на предмет можливості реєстрації жінок у якості виборців⁷. Тому його активісти переключились на роботу зі збільшення кількості членів товариства, і, як наслідок, розмірів бюджету [202, с.371—372].

У цей час Лідія Беккер переконала спробувати зареєструватися в якості виборців близько 6000 жінок Манчестера [202, с.371—372]. Цікавим є той факт, що подібний приклад 26 листопада 1867 р. подала Лілі Максвелл, проголосувавши на додаткових виборах до Палати Громад. Щоправда, це сталося через помилкове внесення її до виборчих списків, оскільки Лілі Максвелл, відповідно до закону 1832 р., за винятком статі, відповідала всім вимогам до виборців. І хоча невдовзі голос Максвелл було визнано недійсним за рішенням суду, за оцінками дослідників, приклад, який вона подала, «переніс жіноче виборче право зі сфери теоретичних можливостей до фактичного втілення, надавши потужний імпульс подальшому розвитку жіночого руху» [256, с.16—17].

Натомість, Хелен Тейлор, безсумнівно, під впливом Дж. С. Мілля, спрямувала діяльність Лондонського національного товариства на кампанію з

---

⁷ Хоча законопроект Мілля (1867 р.) було провалено, до тексту нового виборчого законодавства повернулося вилучене у 1832 р. слово «man». Це дало змогу продовжити дискусію над його тлумаченням.

підготовки петицій [202, с.371—372]. Вона активно критикувала політичне нерівноправ'я жінок, вказуючи, що їхнє відсторонення від цієї сфери і переміщення в одну категорію з маргінальними верствами населення та дітьми призводить до появи упереджень щодо жінок: «З ким ми розділяємо це вилучення (з лав виборців — Авт.)? Зі злочинцями, ідіотами, божевільними і, нарешті, з неповнолітніми — молодими людьми, свідомості яких поки що бракує зрілості... Брати, сини, роботодавці, прислуга, бізнес-партнери, за принципом здорового глузду, притаманного простому обивателю, вважатимуть, що, якщо місце жінок у політичних справах поряд з незрілими, злочинцями і божевільними, то між ними має бути щось спільне. І ставитися до них будуть відповідно» [73, с. 22—23].

До підтримки суфражистських петицій долучалися вихідці з різних верств населення. Зокрема, під час звіту Лондонського товариства у 1870 р. зазначалося, що серед більш ніж 17 000 підписантів більше половини становили представники робітничого прошарку [73, с. 3—4].

Загалом, період між другою (1867 р.) та третьою (1884 р.) парламентськими реформами характеризувався поданням резолюцій та законопроектів з боку окремих парламентарів-прихильників надання виборчого права жінкам. Але ці спроби не мали очікуваного успіху.

Разом з тим, для вказаного періоду характерне певне розширення політичних прав британок. Це було пов'язано з прийняттям у 1869 р. закону, що надавав право голосу на місцевих виборах вдовам та заможним неодруженим жінкам (ініціатива члена Ліберальної партії Я. Брайта). Національне товариство почало розповсюджувати серед жінок листівки з інструкціями як зареєструватися в якості виборців на місцевих виборах.

Не зважаючи на те, що різні суфражистські організації мали, в загальному, одну мету, їхнє бачення способів її досягнення мали певні відмінності. Це було причиною численних непорозумінь і розколів у суфражистському середовищі. Перший розкол стався на річних загальних зборах Манчестерського національного товариства у листопаді 1871 р. У зв'язку з тим, що Національне

товариство не мало ефективних органів управління, Я. Брайтом була висунута ідея створення у Лондоні **Центрального комітету національного товариства за жіноче виборче право** (The Central Committee of the National Society for Women's Suffrage). Центральний комітет мав стати знаряддям забезпечення більш ефективного лобювання суфражистського питання в парламенті. Але Лондонське товариство під проводом президента Дж. С. Мілля, жорстко протистояло ініціативі Я. Брайта. Така позиція ґрунтувалася на переконанні Мілля щодо недоцільності об'єднання з іншими жіночими організаціями, чий завдання не були пов'язані з жіночими виборчими правами. Зокрема, мались на увазі учасники кампанії за скасування «Акта про інфекційні хвороби»⁸, які знайшли підтримку з боку деяких провідних суфражистів (наприклад, Якоб та Урсула Брайт, Лідія Беккер). Дж. С. Мілля вважав, що ця боротьба не повинна асоціюватися з суфражистською кампанією [202, с.352]. Хоча, це не означає, що він вважав її маловажливою.

До того ж, членів Лондонського товариства не влаштовував той факт, що провідне місце у складі Центрального комітету було відведено значній кількості членів провінційних товариств.

У кінцевому результаті, Центральний комітет національного товариства за право голосу для жінок все ж був створений у Лондоні. Відтепер першість у суфражистському русі перейшла до Манчестерського національного товариства. Деякі члени Лондонського товариства, в тому числі Ментія Тейлор і Керолайн Ешхарст Біггс, а з 1874 р. і Міллісент Фосетт, також приєднались до Центрального комітету. Але Лондонське національне товариство повністю не увійшло до Центрального комітету, а продовжило діяльність як невелика організація [202, с.102, 352, 372].

---

⁸ «Акт про інфекційні хвороби» був прийнятий у 1864 р. (поправки до нього вносились у 1866 та 1869 рр.). Він був спрямований на зменшення поширення венеричних хвороб серед військовослужбовців, які часто користувались послугами повій. Відповідно до цього закону поліція отримала дозвіл на арешт жінок, яких підозрювали у легкій поведінці, їхнє примусове обстеження і лікування. Борці за скасування такого закону (серед них Джозефіна Батлер) вказували на подвійні стандарти у його формулюванні, оскільки джерелом поширення статевих хвороб були не лише самі повії, але й їхні клієнти, які, власне, і забезпечували попит на послуги сексуального характеру.

Перше зібрання Центрального комітету відбулось 17 січня 1872 р. До його виконавчого комітету увійшло 29 осіб, серед яких Якоб Брайт, міс Френсіс Пауер Кобб, міс Присцилла Брайт МакЛарен. У складі товариства були також Флоренс Найтінгейл та Гаррієт Мартіне [202, с.102].

Серед суперечливих питань у суфражистському русі було визначення ставлення до боротьби за надання права голосу заміжнім жінкам.

У 1874 р. Центральний комітет, за пропозицією парламентаря В. Форсайта, офіційно виступив проти надання права голосу заміжнім жінкам, підтримуючи лише незаміжніх і вдів [202, с.102]. Лідія Беккер і частина її соратників підтримували це рішення. Але така позиція не була одностайною, внаслідок чого деякі з прихильників Манчестерського товариства, в тому числі Я. Брайт, відмежувались від Лідії Беккер [241, с.10].

У 1877 р., через чотири роки по смерті Дж. С. Мілля, Лондонське національне товариство за жіноче виборче право увійшло до складу Центрального комітету [202, с.102].

Досить значного успіху, щоправда в масштабах одного регіону, вдалося досягти жіночій делегації на чолі з Лідією Беккер влітку 1880 р. Делегація вирушила до острова Мен з метою пропаганди на підтримку надання жінкам права голосу у Палаті ключів⁹. Мета візиту була досягнута — депутати прийняли поправку щодо надання жінкам острова Мен права голосу і у березні 1881 р. кожна жінка, яка цим правом скористалася, отримала вітальний лист від міс Беккер [394].

Значна кількість суфражистів покладала великі надії на третю парламентську реформу, заручившись підтримкою 110 депутатів-лібералів, які у 1883 р. направили меморандум на ім'я прем'єр-міністра Вільяма Гладстона. Зміст документу зводився до того, що білль про реформу «буде схвалено за

---

⁹ Острів Мен з 1764 р. належить до володінь Британської Корони, але не входить до складу Великої Британії. Має статус самоврядної території. Виконавчу владу уособлює Лорд острова Мен. Законодавчу владу представляє місцевий двопалатний парламент. Палата Ключів — це нижня палата, що складається з 24 депутатів.

умови, що він надаватиме виборче право усім особам (без статевого поділу), які мають необхідну кваліфікацію» [256, с.51].

6 липня 1883 р. у парламенті відбувся розгляд резолюції, автором якої був депутат від Ліберальної партії Х'ю Масон. Текст резолюції був наступний: «На думку цієї Палати, право голосу на виборах до парламенту має бути надане жінкам, які відповідають діючим вимогам до виборців, і мають право голосу на місцевому рівні» [15, с.664].

У своєму виступі Х. Масон наголосив на несправедливості щодо жінок, які мають сплачувати податки і виконувати громадянські обов'язки, але не наділені правом голосу. «У цій країні були жінки-монархи, які володіли скіпетром і виконували високі державні функції розумно, сумлінно і патріотично... якщо жінки, придатні до виконання таких високих обов'язків,... вони гідні того, щоб мати право голосу...» [15, с.666]. Він також зазначив, що не виступає за те, «... щоб жінки отримали можливість стати членами парламенту..., не пропонує зробити їх солдатами або матросами, кочегарами, залізничниками чи шахтарями...» [15, с.666].

Необхідно зазначити, що зміни, насамперед, стосувалися самотніх жінок і вдів. Практично не змінилась й система аргументації прихильників та противників надання жінкам виборчого права. Але, у зв'язку із дією «Закону про власність одружених жінок» (1882)¹⁰, у разі прийняття резолюції право голосу мала б отримати також частина заміжніх жінок, які потрапляли під його дію. Цей факт був помічений депутатом-лібералом Едвардом Літхамом, який виступав проти ухвалення резолюції [15, с.678].

Резолюція Х. Масона провалилась незначною — лише у 16 голосів — більшістю її противників (співвідношення голосів: 130 — «проти», 114 — «за» поправку) [15, с.723—724].

Наступного року на розгляд парламенту було подано законопроект, який передбачав надання права голосу власникам будинків і квартирантам в округах. Він мав статус урядового і тому, майже без сумніву, депутати мали його

¹⁰ Детальніше цей закон буде розглянуто у наступних пунктах.

підтримати. Ймовірно, з огляду на це, бекбенчер Вільям Вудалл запропонував залучити до кола виборців ще й жінок [236, с.130]. Проти поправки Вудалла виступив прем'єр-міністр В. Гладстон, який вважав, що включення до електорату жіночого населення призвело б до «перенавантаження» урядового законопроекту. Цей факт, в свою чергу, став би гідним приводом для відхилення білля Палатою Лордів, про що В. Гладстон зазначив у листі від 13 травня 1884 р. до президента Департаменту місцевого самоврядування, сера Чарльза Дільке [219, с.146—147].

Свою позицію щодо поправки Вільям Гладстон, у відповідь на лист Вільяма Вудалла, пояснив наступним чином: «... відповідальність за вирішення питань, з якими ми маємо справу у ході розгляду «Білля про виборче право», цілковито і неподільно лежить на уряді... до законопроекту було включено стільки, скільки, на думку (уряду — Авт.), реально може бути виконано. Впровадження того, що ставитиме під сумнів проходження білля, ставить під загрозу заходи, які є бажаними для... країни. Тому давати згоду на впровадження такого положення (про надання жінкам виборчого права — Авт.) з нашого боку є порушенням обов'язку перед... нацією» [219, с.148].

Позиція прем'єр-міністра відіграла ключову роль у провалі суфражистської поправки. Під час голосування за пропозицію Вудалла Головний Хлист Ліберальної партії, зі згоди В. Гладстона, поширив серед депутатів меморандум, у якому йшлося про те, що її прийняття призведе до провалу білля і відставки уряду. Як наслідок безпосереднього втручання прем'єр-міністра, 104 члени Ліберальної партії, які раніше виступали на підтримку надання жінкам виборчого права, проголосували проти поправки Вудалла, хоча близько 32 лібералів кинули виклик Гладстону, проголосувавши «за». Щоправда, урядовий білля у Палаті Лордів все одно провалився і був схвалений лише влітку наступного року [236, с.130]. Наслідком третьої парламентської реформи стало надання права голосу сільськогосподарським робітникам. Це означало, що відтепер право голосу меншою мірою ґрунтувалося на власності і більшою — на статевій приналежності [267, с.40].

Аналізуючи дії Гладстона щодо суфражистського питання, дослідник проблеми М. Пью наголошує на тому, що напередодні третьої парламентської реформи прем'єр-міністр не лише виступив з протестом проти включення поправки про надання жінкам виборчого права, але й не зробив жодного кроку щодо організації внутрішньопартійного обговорення проблеми, важливість якої він не заперечував [236, с.130]. Дослідниця А. Ісба також вказує на побоювання Гладстона, що жінки, у разі надання їм виборчого права, голосуватимуть за Консервативну партію [219, с.147].

Досліджуючи особливості ставлення політичних партій до надання жінкам права голосу, можна дійти висновку, що суфражистів підтримувала значна частина рядових членів Ліберальної партії (бекбенчерів), які представляли у Палаті Громад їхні петиції, а також вносили на розгляд парламенту суфражистські поправки та законопроекти. Переважна більшість рядових членів Консервативної партії негативно ставилася до перспективи надання жінкам виборчих прав.

У той же час, очільники лібералів і консерваторів (ліберальний прем'єр-міністр В. Гладстон, консервативні прем'єр-міністри Б. Дізраелі, Р. Гаскойн-Сесіл (Лорд Солсбері), А. Бальфур) у своїх виступах визнавали важливість суфражистської проблеми і неодноразово висловлювалися на підтримку надання жінкам виборчих прав [190, с.102—103]. У той же час, вони не робили конкретних кроків для надання жінкам права голосу, а іноді навіть чинили опір суфражистським ініціативам.

Суфражисти, у свою чергу, довгі роки дотримувалися позапартійної тактики і співпрацювали з окремими парламентарями.

Вкрай неохайно до жіночого руху ставилась королева Вікторія. Її особиста позиція з цього питання висвітлена у листі до поета і перекладача сера Теодора Мартіна (травень 1870 р.), процитованого дослідницею М. Р. Ульріх: «Королева палко бажає залучити кожного, хто може говорити або писати, задля припинення цього божевілля, аморальної дурості «жіночих прав» з усіма супутніми їм жахіттями... Жінка перетворюється на найбільш ненависну,

безсердечну і бридку істоту, коли дозволяє позбавити себе жіночності» [270, с.2; 327, с.77].

Крім підготовки до проведення третьої парламентської реформи, 1883 р. ознаменувався ще однією важливою подією для британських жінок. В цей час було прийнято закон про корупцію, що забороняв політикам наймати агентів для проведення агітації й допоміжних робіт в ході виборчої кампанії. З цього часу вся передвиборна робота мала виконуватися добровільно і безкоштовно, тому цю нішу заповнили жінки — родичі кандидатів, прихильниці політичних партій тощо [332, с 156—157]. Це сприяло підвищенню їхньої політичної грамотності.

У цей же час при британських політичних партіях починають створюватись допоміжні організації, значну кількість членів яких становили жінки. Першою такою організацією стала «**Ліга проліска**» (The Primrose League) (1883 р.) при Консервативній партії. Основним її завданням була допомога кандидатам під час виборів, хоча у програмі цієї організації містилась вимога надання виборчого права незаміжнім жінкам і вдовам. На початку XX ст. Ліга перетворилася на потужну організацію, кількість членів якої у 1900 р. становила 1,5 мільйона [370].

У 1886 р. (1888 р.) представниками Ліберальної партії на основі Жіночих ліберальних асоціацій, що вже існували у різних куточках Англії, було створено **Жіночу ліберальну федерацію** (The Women's Liberal Federation). У цій організації утворилось достатньо потужне суфражистське крило, переважно із дружин ліберальних парламентарів, які виступали за надання виборчого права як заміжнім, так і самотнім жінкам. Інша ж її частина, на чолі з дружиною В. Гладстона, спрямувала діяльність на підтримку своїх чоловіків у боротьбі за місце у парламенті [370].

Через питання про доцільність співпраці з вищевказаними організаціями у 1888 р. стався другий значний розкол суфражистів.

Міллісент Фосетт, Лідія Беккер, а також їхні прихильники вважали, що суфражистський рух має зберігати позапартійність і не бажали приєднання нових жіночих організацій [202, с.102]. Вони залишились у складі Центрального

комітету, тимчасовий комітет якого відтепер налічував 22 особи, серед яких були міс Беккер, міс Агнес Гарретт, місіс Фосетт, Джессі Боучеретт, міс Блекберн, Фредерік Хілл, Томас Хейр, парламентарі К. Коттон та Т. Рассел. Місіс Фосетт була призначена виконуючою обов'язки почесного секретаря і почесного казначея [202, с.103].

Група, що підтримувала зв'язки з жіночими організаціями при політичних партіях, відкололась від Центрального комітету і дістала назву **Центрального національного жіночого суфражистського товариства** (The Central National Society for Women's Suffrage). Невдовзі товариство розпочало співпрацю з багатьма Жіночими ліберальними асоціаціями в провінціях, сподіваючись на те, що Ліберальний уряд надасть жінкам право голосу.

Хоча в Центральному національному товаристві було менше противників надання права голосу заміжнім жінкам (цю позицію, як вже зазначалось, було висловлено Центральним комітетом ще у 1874 р.), більшість його членів утрималось від чіткого включення у свої вимоги одружених жінок. Внаслідок цього від товариства у 1889 р. відкололось ультра-радикальне крило, відоме під назвою **Ліга жіночого виборчого права** (The Women's Franchise League) [202, с.104]. Її очолили Річард та Еммелін Панкхерст. Два роки по тому було засновано ще одну організацію, яка виступала за громадянське рівноправ'я заміжніх жінок — **Союз за жіночу емансипацію** (The Women's Emancipation Union) під проводом Елізабет Уолстонхолм-Елмі.

Несприятливою для суфражистів була і політична ситуація, що склалась наприкінці XIX ст. Так, за період правління ліберальних урядів В. Гладстона (1892—1894 рр.) та А. Прімоуза (1894—1895 рр.) не відбулося жодного обговорення проблеми надання жінкам права голосу, депутати обмежилися лише поданням резолюцій. Цей факт дозволив суфражисткам назвати діяльність Палати Громад у цей період «беззмістовною» [267, с.64]. Щоправда, у 1894 р. було прийнято «Акт про місцеве управління», за яким право обирати і бути обраними до місцевих органів управління отримали одружені жінки. Але вони

практично не скористалися цією можливістю: серед 24 310 членів попечительств жінок було всього лише 1033, а з 3300 сільських радників лише 109 [267, с. 115].

Таким чином, в останній третині XIX ст. суфражистський рух стрімко набрав оберти. Прихильники надання виборчих прав жінкам проводили агітаційні кампанії, збирали підписи на підтримку своїх вимог і подавали петиції до парламенту. У ході Другої (1867 р.) та Третої парламентських реформ (1884—1885 рр.) у Палаті Громад відбувалися обговорення суфражистської проблеми, але у цей період вона залишилася невирішеною.

3.2.Зміни у становищі британських жінок на тлі розгортання «першої хвилі» жіночого руху

Попри те, що у середовищі активістів жіночого руху з 1870-х по 1910-ті рр. домінувала боротьба за надання жінкам права голосу, вони не полишали поза увагою проблеми й у інших, не менш важливих, сферах життєдіяльності суспільства. Ця їхня активність, а також особливості розвитку британської економічної системи й загальносвітові тенденції до лібералізації та демократизації суспільства призвели до істотних змін у становищі британських жінок.

Насамперед, у вказаний період проходила активна робота з ліквідації економічної безправності заміжніх жінок.

У квітні 1868 р. був створений **Комітет власності заміжніх жінок** (The Married Women's Property Committee). До його складу увійшли вже згадані нами відомі діячі суфражистського руху Лідія Беккер, Якоб Брайт та його дружина Урсула, Прісцилла Брайт Макларен, Річард Панкхерст, Емілі Уолстонхолм-Елмі, Джозефіна Батлер [378, с.107].

За сприяння Комітету у 1870 р. було прийнято «Закон про майно заміжніх жінок», який надавав їм можливість розпоряджатись своїми заробітками, успадковувати будь-яке майно від своїх найближчих родичів, а також кошти у сумі, що не перевищувала 200 £. Закон не стосувався жінок, що вже були одружені і не захищав заощадження, зроблені до вступу у шлюб. Крім цього, на

матір, що мала прибуток, відтепер покладались рівні з батьком обов'язки щодо утримання дітей [378, с.108].

Черговий «Закон про майно заміжніх жінок» (1882 р.) було прийнято за правління уряду В. Гладстона, якого суфражисти піддавали жорсткій критиці за його протидію у прийнятті суфражистських законопроектів і поправок. Вказаний закон істотно розширював майнові права: одружена жінка отримала право купувати, володіти і розпоряджатися на власний розсуд будь-яким рухомим або нерухомим майном, як незаміжня жінка («feme sole»), без втручання будь-якої довіреної особи; виступати у якості позивача і відповідача у суді. Жінки, що вже були одружені, отримали право розпоряджатися майном, яке буде отримано ними після набуття чинності закону. Крім цього, заміжні жінки отримали право укладати договори і складати заповіт [11, с.1—2], але з певними обмеженнями, більшість з яких було скасовано «Законом про майно заміжніх жінок» (1893 р.) [12].

Крім цього, починаючи з середини XIX ст. у Великій Британії відбувались поступові зміни в освітній сфері: як в цілому, так і в доступі до неї жінок. Причин, що сприяли таким змінам, декілька. Крім загальносвітових процесів, у цьому питанні важливу роль відіграв процес індустріалізації: у зв'язку із переходом до машинного виробництва, стало необхідністю й підвищення рівня освіченості населення. Важливу роль у цьому питанні зіграла також діяльність активістів жіночого руху.

У вказаний період сталися істотні зрушення у напрямку покращення початкової освіти. Зокрема, прийнятий у 1870 р. «Закон про початкову освіту», відомий також як «Закон Г. Форстера» або «Діккенсівська реформа», запровадив в Англії та Уельсі початкову освіту для всіх дітей у віці від 5 до 13 років. Щоправда, освіта надавалась на платній основі.

Також, за цим законом для жінок відкрилась чергова можливість залучення до суспільного життя — вони отримали право голосувати та бути обраними до новостворених керівних органів — Шкільних Рад¹¹.

Серед перших жінок, які скористались цим правом, були Флора Стівенсон, Емілі Девіс, Елізабет Гаретт (згодом — Андерсон) та Лідія Беккер. Остання стала незалежним членом Манчестерської Шкільної Ради, отримавши підтримку у 15 000 голосів.

Оскільки у суспільстві все ще побутували уявлення про меншовартість освіти для дівчаток, міс Беккер, крім виконання своїх прямих посадових обов'язків, займалась також викоріненням цих стереотипів. Коли під час одного з її виступів на підтримку жіночої освіти хтось з натовпу задав їй питання: «Хто буде готувати пироги і пампушки, якщо дівчата підуть здобувати освіту?», вона відповіла, що, на її думку, «жоден справжній чоловік не хотів би мати за дружину домашнього раба» [223, с.64]. А під час церемонії заснування школи на Бургесс-стріт вона заявила, що «хибним є уявлення про те, що домашні клопоти мають брати на себе виключно дівчата та жінки, кожен хлопець в Манчестері має навчитися штопати свої шкарпетки і готувати собі відбивні» [394, с.43].

У 1880 р. в Англії та Уельсі, а в Шотландії ще з 1873 р., початкова шкільна освіта стала обов'язковою [164, с.71]. З 1891 р. держава взяла на себе зобов'язання щодо її фінансування у розмірі 10 шилінгів на рік на одного учня.

Паралельно з вказаними змінами проходила також робота з удосконалення системи середньої освіти. У 1864 р. новостворена **Комісія шкільних розслідувань** (The Schools Inquiry Commission) під керівництвом лорда Таунтона зайнялася перевіркою стану освіти в середніх школах. У 1865—1866 рр. на запит комісії сім членів Кенсінгтонського товариства — освітні діячі Френсіс Басс, Доротія Біл, Емілі Девіс, Гертруда Кінг, Френсіс Мартін, Мері Еліза Портер та Елізабет Уолстонхолм — виступили у якості свідків-експертів у цьому питанні [422].

---

¹¹ Шкільні ради — державні органи в Англії та Уельсі, що існували у період 1870—1902 рр. Метою їхньої діяльності було створення і управління початковими школами.

У ході роботи експерти комісії дійшли висновку, що рівень середньої освіти дівчат є незадовільним. Для навчальної програми були характерними поверховість і брак елементарних знань, відсутність бодай якоїсь науковості, системності та фундаментальності, і, як наслідок, таке навчання не сприяло інтелектуальному розвитку учениць [23]. Не кажучи вже про те, що можливість отримати навіть таку освіту була доступна теоретично тільки частині забезпеченого населення, на практиці ж її використовували далеко не всі, вважаючи це марною тратою коштів.

Уніфікація шкільних програм була запроваджена лише у 1889 р., з прийняттям «Закону про середню освіту», який передбачав створення загальної системи середньої освіти для хлопчиків і дівчаток [208].

І хоча освіта жінок ще досить тривалий час вважалася менш значущою і необхідною, ніж освіта чоловіків, спостерігалось істотне збільшення кількості середніх навчальних закладів, доступних для жіночої частини населення: якщо у 1868 р. було всього близько 14 благодійних середніх шкіл для дівчаток, то до кінця століття кількість таких шкіл істотно зросла — в 1897 р. налічувалося вже 86 благодійних шкіл для дівчаток, де навчалось 14 119 учениць. Крім цього існувала 31 Благодійна школа для хлопчиків і дівчаток, де навчалось 3 035 учнів [21, с.31].

Наприкінці XIX ст. основними типами жіночих навчальних закладів в Англії були такі: двоступенева система «Дитячих шкіл» і «Юнацьких шкіл» (державні і недержавні) — на рівні початкової освіти; на рівні середньої освіти — триступенева система державних «Загальноосвітніх шкіл», «Технічних шкіл» і «Граматичних шкіл»; одноступенева система недержавних «Міських технологічних коледжів» [260, с.11—12].

Паралельно проводилась робота з відкриття жінкам доступу до вищої освіти. Перші кроки у цьому напрямі були зроблені Емілі Девіс, яка в 1874 р. відкрила у Кембриджі коледж Гіртон. Студентки коледжу мали право складати іспити за університетською програмою і отримувати відповідні дипломи про закінчення вищого навчального закладу [179].

В останній третині XIX ст. жінки отримали доступ і до провідних вищих навчальних закладів: з 1878 р. Лондонський, 1881 р. Кембриджський і 1884 р. Оксфордський університети почали приймати в якості слухачів жінок, хоча дипломи випускницям не видавались до 1920 р.

Попри вказані позитивні зміни у сфері освіти, жінок все ще вкрай неохоче допускали до наукових досліджень. Так, у 1893 р. було відхилено пропозицію про допуск їх до членства у **Королівському географічному товаристві** (The Royal Geographical Society). Вважалось, що таке нововведення завдасть шкоди не стільки чоловікам, скільки самим жінкам [393, с.259].

Починаючи з останньої третини XIX ст. починає змінюватись також загальна картина жіночої зайнятості, що було пов'язано з низкою причин. Серед них слід назвати зростання рівня освіченості жінок, зміни у потребах ринку праці у зв'язку із впровадженням у життя нових винаходів, діяльність активістів жіночого руху у напрямку розширення кола доступних для жінок професій та інші фактори.

Однією з нових професій, яку активно почали освоювати освічені британські жінки ще у середині XIX ст., була професія вчителя. Дослідниця І. Р. Чикалова зазначає, що станом на 1870 р. серед дипломованих шкільних вчителів налічувалося 6,4 тис. чоловіків і 6 тис. жінок. При цьому спостерігалась чітка тенденція до фемінізації праці педагогів. Як наслідок, у 1901 р. жінки становили 75% від загальної чисельності шкільних вчителів [363, с.106]. Однак, при дослідженні становища працівниць освітньої сфери необхідно враховувати той факт, що значна частина з них працювала у молодшій школі або у дитячих садочках. У той час як посади вчителів й викладачів середньої та вищої освітньої ланки обіймали переважно чоловіки.

Медицина також довгий час вважалася чоловічою сферою. Ситуація змінилася у роки Кримської війни (1853—1856 рр.) завдяки англійці Флоренс Найтінгейл, яка прославилась своєю медсестринською діяльністю. Створена нею школа для сестер милосердя при лікарні Св. Фоми у Лондоні (1860 р.) заклала підвалини для появи і розвитку цілої мережі закладів для підготовки медсестер.

Перша офіційна жіноча служба медсестер при англійській армії з'явилась у 1861 р. Ця професія користувалася популярністю серед освічених жінок з сімей священників, лікарів та торговців. Вона вважалася більш статусною, ніж робота гувернанток, не зважаючи на те, що медсестри мали меншу заробітну плату [363, с.108].

Переважає кількість жінок, трудова діяльність яких була пов'язана з медичною сферою, обіймали посади допоміжного медичного персоналу. Лікарів серед жінок були одиниці. Нерідко першою британською жінкою-лікарем називають Елізабет Гарретт Андерсон¹² (1836—1917), хоча її наставниця — лікар Елізабет Блеквелл — також була англійкою, але диплом вона отримала в Америці [179]. Обидві жінки зіштовхнулись з упередженим ставленням, але, зрештою, знайшли змогу працювати за спеціальністю.

На початку ХХ ст. жінки отримали можливість освоїти професію фармацевта. У 1908 р. у «The British journal of nursing» було зазначено, що у цей час майже дві третини з кандидатів на здобуття сертифікату Лондонського товариства аптекарів були жінки. Серед організацій, які наймали на роботу жінок-фармацевтів, слід назвати Головний шпиталь у Хемпстеді (the Hampstead General Hospital), Королівський вільний шпиталь (the Royal Free Hospital), Шпиталь серця (the Heart Hospital), шпиталь Вікторії у Херефорді (the Hereford Victoria Hospital), Оксфордський очний шпиталь (the Oxford Eye Hospital) і Меморіальний шпиталь королеви Вікторії (the Queen Victoria Memorial Hospital) [116, с.116].

Важливе значення для появи нових робочих місць для жінок відіграли винайдення та впровадження у 1870-х—1880-х рр. друкарської машинки, електричного телеграфа і телефону.

Значною проблемою у дослідженні рівня жіночої зайнятості є з'ясування точної кількості працюючих жінок. Основним джерелом для вивчення цього питання є дані переписів населення, для яких, на думку багатьох дослідників,

---

¹² Також вона прославилась як перша жінка у Великій Британії, що зайняла посаду мера міста (Алдебург, 1908 р.).

характерна досить низька достовірність. Зокрема, неточності були встановлені вченим Е. Хіггсом, який виявив розбіжності між даними книг обліку в районах Рочдейл і Ратленд та загальними звітами переписів [240, с.18].

Порівняння документів обліку заробітної платні з іменами та адресами працівників і книг перепису населення дозволяє зробити висновок, що чисельність одружених жінок, які працювали повний робочий день, була істотно недооцінена. Нерідко під час переписів применшувались показники кількості жінок, що працювали неповний робочий день (зазвичай, це були заміжні). А у деяких випадках рахівники відмовлялись фіксувати навіть жінок, що знаходились на повній зайнятості [240, с.9].

Так, під час проведення британського перепису 1881 р. жінок, що допомагали у сімейному бізнесі, фіксували як безробітних, якщо ті не отримували заробітну платню. Тобто, кількість жінок, віднесених до категорії непрацюючих, вказує на недооцінку їхньої сезонної зайнятості. Тому, як вважає Л. Абрамс, малоймовірно, що аж 68% жінок в Англії та Уельсі (згідно з даними 1901 р.) дійсно були економічно неактивними [164, с.204].

Не зважаючи на подібні неточності, на сьогоднішній день дані британських переписів є основним джерелом статистичної інформації, якому досить важко знайти гідну альтернативу.

За нашими підрахунками, відповідно до даних переписів за 1881—1911 рр., в Англії та Уельсі спостерігалася тенденція до спаду жіночої зайнятості з 34% (1881 р.) до 32,5% (1911 р.) [Додаток Б, таб. Б.1].

Необхідно зауважити, що отримані нами, згідно даних перепису, показники дещо відрізняються від розрахунків, наведених дослідницею Е. Робертс, відповідно до яких, відсоток жіночої зайнятості на оплачуваній роботі в Англії та Уельсі у 1871—1911 рр. упав з 31 до 26 % [240, с.22].

Що стосується частки жінок у загальній кількості працюючих, то цей показник, за нашими даними, у 1881—1911 рр. коливався в межах від 30,9 до 29% [Додаток Б, таб. Б.2]. Ці дані узгоджуються з показниками, наведеними в

доповіді К. Коллет, відповідно до яких у 1896 р. жінки становили 30% від загальної кількості працюючих [213, с.54].

Значна частина дослідників фіксує фактичне зростання жіночої зайнятості, починаючи з останньої третини XIX ст. Так, Л. Холкомб стверджує, що в Англії та Уельсі у 1881—1911 рр. спостерігалось значне збільшення працюючих серед жінок середнього прошарку: з 427 000 в 1881 р. до 1 114 000 в 1911 р. — тобто, на 161%. У той час як показник зайнятості серед представниць робітничого прошарку збільшився лише на 24 % (з 2 907 600 в 1881 р. до 3 687 000 в 1911 р.) [212, с.216].

Аналізуючи дані щодо кількості працевлаштованих і безробітних чоловіків та жінок у віці старше 10 років для Англії та Уельсу за 1881—1911 рр. [Додаток Б, таб. Б.3], дійсно можна констатувати збільшення загальної кількості працюючих жінок. Зокрема, за вказаний період чисельність працюючих жінок збільшилась на 1 427 943 особи (з 3 402 809 осіб у 1881 р. до 4 830 752 у 1911 р.).

На основі аналізу «Зведеної таблиці жіночої зайнятості 1881—1911 рр. (Англія та Уельс)» [Додаток В] можна зробити висновок, що першість за кількістю робітниць у цей період все ще належала сферам, пов'язаним з обслуговуванням, виробництвом тканин та виготовленням одягу. Значно зросли кількісні показники зайнятості британок у продовольчій сфері, виготовленні і продажу тютюнових виробів, напоїв та утриманні житла під оренду — якщо сумарний показник для 1881 р. становив 161 089 осіб, то у 1911 р. він зріс у 2,9 разів і становив 474 683 особи. Продовжувала зростати кількість жінок-вчителів — з 122 846 осіб у 1881 р. до 183 298 осіб у 1911 р., тобто, у 1,49 разів.

Також з 1881 по 1911 рр. спостерігається значне зростання кількості працюючих жінок у наступних сферах: на державній службі — у 6 разів (з 7 370 осіб у 1881 р. до 44 882 осіб у 1911 р.); серед допоміжного медичного персоналу та акушерок — майже у 2,3 разів (з 37 885 осіб у 1881 р. до 86 970 осіб у 1911 р.); у сфері перевезень людей, доставки товарів і повідомлень — у 2,7 разів (з 11 042 осіб у 1881 р. до 30 568 осіб у 1911 р.); у машинобудуванні,

виготовленні виробів з металу, знарядь праці — у 2 рази (з 36 354 осіб у 1881 р. до 73 365 осіб у 1911 р.); у роботах з коштовними металами, виготовленні годинників, інструментів та ігор (в т. ч. виготовленні електроапаратури; забезпеченні електропостачання) — у майже 3,4 разів (з 9 696 осіб у 1881 р. до 32 954 осіб у 1911 р.); на будівельних роботах — у 2,6 разів (з 1 887 осіб у 1881 р. до 4 953 осіб у 1911 р.); у виготовленні меблів, допоміжних деталей і декорацій — у 1,7 разів (з 14 359 осіб у 1881 р. до 24 581 осіб у 1911 р.); у видобутку нафти, хімічній промисловості, виробництві мастил, мила, гумових виробів — у 5 разів (з 7 695 осіб у 1881 р. до 40 205 осіб у 1911 р.); в обробці, виготовленні і збуті товарів зі шкіри, хутра, пір'я — у 1,9 разів (з 15 538 осіб у 1881 р. до 30 208 осіб у 1911 р.); у виробництві паперу; друкарстві, видавництві і збуті видань — у 2,9 разів (з 41 780 осіб у 1881 р. до 121 576 осіб у 1911 р.); у 14,9 разів збільшилась кількість представниць комерційних професій (з 8 474 осіб у 1881 р. до 126 847 осіб у 1911 р.) [153, с.552—557].

Набували популярності нові види зайнятості: догляд за хворими, робота у крамниці і діловодство. Ці сфери зайнятості були прийнятними як для робітниць, так і для жінок з середнього прошарку.

Натомість, кількість жінок-робітниць на фермах впала втричі — з 40 346 осіб у 1881 р. до 13 214 осіб у 1911 р. Падіння жіночої зайнятості було зафіксовано також Королівською комісією у справах зайнятості (заснована у 1892 р.) [254, с.73].

Серед причин, які вплинули на зниження жіночої зайнятості у сільській місцевості після 1870 р., А. Фокс називає широке використання сільськогосподарської техніки¹³, більш високу оплату праці чоловіків та попит на домашню прислугу у містах [391, с.298]. З огляду на власний гіркий досвід, працівниці сільськогосподарського сектору прагнули, щоб їхні дочки радше

---

¹³ Використання інноваційних технологій у сільському господарстві було монополізовано чоловіками, в той час як жінки продовжували виконувати ручну працю. [254, с.196—200].

працювали в якості прислуги, аніж повторювали досвід своїх матерів [254, с.196—200].

Дослідниця Н. Вердон доводить, що ключем до розуміння особливостей жіночої зайнятості у сільському господарстві є регіональне розмаїття [254, с.196—200]. Праця жінок у цьому секторі залишалась істотною в деяких регіонах і галузях [254, с.76].

Аналізуючи загальні риси жіночої зайнятості в Англії, слід зазначити, що британки виконували переважно допоміжні ролі, рівень оплати їхньої праці був нижчим у порівнянні з чоловіками, роботодавці ж, як вже зазначалося у попередніх пунктах, розглядали їх як тимчасову робочу силу. Насправді, чимала кількість жінок-робітниць й сама вважала зайнятість всього лише одним з етапів власного життя (зазвичай, перед одруженням). Підтвердженням цього факту є те, що переважну більшість працівниць становили молоді жінки. За даними Г. Холлоуей, близько 68,5% жіночої робочої сили становили дівчата віком від 15 до 20 років [213, с.54]. Подібні дані для більш пізнього періоду наводять й інші автори. Зокрема, у праці Е. Робертс містяться дані про те, що у 1901 р. 77% жінок у віковій категорії від 15 до 34 років мали роботу, але у віковій групі від 35 до 41 року було працевлаштовано лише 13% і 11% у віці 45—59 років [240, с.13]. Л. Холкомб стверджує, що в 1911 р. показник неодружених робітниць у віці старше 10 років становив близько 77,5%, ще 14% становили одружені і 8,5% вдови [212, с.217]. За даними Л. Абрамс, показник зайнятості одружених жінок станом на той же 1911 р. був всього 9,6% [164, с.205].

Спроби з боку жінок боротися за покращення умов праці і збільшення заробітної плати наражались на опір не лише роботодавців, але й працівників чоловічої статі. Низьким було представництво жінок у профспілках, які довгий час залишались опорою чоловіків і вели не вигідну політику для жінок, вважаючи їх конкурентами. Станом на 1900 р. членами профспілок були 154 тис. жінок (всього 3,2% від загальної кількості працюючих жінок), ця цифра істотно зросла перед початком війни — до 1914 р. у профспілках було вже близько 8% жінок [164, с.232].

Дослідниця Л. Абрамс називає намагання чоловіків ліквідувати конкуренцію з боку жінок однією з ключових рис промислової економіки [164, с.221]. Успішне протистояння жіночій зайнятості з боку чоловіків призвело до того, що останні перетворились в «нову “трудову аристократію”, чиї можливості на роботі, гроші, статус і стиль життя відділяли їх від працюючих жінок» [164, с.220].

Чоловіків непокоїла можливість втрати контролю над жінками, які знайшли альтернативу смиренному послуху чоловікові. У тому ж виступі вже згаданого нами лорда Ешлі (1844 р.) було наголошено на ще одній важливій деталі: «На якій підставі жінка може заявити, що більше не буде виконувати домашні обов'язки і не слухатиметься свого чоловіка? На підставі того, що до неї переходить частина праці, яка належала чоловікові, і вона тепер насмішливо заявляє: «Якщо я матиму роботу, я також матиму і розваги» [8, с. 1096].

Зайнятість мала позитивний вплив на становлення особистості жінок. Їхнє входження у різноманітні сфери трудової діяльності забезпечувало певну економічну незалежність від батьків або чоловіків, сприяло самоствердженню і початку активної суспільної діяльності. Окрім цього, спроби економічного тиску на дружину з боку чоловіка-негідника втратили свою колишню ефективність.

Важливими є також психологічні зміни, які відбувалися у частини робітниць. Про таких жінок казали, що вони «більше не вчать бути домогосподарками і, виходячи заміж, не знаходять у тому ніякого задоволення» [164, с.208]. Така позиція жінок була одним із чинників початку тривалого процесу перебудови стосунків у подружжі.

З іншого боку, аж до 1930-х рр. значна кількість британок уявляла свою емансипацію як звільнення від оплачуваної роботи поза домом. Можливо, така позиція буде більш зрозумілою з урахуванням сили впливу культу домашнього вогнища і усвідомленням подвійного тягаря, який було покладено на жінок, що працювали повний робочий день [240, с.6].

Загалом, суспільство ще довгий час чинило опір встановленню рівноправ'я між статями. Як влучно зазначила В. Клейн, створити нові інститути або

реформувати законодавство легше, ніж змінити думку громадськості [399, с.266]. Але відкриття перед жінками нових можливостей щодо самореалізації не могло не мати своїм наслідком перегляд існуючих стереотипів щодо гендерних ролей.

Таким чином, у 1870-х—1910-х рр., внаслідок реформування законодавства, перед британськими жінками відкрилась низка нових можливостей у сфері зайнятості та освіти. Крім того, у вказаний час були істотно розширені права одружених жінок.

3.3. Суфражистські організації на початку XX ст.: особливості утворення та методи діяльності

Не зважаючи на активну діяльність суфражистів, наприкінці XIX ст. питання щодо надання жінкам виборчого права, попри численні дискусії як у стінах парламенту, так і у суспільстві, все ще залишалось невирішеним. Водночас, істотні зміни у становищі жінок внаслідок реформування шлюбного законодавства, освітньої системи, змін на ринку праці, а також входження британок до органів місцевої влади призвели до активізації їхньої участі у суспільному житті і сприяли зростанню самосвідомості.

Надання права голосу жінкам Нової Зеландії (1893 р.) та Австралії (1904 р.) додадо впевненості у своїх переконаннях англійським суфражистам і посилило їхнє обурення затягуванням вирішення проблеми з боку британського парламенту і уряду.

Обговорення проблеми надання жінкам виборчих прав у Палаті Громад тривало впродовж 1900—1914 рр. з перемінним успіхом. Політична дискусія навколо суфражистської проблеми у цей час мала свої особливості, які вплинули на розвиток і характер суфражистського руху.

Аналізуючи позиції британських політичних партій можна дійти висновку, що консерватори та ліберали у зазначений час дотримувались практично тих же позицій щодо надання жінкам виборчого права, що й у попередньому столітті.

Проте у 1900 р. на політичній арені Великої Британії з'являється новий енергійний гравець — Комітет робітничого представництва (з 1906 р. — Лейбористська партія), який також не залишився осторонь суфражистської проблеми.

Як відомо, ця партія спиралась на соціалістичну ідеологію [271, с. 325—329, 524] і орієнтувалась у своїй діяльності на покращення становища малозабезпечених верств населення. Частина її членів активно підтримувала ідею надання жінкам виборчого права, розглядаючи її як закономірну складову розвитку демократії. Один з лідерів Незалежної робітничої партії і палкий прихильник суфражизму Джеймс Кейр Гарді з цього приводу зазначив: «У світі жінки настав кінець періоду «наполовину ангела, наполовину ідіота». Вона прокладає собі шлях у будь-яку сферу людської діяльності. Її праця конкурує з працею чоловіка майже у кожній галузі промисловості. Жіночий профспілковий рух зростає не по днях, а по годинах. В освоєних професіях вона прокладає собі шлях за допомогою цілковитої рішучості і сили розуму. Рано чи пізно чоловіки будуть змушені рахуватися з нею та визнати її своєю напарницею, і найкращим початком цього було б визнання її права бути у лавах виборців...» [50].

Однак, члени Лейбористської партії, подібно до лібералів і консерваторів, також не мали єдиної точки зору щодо суфражистського питання.

На заваді одностайної підтримки жіночих вимог серед лейбористів стояли декілька факторів: по-перше, партія виступала проти майнового цензу для виборців і боролась за надання права голосу громадянам з 21 року. Через це дана політична сила відмовлялась підтримувати законодавчі ініціативи, що передбачали запровадження майнових обмежень. По-друге, до складу партії входило чотири сили. І якщо Незалежна робітнича партія і Фабіанське товариство підтримували вимогу надання права голосу й жінкам, то Соціал-демократична федерація і Федерація тред-юніонів виступали за ліквідацію майнового цензу лише для чоловіків [360]. Істотний вплив на офіційну позицію партії мав той факт, що ідею надання виборчого права жінкам не підтримувала значна частина робітників-чоловіків [269, с.43].

Лейбористи активно залучали жінок до участі в організаційній роботі. Подібно до вже існуючих при інших політичних партіях жіночих утворень, лейбористи створили у 1906 р. Жіночу лейбористську лігу, мета діяльності якої полягала у співробітництві з Лейбористською партією задля досягнення незалежного представництва жінок у парламенті і у всіх місцевих органах влади. Однією з найважливіших функцій Ліги було сприяння підвищенню політичної свідомості жінок [360].

Загалом, політична ситуація, що склалась у перші роки нового століття, була несприятливою для суфражистів. Рубіж XIX—XX ст. ознаменувався для Великої Британії початком англо-бурської війни (1899—1902 рр.), яка відтіснила жіночі кампанії на другий план. Хоча у цей час до парламенту продовжували надходити законопроекти і резолюції щодо надання жінкам виборчих прав, вони не мали успіху. Зокрема, резолюції 1900 і 1901 рр., подані відповідно У. Джонстоном і Т. Тейлором, зазнали краху через протидію уряду.

Важливим є той факт, що практично всі суфражистські законопроекти, які подавалися починаючи з 1905 р., містили вимогу надання права голосу жінкам незалежно від їхнього сімейного стану [378, с.109]. Отже, прихильники суфражизму (як парламентарі, так і громадські активісти) на той час остаточно визначились із суперечливим для них питанням щодо місця заміжніх жінок у суфражистських вимогах.

З метою збільшення впливу у суспільстві і досягнення чіткої координованості дій ще у кінці XIX ст. прихильники надання жінкам виборчих прав розпочали підготовку до створення об'єднаної суфражистської організації. Так, з кінця 1895 р. почав роботу представницький Комітет, який спершу складався з делегатів двох лондонських та манчестерського суфражистських товариств. Згодом до них приєдналися делегати з суфражистських товариств Единбурга, Бристоля та інших.

У листопаді 1897 р. ці суфражистські організації об'єднались, утворивши потужне формування — **Національний союз жіночих суфражистських товариств (НСЖСТ)** (The National Union of Women's Suffrage Societies) [57].

Англія була умовно розділена на чотири сфери впливу за територіальним принципом. Координація діяльності здійснювалася чотирма найчисельнішими організаціями [Додаток Д, рис. Д.2.1]. Внаслідок використання географічної ознаки при поділі влади, було змінено назви трьох із цих організацій. Так, **Центральний комітет національного товариства за жіноче виборче право** (The Central Committee of the National Society for Women's Suffrage) перейменували на **Товариство за жіноче виборче право Центральної та Східної Англії** (The Central and East of England Society for Women's Suffrage). **Центральне національне товариство за жіноче виборче право** (The Central National Society for Women's Suffrage) стало **Центральним та Західним товариством за жіноче виборче право** (The Central and Western Society for Women's Suffrage). Підконтрольна йому територія відтепер включала Уельс, Стаффорд, Шропшир, Вустер, Монмут, Оксфордшир, Беркшир, Вілтшир, Гемпшир і Дорсет [202, с.104]. **Манчестерське національне товариство за жіноче виборче право** (The Manchester National Society for Women's Suffrage) стало **Товариством за жіноче виборче право Північної Англії** (The North of England Society for Women's Suffrage).

Товариства у Лідсі, Йорку, Галіфаксі, Ліверпулі, Беркенхеді і Вірралі, Саутпорті, Рочдейлі, Гортоні, Кембриджі, Лутоні, Брідпорті, Челтнемі, Борнмуті та Барнслі проводили роботу у своїх округах, але були пов'язані з головним товариством, на території якого вони розташовувались. Лондонські округи були поділені між Товариством за жіноче виборче право Центральної та Східної Англії й Центральним та Західним товариством за жіноче виборче право [57].

Головним ініціатором створення і президентом НСЖСТ була **Міллісент Гарретт Фосетт**¹⁴ (1847—1929) [Додаток Д, рис. Д.1.2], яка очолила

---

¹⁴ Народилася Міллісент Гарретт у 1847 р. в Альдебурзі, Саффолк. У 1865 р. старша сестра, вже згадана нами відома суфражистська активістка і лікар Елізабет Гарретт, привела Міллісент на виступ Джона Стюарта Мілля, присвячений правам жінок. Відтоді вона стала однією з найпалкіших прихильниць Мілля і самовідданим борцем за жіноче рівноправ'я. Згодом Дж. С. Мілля познайомив Міллісент з іншими учасниками кампанії за жіночі права, серед яких був Генрі Фосетт, відомий парламентський діяч від Ліберальної партії. У 1867 р.

суфражистів після смерті Л. Беккер у 1890 р. Члени НСЖСТ виступали під гаслом «Віра. Наполегливість. Терпіння» і підтримували верховенство закону. З 1909 р. Союз мав власний друкований орган — газету «The Common Cause». У 1906 р. НСЖСТ обрав своїми кольорами червоний і білий. У листопаді 1909 р. до них було додано зелений колір [Додаток Д, рис. Д.2.3]. В травні 1910 р. в газеті «The Common Cause» було зацентовано увагу на символічності поєднання цих кольорів, яке вже супроводжувало одну славетну боротьбу — італійське Рисорджименто. Боротьба суфражистів «за свободу і єдність людства» порівнювалась з боротьбою за свободу і єдність Італії Мадзіні та Гарібальді [92, с.99].

Союз мав найбільше прихильників у порівнянні з іншими жіночими організаціями того часу. Станом на квітень 1910 р. кількість членів НСЖСТ складала близько 20 000 [142, с.4]. Досягнувши піку у своєму розвитку у 1913 р., він складався з 449 організацій, об'єднаних у 16 федерацій [65] [Додаток Д, рис. Д.2.2], загальна ж кількість його членів становила 53 000 [Додаток Д, таб. Д.2.1].

НСЖСТ продовжував традиції своїх попередників. Основною рушійною силою новоствореної організації були представники середнього прошарку, а методами діяльності — підготовка петицій, пропаганда, просвітництво, проведення масових зібрань тощо. Вони також продовжували співпрацювати з окремими парламентарями, дотримуючись позапартійної політики.

Національний союз був найчисельнішою, але не єдиною суфражистською організацією початку ХХ ст. Враховуючи той факт, що за майже чотири десятиліття організованої боротьби головна мета суфражистів так і не була досягнута, не дивно, що у середовищі прихильників надання жінкам права голосу викристалізувалась радикальна група, яка вважала існуючу тактику досягнення мети малоефективною.

Міллісент Гарретт і Генрі Фосетт взяли шлюб, не зважаючи на те, що чоловік з 25-річного віку був незрячий і старший за свою дружину на 14 років.

За таких умов у 1903 р. було створено другу за впливом суфражистську організацію — **Жіночий соціально-політичний союз (ЖСПС)** (The Women's Social and Political Union) у Манчестері. Очолювали ЖСПС **Еммелін Панкхерст**¹⁵ (1858—1928) [Додаток Д, рис. Д.1.3] та її дочки¹⁶.

Від початку створення Союз об'єднав у своїх лавах не лише представниць середнього прошарку, але і робітниць, зокрема, Північної Англії, і мав зв'язки із лейбористами. Активну підтримку у створенні нової організації надав Дж. Кейр Гарді.

Як зазначає історик І. А. Школьніков, впродовж 1903—1906 рр. Союз проводив масштабну пропагандистську роботу в Північних містах, де було зосереджено текстильне виробництво. Для цього там склались «сприятливі умови», спричинені поширенням безробіття серед робітниць ланкаширських текстильних фабрик наприкінці літа 1903 р. через скорочення поставок сировини [370]. Крім цього, дослідниця Н. В. Новікова вказує на те, що текстильниці Півночі, зокрема, Манчестера, які були членами змішаних профспілок, одержували заробітну плату, близьку за розмірами до чоловічої, були зобов'язані вносити кошти до різних політичних фондів і розглядали питання про надання жінкам виборчого права як природне продовження політики тред-юніонів і Лейбористської партії [332, с.157—158]. Коли ж очікуваного продовження не відбулось, частина з них підтримала суфражистський рух.

---

¹⁵ Еммелін Панкхерст (Гулден) народилась 15 липня 1858 р. в передмісті Манчестера. З раннього віку Еммелін захоплювалася читанням. Однією з її улюблених книг була тритомна «Історія французької революції» Т. Карлайля. Через переконання її батьків, за якими дівчата, насамперед, належать сім'ї і покликані налагоджувати сімейний затишок, Еммелін не змогла отримати належної освіти. Коли їй виповнилося 14 років, мати привела Еммелін на виступ Лідії Беккер, з якого вона повернулась свідомою та переконаною суфражисткою [105, с.9]. Восени 1878 р. Еммелін познайомилась із відомим юристом і палким прихильником жіночого рівноправ'я Річардом Панкхерстом, згодом активним членом Незалежної робітничої партії. У 1879 р. вони одружились, не зважаючи на значну різницю у віці. Разом з чоловіком у 1889 р. вона заснувала Жіночу виборчу лігу (The Women's Franchise League), а у 1894 р. була обрана до опікунської ради з виконання Законів про бідних.

¹⁶ Старша дочка — Крістабель Панкхерст — була активістом і стратегом ЖСПС. Друга донька місіс Панкхерст — Сильвія, як і наймолодша — Адела, були переконаними соціалістками.

ЖСПС позиціонував себе як виключно жіночу організацію. Друкованим органом Союзу до 1912 р. була газета «Votes for women», що належала впливовому подружжю Петік-Лоуренс.

Що стосується методів діяльності ЖСПС, то до 1905 р. їхній характер не був чітко визначений керівниками організації і практично не відрізнявся від тих, що вже застосовувались іншими учасниками суфражистських кампаній.

Ситуація змінилась починаючи з 13 жовтня 1905 р., коли під час передвиборчої зустрічі представників Ліберальної партії Вінстона Черчілля та Едварда Грея у Фрі-трейд-холлі (Манчестер), провідні члени ЖСПС — Крістабель Панкхерст та Енні Кенні — декілька разів задавали доповідачам запитання про те, чи збирається майбутній Ліберальний уряд надати жінкам виборче право. Так і не отримавши відповіді, жінки були виведені із зали охороною і заарештовані. Обом були виписані символічні штрафи, за відмову сплати яких вони провели декілька днів у в'язниці. Події у Фрі-трейд-холлі прийнято вважати початком активного впровадження мілітантської тактики ЖСПС. Незабаром після цього у засобах масової інформації з'явився термін «суфражетки», який у подальшому закріпився за прихильницями радикальних методів діяльності.

Таким чином, починаючи з 1905 р., у британському жіночому русі першої хвилі чітко окреслились дві течії: поміркована (конституційна) та войовнича або мілітантська (від англ. «militant» — «войовничий»), які і стали визначальними у боротьбі за надання жінкам права голосу. Обидві ці течії сповідували єдину мету, але суттєві відмінності між ними спостерігалися у методах її досягнення.

Тактиці ЖСПС відповідало гасло організації — «Не словом, а ділом». Сильвія Панкхерст, будучи штатним дизайнером і сценічним художником, створила одяг, прапори та значки [Додаток Д, рис. Д.2.4] для ЖСПС з використанням білого, фіолетового та зеленого кольорів [441], які з 1908 р. стали офіційними кольорами членів мілітантської організації. Вони мали символічне значення: білий позначав чистоту, зелений — надію, фіолетовий — гідність [202, с.137].

Крім зриву публічних виступів парламентарів на перших порах діяльності в арсеналі мілітанток були такі методи тиску на політиків, як приковування себе до перил адміністративних будівель, походи до Палати Громад, розкидання листівок з гостьової галереї у парламенті.

Е. Петік Лоуренс, обґрунтовуючи тактику суфражеток, зокрема, приковування себе до огорожі на Даунінг стріт, наголошувала на тому, що з точки зору чоловіків революція означає насильство і кровопролиття. Жінки ж, стверджувала вона, мали віднайти альтернативні методи боротьби і їм це вдалося — «робити щось безглузде — це жіноча альтернатива жорстокості. Ефект однаковий. Ми не вдаємося до насильства, бо зможемо вибороти свободу для жінок без нього» [81].

Згодом суфражетки все ж були змушені вдатися до більш жорстких дій — рівень радикальності їхніх методів зростав по мірі збільшення кількості відмов влади надати жінкам виборчі права.

Лише протягом 1912 р. місіс Панкхерст була заарештована і відбувала строк у в'язниці 12 разів (!) [Додаток Д, рис. Д.1.4]. Під час свого виправдального виступу у суді вона зазначила: «Ми тут не тому, що є порушниками законодавства, ми тут через те, що хочемо брати участь у його творенні» [441].

На думку Еммелін Панкхерст, тактика мілітанток цілком вписувалася в загальну історію політичної боротьби. В одній зі своїх відомих промов «Свобода або смерть» (1913 р.) вона пояснювала це наступним чином: «У вас є двоє дітей — обоє дуже голодні і хочуть, щоб їх нагодували. Одна дитина слухняна — вона сумлінно чекатиме, поки мати зможе її нагодувати. Інша ж дитина нетерпляча — вона нестримно плаче, кричить, пручається і спричинює труднощі оточуючим до тих пір, поки її не нагодують. Ми чудово розуміємо, яку дитину нагодують першою. У цьому вся історія політики. Ви повинні зробити більше шуму, ніж інші, ви маєте вести себе більш нав'язливо, ніж інші...» [70].

На жаль, у доступній нам літературі відсутні точні відомості щодо чисельності учасників організації. Приблизна кількість членів ЖСПС

напередодні Першої світової війни оцінюється дослідниками у 5 000 [196, с.3]. Н. В. Новікова наводить дані про кількість новоприєднаних членів ЖСПС впродовж 1909—1914 рр. [Додаток Д, таб. Д.2.2]. Як видно з таблиці, представленої у додатках, починаючи з 1911 р. кількість бажаючих приєднатись до ЖСПС починає істотно зменшуватись. Цілком вірогідно, що причиною цього стала радикалізація методів діяльності Союзу у зазначений період.

Нерідко дослідники критикують керівництво ЖСПС за недемократичний характер управління і вказують на його невідповідність демократичній меті, яку сповідувала організація. Й справді, керівництво мілітанток схилилось до авторитарних методів управління, але кожен член організації міг залишити її у будь-який час у випадку незгоди.

ЖСПС втілював в життя методи управління натовпом часів Французької революції, проводив публічні спектаклі та символічні церемонії. Їм були притаманні ретельно підготовані алегоричні театральні постановки та нічні процесії зі смолоскипами, які очолювала сама місіс Панкхерст [441]. За спогадами багатьох сучасників, вона була чудовим оратором.

У контексті поданих вище фактів біографії й ідеологічних переконань Е. Панкхерст, дещо несподіваним на перший погляд видається її опис, відтворений сучасником і симпатиком суфражистської боротьби Дж. Пірсом зі слів тих, хто знав її особисто. Але, на нашу думку, цей опис є необхідним як для формування цілісного образу лідерки мілітантського крила суфражизму, так і для усвідомлення особливостей сприйняття місіс Панкхерст її прихильниками. У своїй статті Пірс пише, що це була «спокійна маленька леді, що мала засмучений вигляд, бо на своєму нелегкому шляху часто зіштовхувалась з несправедливістю; розумна, з чарівною, знесиленою турботами, невеличкою посмішкою, яка проблискує на її обличчі під час розмови. Здатна і готова спілкуватися коректно і грамотно на будь-які теми, однак є у ній щось приховане, що змушує вас відчувати, що перед вами одна з найвидатніших жінок в історії...» [119, с.609].

За час свого існування ЖСПС зазнав багатьох розколів та суттєвих змін у тактиці боротьби. Зазнала змін також і заявлена на перших порах орієнтація на робітничий прошарок. Так, у перші роки своєї діяльності як керівника ЖСПС, Еммелін Панкхерст намагалася переконати лейбористів у необхідності надання права голосу жінкам. Намагання виявилися безуспішними і керівництво ЖСПС з 1906 р. почало поступово відходити від співпраці з цією політичною силою. У 1907 р. Еммелін та Крістабель Панкхерст припинили членство у Лейбористській партії.

Частина дослідників проблеми (К. Ровер, М. Пью) вважає цю подію точкою відліку початку діяльності ЖСПС як елітарної організації. Натомість, дослідниця П. Бартлі спростовує таке категоричне твердження, доводячи, що у цей час співпраця з жінками-робітницями дійсно пішла на спад, але не припинилась [414]. Так, у складі ЖСПС все ще були жінки-вихідці з робітничого прошарку (наприклад, учасниці кампаній із розбиття вікон — Джессі Стівенс, Емма Спросон і Мері Лі). Одна з них — вже згадана нами Енні Кенні — входила до керівництва Союзу. Крім цього, жінки-робітниці були задіяні в організації у якості оплачуваних працівників. ЖСПС мав представництва у робітничих частинах Лондона, зокрема на його Сході, а також у Вулвічі, Льюїшемі і Грінвічі. Крім цього, були зафіксовані участь жінок-робітниць у масових заходах ЖСПС, а також їхня присутність серед заарештованих мілітанток [414].

Повертаючись до розгляду парламентської діяльності у напрямку вирішення суфражистської проблеми, необхідно зазначити, що у 1907—1909 рр. обговорення суфражистської проблеми у стінах Палати Громад продовжувалось. У кінці лютого 1908 р. більшістю у 179 голосів пройшов друге читання законопроект, внесений лібералом Х. Стенджером (вперше представлений У. Діккінсоном у 1907 р.). Він передбачав надання права голосу жінкам на тих же умовах, що і чоловікам [116, с.116]. Згодом цей законопроект був заблокований урядом.

На початку квітня, трохи більше, ніж через місяць після голосування за вказаний білл, ліберальний уряд очолив Герберт Асквіт. Він обіймав посаду

прем'єр-міністра Великої Британії впродовж 1908—1916 рр. і був відомий своїми антисуфражистськими поглядами. Діяльність Асквіта наклала відбиток на тактику і подальші дії учасниць жіночого руху, а також була однією з головних причин невдач суфражистських біллів. Сам же прем'єр-міністр став мішенню для критики і героєм суфражистських карикатур [Додаток Д, рис. Д.3.1].

Між 1907 і 1908 рр. сталися важливі зміни у суфражистському русі. Серед них можна виділити чотири основних. **По-перше**, у цей час відбулися істотні зрушення у політиці як поміркованого, так і мілітантського крила суфражизму. Конституційними суфражистками було здійснено спробу переглянути свої методи співпраці з політиками. Лідери відділення у Ньюкаслі — Етель Бентам та Етель Уільямс — намагалися переконати керівництво НСЖСТ дати згоду на підтримку кандидатів від Лейбористської партії. Вони вважали, що це сприятиме зростанню чисельності прихильників суфражизму серед учасників робітничого руху [369, с.112]. Але НСЖСТ цю пропозицію відхилив, обмежившись заснуванням у кожному виборчому окрузі позапартійних суфражистських організацій [370]. Союз вкотре задекларував конституційні методи діяльності на противагу мілітанткам, наголосив на тому, що надаватиме підтримку тим кандидатам в депутати, які висловлюватимуть прихильність до суфражистських вимог (в незалежності від їхньої партійної приналежності) й не бойкотуватиме членів Ліберальної партії через те, що Ліберальний уряд досі не надав жінкам виборчі права [68].

13 червня 1908 року НСЖСТ організував марш на підтримку надання жінкам виборчих прав, щоб продемонструвати новому прем'єр-міністру Г. Асквіту значну підтримку цієї ідеї британським суспільством. У заході взяли участь тисячі жінок з усіх куточків Великої Британії [67].

У цей же час суфражетки заявили про перехід в опозицію до правлячої Ліберальної партії та уряду, оголосивши про можливість надання підтримки лише тій політичній силі, яка б пообіцяла надати жінкам виборчі права. Штаб-квартиру ЖСПС було перенесено до Лондона, а Крістабель Панкхерст

оголосила зміст нової політики ЖСПС, відповідно до якої було заплановано атаки як на ліберальних, так і на лейбористських кандидатів до парламенту, оскільки останні під час голосування за суфражистські законопроекти керувались позицією Ліберальної партії. З цього витікає **друга** важлива зміна — у вказаний період починаються розколи всередині радикального крила суфражизму. Перший з них відбувся в листопаді 1907 р. і завершився виходом зі складу ЖСПС групи жінок, незгодних із новою стратегією діяльності організації. Серед них були Шарлотта Деспард, Тереза Біллінгтон-Грейг, Елізабет Хоу-Мартін, Дора Марсден, Хелен Нормантон, Маргарет Невінсон та ще 70 членів. Так було створено чергову суфражистську організацію — **Жіночу лігу свободи** (The Women`s Freedom League).

Новостворена організація перейняла деякі методи боротьби ЖСПС. Зокрема, її члени були готові порушити закон задля благородної справи, але ці порушення не мали бути насильницькими за характером. Деякі з них, на знак протесту, відмовлялися сплачувати податки, зривали переписи населення тощо. Вичерпну відповідь щодо методів діяльності Ліги дає її Конституція, опублікована у 1909 р. [Додаток Д, листівка Д.5.1].

По-третє, зі створенням 2 березня 1907 р. **Чоловічої ліги за виборчі права жінок** (The Men's League for Women's Suffrage) чітко оформився чоловічий суфражизм, хоча перша спроба чоловіків-суфражистів заявити про себе як про окремий рух датується ще 1897 р. У подальшому були створені й інші подібні організації, але Чоловіча ліга залишалась найвпливовішою серед них. Вона налічувала в своїх лавах 930 осіб, у 1910 р. мала 10 відділень у Великій Британії (у Кембріджі, Манчестері, Бірмінгемі, Единбурзі, Сассексі, Саутгемптоні тощо) і одне у США. До її складу входили 83 високопоставлені політичні діячі, 49 відомих діячів церкви, 24 представники вищого офіцерства армії і флоту, 86 вчених, а також письменники Е. М. Фостер, Т. Гарді, Г. Уеллс, Дж. Мейсфілд і А. Пінеро [375, с.318—321]. Ліга визначила для себе наступні методи діяльності: «1) зустрічі з чоловіками, чи з громадою загалом для обговорення різних суспільних питань, пов'язаних з наданням виборчих прав

жінкам; 2) відправка делегацій від Ліги до впливових осіб; 3) публікація та поширення відповідної літератури» [63]. Членство в організації поділялось на два класи. До «класу А» входили ті, «хто голосуватиме проти або утримається від голосування за кандидатів у депутати, які підтримують уряд чи партію, що не вдається до активних дій для надання жінкам права голосу» [63]. До «класу В» входили ті, хто симпатизував руху й хотів допомогти, але не збирався надавати для цього свій голос виборця [63].

Членами Ліги були сформульовані «Сім серйозних причин, з яких чоловіки мають підтримати надання права голосу жінкам» [Додаток Д, листівка Д.5.2].

Ліга не вважала за необхідне вдаватися до незаконних дій у ході боротьби за виборчі права для жінок, а тому співпрацювала з поміркованим крилом суфражизму [258, с.137—138]. Девізом організації стала фраза: «Те, що добре для жінки, не обов'язково погано для чоловіка» («Women's Right is no Man's Wrong») [375, с.322].

Була у чоловічому суфражизмі і мілітантська течія, представлена **Чоловічим політичним союзом за надання жінкам права голосу** (The Men's Political Union for Women's Enfranchisement) (1910 р.). У 1913 р. Союз вже мав відділення у Халлі, Бірмінгемі, Оксфорді, Лідсі, Ньюкаслі, Манчестері, Единбурзі, Глазго, Лестері, Данді, Редінгу, Херроу, Хеллоуеї, Вест Хемі, Скарборо, а також в Оксфордському університеті [375, с.326].

Члени Союзу перейняли тактику ЖСПС — ставили запитання кандидатам на передвиборних зустрічах, продавали суфражистську літературу на вулицях, били вікна, підпалювали будівлі і зазнавали однакового з суфражетами покарання за свою діяльність.

По-четверте, зі створенням у листопаді 1908 р. **Консервативної та юніоністської асоціації за право голосу для жінок** (The Conservative and Unionist Women's Franchise Association) відбулося організаційне оформлення групи жінок-прихильниць консервативної ідеології, які підтримували суфражистський рух. Діяльність Асоціації була спрямована лише на здобуття

жінками права голосу. І хоча більшість жінок-консерваторів, які брали участь у політичному житті, знаходилися у складі Ліги проліска, поповнювали ряди Жіночої юніоністської асоціації або Асоціації за тарифну реформу (усі організації, в інтересах збереження єдності партії, у більшості випадків відмовлялися брати участь у суперечливих дискусіях щодо виборчого права для жінок) [382, с.7], новостворена організація з часом переросла у досить потужну структуру. Станом на 1914 р. вона налічувала 71 відділення (або 80, якщо враховувати лондонські) на території Англії і була третьою за впливом після НСЖСТ і ЖСПС [382, с.7].

До її складу увійшли сестри і невістка лідера консерваторів Артура Бальфура — Еліс Бальфур, леді Релей і леді Бетті Бальфур відповідно, а також леді Роберт Сесіл, леді Едвард Спенсер Черчілль, леді Локьер, графиня Міт, віконтеса Мідлтон і Леді Стрейчі [382, с.6].

Члени Асоціації виступали за надання права голосу обмеженій кількості жінок. Вони намагались переконати Консервативну партію у тому, що таке рішення піде їй на користь, адже «...найкращий спосіб перешкодити запровадженню загального виборчого права — це надати право голосу обмеженій кількості належним чином кваліфікованих жінок, на чому наполягали всі суфражистські товариства. Це привело б до надання виборчих прав лише 1,25 млн. жінок...» [382, с.5—6], більшість з яких, як передбачалось, на парламентських виборах підтримала б Консервативну партію.

Що стосується інших суфражистських організацій, то вони теж не підтримували запровадження надто широких змін, принаймні, відразу. Так, про досить обмежені прагнення НСЖСТ свідчить стаття скарбника Союзу Б. Мейсон, де вона, висвітлюючи мету організації, стверджувала: «... ми не просимо надати право голосу усім жінкам. Єдина мета, для досягнення якої ми докладаємо всі наші зусилля — це усунення дискваліфікації за ознакою статі» [109, с. 5—6]. Крім того, всі суфражистські товариства виступили проти білля ліберала Джеффри Ховарда про надання права голосу всім повнолітнім особам незалежно від статі, представленого у березні 1909 р. [138, с.7]. Така позиція

була обумовлена тим, що вірогідність підтримки революційних змін з боку парламентарів була надто мала. Вказаний білл, все ж, пройшов друге читання більшістю у 35 голосів, але подальше його просування, зусиллями Г. Асквіта, було заблоковано.

Одним з найнепопулярніших кроків уряду Асквіта по відношенню до активістів суфражистського руху було жорстке ставлення до ув'язнених мілітанток. Потрапляючи за протиправні дії до в'язниці [Додаток Д, рис. Д.4.1], суфражетки мали статус ув'язнених за кримінальні, а не політичні злочини. Як зазначив Ф. Петік-Лоуренс, англійське законодавство визнавало три класи злочинців. До першого класу належали політичні в'язні. Ставлення до них базувалося не стільки на покаранні, скільки на триманні під вартою. Як правило, їм дозволялося читати книги, газети, бачити своїх друзів і писати їм листи; вони могли носити свій одяг та їсти принесені їм продукти. Натомість, суфражеток відносили до другого чи третього класу, куди входили звичайні злочинці, засуджені за тяжкі злочини, фінансові махінації чи інші порушення законодавства. І ставлення до них було відповідне: мілітантки були повністю ізольовані від світу, мали носити одяг для в'язнів і їсти ту їжу, що їм давали у в'язниці; вони не мали права читати, писати чи займатися будь-якими своїми хобі [80].

Не припиняючи висловлювати свій протест навіть у в'язниці, засуджені суфражетки, починаючи з 1909 р., оголосили кампанію голодувань. Такі їхні дії призвели до початку застосування до них примусового годування. Воно здійснювалося через носоглотку чи ротоглотку за допомогою спеціальних трубок і було не лише болючим, але й небезпечним для здоров'я.

Суфражетка Леді Констанція Літтон так описувала цю процедуру: «...(лікар — Авт.) поставив мені кляп між зубами і розсунув мої щелепи на більшу відстань одна від одної, ніж то було закладено природою. Потім він вставив мені в горло трубку, яка здалася мені надмірно широкою і близько чотирьох футів в довжину... Їжу вливали надто швидко і я відчула приступ нудоти... Це був жах, якого я не можу описати... Моє волосся, стіна біля ліжка і

одяг були у блювотинні. Наглядачки сказали, що вони не можуть дати мені змінний одяг, оскільки вже дуже пізно, офіс був зачинений...» [440].

Крім цього, неодноразово були зафіксовані випадки брутального поводження з арештантками. Зокрема, у в'язниці Стренчвейс (Манчестер) у вересні 1909 р. міс Емілі Девісон, у надії уникнути тортур, заблокувала двері своєї камери, за що отримала покарання у вигляді спрямованого на неї потоку води з увімкнутого пожежного шлангу, приставленого до дверного вічка. Постраждали також міс Селіна Мартін та міс Леслі Холл. Одну з них безжалісно відлупцювали, потім кинули у наручниках до холодної камери. Згодом, тримаючи за руки і ноги, ув'язнену було силою доставлено до операційної (або камери тортур), де вона зазнала примусового годування [126, с.5].

Не зважаючи на свою достатньо відверту антисуфражистську налаштованість, Герберт Асквіт маніпулював проблемою надання жінкам виборчих прав під час передвиборчої кампанії. Так, у своєму виступі 10 грудня 1909 р. він зобов'язався: якщо після виборів буде сформовано новий ліберальний уряд, то за його правління буде ухвалено закон про виборче право для жінок [370]. Маніпулювали цією темою і члени ліберального Кабінету міністрів. НСЖСТ випустив підбірку висловлювань членів уряду Асквіта на підтримку надання жінкам права голосу, серед них — Д. Ллойд Джорджа, Дж. Морлі, Р. Б. Хелдейна, В. Черчілля, Г. Гладстона, Р. Крю-Мілнса, В. Рансімена [69]. У жовтні 1909 р. К. Панкхерст на шпальтах газети «Votes for women» рішуче розкритикувала позицію В. Черчілля щодо надання жінкам виборчих прав, висловлену ним напередодні у розмові з делегацією від Ліги жіночого виборчого права. Тоді В. Черчілль висловив сумніви щодо наявності підтримки цієї пропозиції у суспільстві, а також заявив, що мілітантські дії останніх років забезпечили справі суфражизму «крок назад». Для спростування цих слів К. Панкхерст вирішила процитувати промову самого В. Черчілля напередодні додаткових виборів, виголошену у Манчестері 15 квітня 1908 р. Тоді він визнав високу підтримку вимоги надання права голосу жінкам серед британок і зазначив, що суфражизм — «це вже не рух купки екстравагантних та

збудливих людей, це рух, що поступово поширюється серед жінок всіх прошарків, і по мірі його поширення, він набуває характеру попередніх рухів за виборчі права» [118, с. 56].

У 1910 р. у Палаті Громад було створено міжпартійний Погоджувальний комітет для підготовки законопроекту про надання жінкам виборчих прав. У тому ж році комітет представив білль, відповідно до якого право голосу мали отримати близько 1 млн. жінок-власниць або ж орендарів будинку чи квартири, які сплачували не менше 10 ф. ст. за рік. Законопроект був представлений лейбористом Д. Шеклетоном. Він успішно пройшов друге читання у липні 1910 р., але потім у парламенті не знайшлося часу для подальшого просування законопроекту [160, с.85; 17, с. 1202—1207; 16, с. 41—150; 18, с. 207—333].

Невтішна доля спіткала і наступні законопроекти Погоджувального комітету. Другий погоджувальний білль, внесений лібералом Дж. Кемпом, відрізнявся від попереднього більш загальною назвою і відсутністю положення про 10 ф. ст. за рік. 5 травня 1911 р. більшістю у 167 голосів він пройшов друге читання, але в тому ж місяці прем'єр-міністр заявив, що більше не може надати час для розгляду цього білля у рамках поточної сесії [160, с.85; 32, с. 738, 809].

Третій і останній законопроект, розроблений членами Погоджувального комітету, був внесений на розгляд парламенту 16 лютого 1912 р. консерватором Дж. Егг-Гарднером. Напередодні голосування за цей законопроект представники багатьох жіночих суфражистських організацій виступили з різкою критикою діяльності суфражеток. Так, у 1912 р. у листі до міністра Ліберального уряду Д. Ллойд Джорджа М. Фосетт засудила радикальні методи діяльності ЖСПС і закликала його не сприймати дії мілітанток як позицію суфражистського руху загалом. Вона наголосила на тому, що більшість суфражистів країни проводить свої кампанії у рамках закону, а НСЖСТ неодноразово засуджував дії мілітанток у своїх зверненнях. М. Фосетт закликала Д. Ллойд Джорджа «не карати законослухняну більшість суфражистів за провини невеликої частини порушників закону відсутністю підтримки Погоджувального білля» [38].

Відома суфражистка й очільниця Союзу графств жіночих ліберальних асоціацій Е. МакЛарен від імені своєї організації також закликала підтримати Погоджувальний білль і засудила дії суфражеток: «Ми глибоко переконані, що такі дії є не лише ганьбою для жінки, але і можуть бути серйозною перешкодою наданню жінкам виборчого права...» [39].

Не залишилась осторонь цього питання і Жіноча ліга свободи, яка також позиціонувала себе мілітантською організацією. Її Виконавчий комітет заявив про недоцільність радикальних дій, вважаючи, що у даних обставинах вони не будуть виглядати виправданими в очах пересічних обивателів [51].

Не зважаючи на це, Третій погоджувальний білль був провалений більшістю у 14 голосів під час другого читання [19, с. 727—731]. Як зазначає у своїх мемуарах М. Фосетт, одним з наслідків провалу цього білля стала зміна політики НСЖСТ [158, с.43—44].

Показово, що сучасники парламентських перипетій навколо суфражистської проблеми, не зважаючи на передвиборні обіцянки Асквіта, вважали перспективу надання жінкам виборчих прав малоюмовірною за каденцій діючих уряду і парламенту, про що свідчать результати розгорнутих інтерв'ю з відомими діячами у галузі науки, етики, мистецтва, політики й економіки, опублікованих на початку лютого 1911 р. газетою «The New Age» [91, с.1—15]. Серед причин, які унеможливлюють прийняття цього рішення, респонденти називали той факт, що від надання права голосу жінкам виграють соціалісти і консерватори, що було вкрай не вигідно правлячим лібералам; також вони пов'язували невдачі суфражистських законопроектів безпосередньо з особою прем'єр-міністра Асквіта і вказували на інші, більш важливі проблеми, які стояли перед тодішнім парламентом — реформування Палати Лордів¹⁷ та гомрулем [91, с.4, 7, 9].

У відповідь на ігнорування суфражистських вимог і недотримання обіцянок з боку уряду, мілітантки розпочинають нові, ще більш радикальні, акції

---

¹⁷ Ця необхідність була зумовлена кризою 1909 р., коли Палата Лордів відмовилась ухвалити бюджет.

протесту — розбиття вітрин, руйнування полів для гольфу, підпал, а іноді навіть підриг будинків, пошкодження власності за допомогою кислоти, нищення культурних цінностей [Додаток Д, рис. Д.4.2] тощо. У своїй публічній промові після виходу з в'язниці, Еммелін Панкхерст 17 жовтня 1912 р. у Королівському Альберт-Холі в Лондоні закликала: «Ті з вас, хто може розбивати вікна, розбивайте їх. Ті з вас, хто все ще здатен нищити майно, щоб довести урядові, чим загрожує його відмова надати жінкам виборчі права..., робіть це... Я закликаю учасників мітингу до повстання» [236, с.217]. У листі до членів ЖСПС від 10 січня 1913 р. Е. Панкхерст писала: «Якщо якась жінка утримається від мілітантського протесту проти несправедливості, яку чинять уряд та Палата Громад щодо жінок та нації, вона розділить відповідальність за це злочиння. Покірність у таких обставинах буде вважатися злочином» [37].

Подальша радикалізація тактики ЖСПС призвела до чергового розколу: у 1912 р. від Союзу відійшло подружжя Петік-Лоуренс, яке згодом створило власну суфражистську організацію, а також наймолодша дочка Еммелін Панкхерст — Адела (1885—1961). Вона виїхала до Австралії, де і продовжила свою політичну діяльність.

Ув'язнені мілітантки все ще продовжували голодні кампанії. В свою чергу, уряд продовжував застосовувати примусове годування. У червні проти цього, зі шквалом звинувачень у бік прем'єр-міністра Г. Асквіта та його уряду, відкрито виступив парламентар-лейборист Джордж Лансбері: «Ви називаєте себе джентльменами, і при цьому калічите жінок, вдаєтесь до примусового годування! Вас необхідно зняти з посади... Це найганебніший випадок в англійській історії! Ви увійдете до неї як людина, що катувала безневинних жінок...» [216, с.218].

Два дні по тому Дж. Кейр Гарді представив у Палаті Громад копію документа, надісланого лікарями (117 осіб) міністру внутрішніх справ. У цьому документі зазначалось: «Ми, як представники медичної професії, рішуче протестуємо проти примусового годування, якого зазнають деякі ув'язнені. Ми вважаємо, що трубка, за допомогою якої здійснюється таке годування, становить

небезпеку для пацієнта, який чинить опір цій процедурі і, на додачу до небезпеки незворотної втрати здоров'я, як фізичного, так і розумового, ставить під безпосередню небезпеку його життя. Ми закликаємо до припинення цієї практики» [216, с.218].

Проти практики примусового годування виступив навіть король Георг V [216, с.218], але всі ці звернення були проігноровані і наступного року із 240 ув'язнених суфражеток 57 зазнали примусового годування [216, с.218].

Як зазначають дослідники, зокрема, О. Шнирова, примусове годування призвело до того, що голодуючі мілітантки отримали ореол мучениць в очах частини суспільства [374]. Треба відмітити, що у квітні 1913 р. уряд знайшов ще один варіант поводження з голодуючими ув'язненими жінками — було прийнято закон «Про ув'язнених (про тимчасове звільнення за станом здоров'я)». Відповідно до нього, з метою запобігання смертельних випадків, зовсім слабких голодуючих мілітанток звільняли з-під варти і ув'язнювали знову, як тільки вони набирали достатньо сил для продовження відбування покарання. У суспільстві цей закон відомий як «Акт кішки-мишки» [20, с.404—475; 131, с.495]. Його прийняття стало однією з причин активної пропаганди суфражистів проти Ліберальної партії напередодні виборів 1914 р. [Додаток Д, рис. Д.3.2].

У той час як суфражетки вдалися до посилення радикальності своїх дій, помірковані суфражистки прийняли рішення про відхід від своєї давньої політики позапартійності і почали переговори щодо співпраці з Лейбористською партією. Згоди було досягнуто у липні. НСЖСТ погодився надавати фінансову та організаційну підтримку кандидатам від Лейбористської партії, насамперед, у тих виборчих округах, де поряд з ними балотувались кандидати антисуфражистського спрямування.

У червні 1912 р. до парламенту також було внесено урядовий білл про виборчу реформу. До нього було запропоновано чотири різні поправки, які стосувалися права голосу для жінок. Першою з них була поправка Е. Грея, де пропонувалося усунути слово «male» (з англ. «чоловічий») з першого речення

законопроекту. Як зазначає М. Фосетт, її прийняття не означало б надання права голосу жінкам відразу, але уможливило б його надання прийняттям окремої поправки щодо цього питання [158, с.44—46].

Поправка А. Гендерсона передбачала надання виборчих прав жінкам на тих же умовах, що і чоловікам. Її прийняття означало б входження до лав виборців більше 10 млн. британок, які б тоді становили більшість електорату [158, с.45—46].

Поправка В. Діккінсона передбачала надання права голосу жінкам з 25 років, які мали або орендували квартиру чи будинок, або ж були дружинами власників/орендарів. На той час їхня кількість становила близько 6,5 млн. [158, с.45—46].

Поправка А. Літтелтона за своїм змістом перебувала в рамках пропозицій Погоджувального комітету і передбачала надання виборчих прав близько 1,5 млн. жінок [158, с.45—46].

Обговорення даного законопроекту та поправок до нього відбувалось у 1912 та 1913 рр., але в кінцевому рахунку він також був провалений [27, с. 1887—2005]. У відповідь на це щорічна лейбористська конференція прийняла резолюцію, яка закликала парламентську фракцію протидіяти будь-якому біллю про виборчу реформу, що не передбачав надання політичних прав жінкам [364, с.382].

Початок червня 1913 р. ознаменувався для суфражистського руху трагедією — під час кінських перегонів у Дербі загинула радикальна активістка Емілі Девісон, кинувшись під копита королівського коня Енмера, яким управляв жокей Герберт Джонс [106] [Додаток Д, рис. Д.4.3]. До цього часу достеменно невідомо, чи активістка вчинила самогубство, чи лише мала намір зірвати перегони і у черговий раз привернути увагу громадськості до вимог жінок. Як би то не було, ця подія шокувала суспільство, оскільки вперше під час проведення кампаній за надання жінкам права голосу було втрачено людське життя [Додаток Д, рис. Д.1.5].

У той же час НСЖСТ продовжував проведення мирних кампаній. Зокрема, 18 червня 1913 р., з ініціативи Кетрін Харлі стартувала суфражистська акція під назвою «Паломництво до Лондона». Метою цього заходу було показати урядові, що велика кількість британських жінок прагне отримати право голосу. Учасники розділилися на три великі групи, кожна з яких мала власний маршрут до Лондона.

В останній день акції, 26 липня 1913 р., у Лондоні зібралося близько 50 000 жінок [Додаток Д, рис. Д.1.6]. Зібрання проходило спокійно, без конфліктів. Як було зазначено у газеті «The Times», цей марш також був частиною кампанії проти радикальних методів боротьби, які використовував у своїй діяльності ЖСПС [434].

Зважаючи на посилення активності суфражистів у перші десятиліття ХХ ст., їхня діяльність не могла залишитись поза полем зору суспільства. Насамперед, до них була прикута увага преси.

Крім висвітлення основних подій у парламенті та громадських заходів суфражистів, боротьба жінок за право голосу знайшла своє відображення у карикатурах, зміст яких залежав від позиції редакції видання, їхніх авторів та політики держави. Зокрема, просуфражистськи налаштована газета «The Punch», вказуючи на несправедливість у становищі жінок, розмістила на своїх шпальтах карикатуру під назвою «Гідність права голосу» (1905 р.), на якій було розміщено репліку «кваліфікованого виборця» пролетарської зовнішності до заможної жінки: «Ви маєте сплачувати податки і виконувати свої обов'язки, але коли справа доходить до голосування, ви маєте залишити цю справу нам, чоловікам!» [Додаток Д, рис. Д.3.4].

У цій карикатурі відображена несправедливість, на яку давно посилались суфражисти у своїй боротьбі — попри той факт, що на жінок було покладено обов'язок сплачувати податки, привілей представництва їм так і не був наданий. Хоча, відповідно до англійського законодавства, існував прямий зв'язок між оподаткуванням і правом голосу. У зв'язку з цим, просуфражистськи налаштовані жінки-власниці організовували акції громадянської непокори,

відмовляючись від сплати податків допоки їм не буде надано право голосу, виступаючи під девізом «Ні оподаткуванню без представництва» («No taxation without representation»).

У карикатурі також було піднято ще одну важливу проблему, яка стосувалась надання права голосу малоосвіченим верствам населення. Вона була актуальною як у контексті суфражистського руху (ситуація, коли заможна освічена жінка не мала політичних прав, на відміну від частини її прислуги), так і у контексті розширення кола виборців в цілому, оскільки відомо, що частина британського політикуму завжди виступала проти запровадження загального виборчого права. Ще у 1797 р. депутат-ліберал Чарльз Джеймс Фокс заявив, що, на його думку, «...усі представниці вищих прошарків в Англії є більш придатними кандидатурами (для одержання права голосу — Авт.), ніж їхні неосвічені співвітчизники чоловічої статі — вихідці з нижчих прошарків суспільства...» [231, с.73—74].

Варто зазначити, що нерідко різні видання відверто висміювали поведінку суфражистів, особливо, їхнього мілітантського крила. Так, у 1906—1907 рр. на сторінках видання «The Daily Mirror» карикатурист Вільям Керрідж Хейселден зобразив натовп агресивно налаштованих жінок, які беруть штурмом Палату Громад, і переляканих парламентарів, які умовляють їх цього не робити [Додаток Д, рис. Д.6.1, Д.6.2]. Знайшла своє відображення і радикалізація методів діяльності суфражеток. У 1909 р. Вільям Керрідж Хейселден, бажаючи підкреслити абсурдність дій мілітанток, запропонував для їхньої боротьби декілька «дієвих методів» — підпалити Вестмінстерське Абатство, випустити левів із зоопарку, розтрити воскові фігури у музеї мадам Тюссо, звалити Колонну Нельсона, а також перекинути омнібус, впіймати його водія, обмазати смолою і обваляти його у пір'ї [Додаток Д, рис. Д.6.3].

У саркастичному тексті поштової листівки-карикатури «Це Дім, який збудував чоловік» «безстрашний і сміливий розум» державних мужів, які збудували парламент і роками управляли країною, протиставлено

непоміркованості і алогічності суфражеток, які бояться «маленької бідолашної мишки», але при цьому хочуть мати владу [Додаток Д, рис. Д.6.7].

Також у карикатурі знайшло відображення затримання суфражеток поліцією [Додаток Д, рис. Д.6.4] та примусове годування мілітанток у в'язниці [Додаток Д, рис. Д.6.5].

Про ставлення британського суспільства до перспективи надання жінкам права голосу свідчать і результати опитувань. Дослідник І. А. Школьніков наводить результати одного з них, проведеного у червні 1908 р. газетою «The Daily Express» серед аристократії і середніх верств населення, представників різних професій, членів парламенту, відомих суфражистів і їхніх опонентів. Відповідно до даних цього опитування, за надання жінкам політичних прав проголосували 67 556 жінок та 39 201 чоловік; проти — 60 047 чоловіків та 49 942 жінки. Сумарна більшість висловилося проти надання жінкам виборчих прав (109 989 опитаних), у той час як за їхнє надання виступили 106 757 осіб [267, с.74]. Але, якщо порівнювати результати опитування лише жіночої частини респондентів, бачимо, що більшість з них була за отримання виборчого права.

Чотири роки по тому парламентар-консерватор Г. Бейкер, який не підтримував надання жінкам права голосу, під час розгляду Третього погоджувального білля навів результати опитування жінок-виборців, проведеного під час голосування на муніципальних виборах. Згідно з цими результатами, 47 795 жінок висловилися проти надання їм права голосу на парламентських виборах, за надання виступало 22 176 респонденток і 9 404 зайняли нейтральну позицію [19, с. 635—636].

Подані результати є ще одним свідченням того, що поставлена суфражистами проблема розділила британське суспільство. Крім того, наявність значної частини жінок, які виступали проти надання їм права голосу, досить яскраво ілюструє їхню схильність до консерватизму.

Найпоказовішим же проявом небайдужості суспільства до діяльності суфражистів стала поява організованого антисуфражистського руху. Як відомо, опозиція до суфражизму з'явилась одночасно із появою самого руху, але чіткого

організаційного оформлення вона не мала аж до 1908 р. У липні цього року було створено **Жіночу національну антисуфражистську лігу** (The Women's National Anti-Suffrage League), а у грудні — **Чоловічий комітет проти жіночих виборчих прав** (The Men's League for Opposing Women's Suffrage).

Антисуфражисти мали власний друкований орган — «The Anti-Suffrage Review» (1908—1918).

Активними учасниками руху були британська новелістка Мері Уорд, письменниця і мандрівниця Гертруда Белл, письменниця і реформатор Етель Берта Харрісон, лорд Керзон, англійський поет і прозаїк Редьярд Кіплінг, редактори авторитетних англійських видань Чарльз Моберлі Белл («The Times») і Лу Стрейчі («The Spectator»). Крім цього, вони мали союзника в особі короля Едуарда VII (1901—1910), який виступав категорично проти набуття жінками виборчих прав [372, с.260—261].

Антисуфражисти боролись проти надання жінкам права голосу на парламентських виборах, вважаючи, що політика на найвищому рівні є справою виключно чоловіків. Вони пояснювали це тим, що «...існування держави залежить... від фізичної сили громадян, які захищатимуть її зі зброєю в руках, а також «підготовки і спеціальних знань», якими здатні оволодіти лише чоловіки» [134, с.274]. Лорд Керзон, який був щиро переконаний, що надання права голосу жінкам похитне велич Британської імперії, виокремив 15 головних причин, через які не варто допускати жінок до політичних справ на найвищому рівні. Серед них є твердження про те, що «політична активність відволікатиме жінку від відведеної для неї сфери і найвищого обов'язку, яким є материнство», крім того, на його думку, «жінки, як стаття або клас, не мають ні спокійної вдачі, ні виваженого розуму, ні підготовки, що є необхідними для випрацювання вагомих суджень у політичних справах» [60, с.1].

Але, разом з тим, треба зазначити, що антисуфражисти не заперечували необхідність прилучення жінок до публічної сфери, стверджуючи, що можливість зробити свій внесок у розвиток країни їм вже була надана через право обирати та бути обраними до місцевих рад. Отже, жінки повинні брати

участь у політиці, але лише на місцевому рівні, зайнявши прийнятне для них місце і спрямувавши свою діяльність на такі сфери як благодійництво, захист дітей, підвищення рівня освіти тощо.

Обґрунтовуючи основні позиції, на які спирався у своїй діяльності рух, під час виступу на найвідомішому антисуфражистському зібранні, яке відбулось в Альберт-Холі 28 лютого 1912 р., його активістка Вайолет Маркхем, перед 9-тисячною аудиторією заявила: «Ми вважаємо, що чоловіки і жінки різні — несхожі — істоти, з різними талантами, які доповнюють одне одного; тому вони повинні мати різні ролі в управлінні державою... Ми не знецінюємо ні на йоту роботу та місію жінок. Ми займаємось пошуком правильних сфер її застосування. Ми прагнемо до плідного розмаїття у виконанні політичних функцій, а не до безглуздої одноманітності» [61, с.1—3]. Подібним чином пояснювала свою позицію ще одна представниця антисуфражизму, місіс Ебботт, в інтерв'ю для видання Асоціації молодих християнок Великої Британії та Ірландії: «Я вважаю, що основні функції жінок і чоловіків відрізняються за напрямками; оскільки жінка має дуже багато роботи у власній сфері, у неї, як правило, не залишається ні часу, ні енергії, щоб долучитися до іншої сфери. Я веду мову про середньостатистичну жінку. Я добре знаю, що є виняткові жінки, так само, як і виняткові чоловіки; але ми маємо думати про жінок загалом, таких, якими ми їх знаємо» [96, с. 29].

Не зважаючи на те, що вказана позиція засвідчила визнання жінками верховенства чоловіків у владних структурах, суперечки за вплив не оминули антисуфражистський рух під час об'єднання чоловічої та жіночої організацій у 1910 р. Після створення **Національної ліги проти жіночого виборчого права** (The National League for Opposing Women's Suffrage) чоловіки-антисуфражисти сподівалися зайняти керівні позиції у ній, очікуючи від жінок покірного визнання їхньої влади. Але у процесі об'єднання виявилось, що у лавах антисуфражистів чимало жінок, які теж прагнули зайняти лідерські позиції. Тому при злитті виник ряд проблем, пов'язаних з розподілом посад. Зрештою, вдалося досягти паритету у статевому представництві керівного складу

Національної ліги: її президентом став лорд Кромер, віце-президентом — леді Джерсі. До складу виконавчого комітету увійшли сім чоловіків та сім жінок [372, с.264], але суперечки серед керівництва продовжувались і в подальшому.

Фінансування організації здійснювалось здебільшого чоловіками. Що стосується статевих співвідношень у рядовому складі учасників, то в ньому істотну перевагу мали жінки: у 1913 р. їхня кількість складала понад дві третини членів центрального офісу, а на галузевому рівні більше ніж п'ять з кожних шести членів становили жінки [196, с.2].

За шість років діяльності антисуфражистська організація змогла стати досить потужною противагою для суфражистського руху за кількістю членів: відповідно до заяви Щорічної наради Національної ліги проти жіночого виборчого права, станом на 1914 р. вона мала у своєму складі 42 000 дійсних членів і 15 000 активних прихильників [420], а також 286 представництв по всій території Великої Британії [211, с.122].

Однак більш різкий контраст між суфражистами та антисуфражистами спостерігався у публічності і характері їхніх дій. Антисуфражисти не вдавались до порушення закону, а їхні прихильниці, як правило, неохоче висловлювали свої переконання, відмовлялись робити публічні виступи, відвідувати зустрічі, писати листівки, а іноді навіть підписувати петиції. Наведені факти істотно гальмували діяльність антисуфражистського руху. Частково це було логічним продовженням небажання частини жінок брати участь у великій політиці. Така позиція відображала їхню відданість ідеалу жіночності, для якого були характерними альтруїзм, пріоритет сімейних обов'язків, уникнення публічності і державна служба на місцевому рівні [196, с.3].

Методи діяльності антисуфражистів були практично ідентичні методам поміркованих суфражистів (листівки [42], [60], [61], петиції, проведення зібрань тощо), але, на відміну від останніх, рушійною силою цього руху були переважно представники вищих прошарків суспільства. Антисуфражисти користувалися підтримкою консервативно налаштованих робітників [211, с.140—141]. Підтримуючи обурення конкуренцією на ринку праці, яку створили жінки,

антисуфражисти переконували чоловіків-робітників, що причиною зниження заробітних плат є поширення суфражистських поглядів, які заохочують «до праці значну кількість жінок та навчають їх зневажати свої домашні обов'язки» [372, с.268]. Також, у якості аргументу, вони активно використовували значну кількісну перевагу жінок у британському суспільстві, обумовлену демографічною ситуацією, і залякували робітників встановленням «жіночого царства», що приведе до прийняття антиалкогольних законів і заборони на тютюн [372, с.273]. Був також ще один вид співпраці між робітниками і антисуфражистами. Останні за гроші наймали перших не лише для проведення сумнівних акцій, спрямованих проти суфражистів (зрив мітингів, напади на мілітанток тощо), але і для звичайного пікетування, оскільки «справжні леді» не могли вдаватись до подібних дій [372, с. 260].

Антисуфражисти вступали у дискусії зі своїми опонентами у пресі, зокрема, на сторінках газети «The Times» [196, с.181] і активно займались підготовкою петицій, маючи значні успіхи вже на перших порах своєї діяльності: складену у 1908 р. петицію проти надання жінкам виборчих прав за декілька тижнів підписало 37 000 жінок [134, с.274]. Загалом же за 1908 р. антисуфражисти зібрали під нею 337 018 підписів, перевершивши суфражистів, які за наступний рік зібрали лише 288 736 підписів на підтримку виборчих прав для жінок [372, с.259]. Перед обговоренням Другого погоджувального білля у травні 1911 р. антисуфражисти подали до Палати Громад петицію, що містила 53 000 підписів. Серед тих, хто висловився проти надання права голосу жінкам були 22 000 чоловіків та 31 000 жінок [5, с. 737]. Станом же на 1914 р. кількість підписів під антисуфражистськими петиціями сягнула півмільйона [196, с.3]. Щоправда, на сьогодні неможливо встановити їхню достовірність. Очільниця НСЖСТ М. Фосетт критикувала антисуфражистів за спосіб отримання підписів під петиціями, вказуючи, що принаймні частина з них була одержана «на знак протесту проти того, щоб ними керували ці порушники закону» [160, с.8—9]. Вона нагадала, що більшість суфражистів виступає проти насильства, і, крім того, жінки у Великій Британії у 9 разів більш законослухняні, ніж чоловіки,

тому, якщо суспільство не хоче, щоб ним «керувала менш законослухняна стаття, то позбавити права голосу потрібно не жінок» [160, с.52].

Дослідниця О. В. Шнирова вказує на те, що після подачі петицій до парламенту фонд Ліги виявився повністю спустошеним, і у цьому контексті звинувачення у бік антисуфражистів щодо підкупу своїх прихильників видаються цілком небезпідставними [372, с.260].

Необхідно також звернути увагу на те, що система аргументації жінок щодо надання їм виборчих прав у цей час вибудовувалась не на положеннях про рівність і свободу вибору для кожної людини у незалежності від статі і поза дією будь-яких стереотипів, а навколо відмінностей між чоловіком і жінкою.

Так, ще у 1870 р. Х. Телор стверджувала, що «жахи війни, розбещеність суспільства, універсальний стандарт меркантильності у всіх справах — все це, переважно, чоловіче. Деякі жіночої доброти не завадить цим речам...» [73, с.23]. Подібні погляди були притаманні учасникам суфражистського руху і на початку ХХ ст. Зокрема, М. Фосетт вважала, що жінки мають вроджену моральну перевагу над чоловіками.

Уявлення про моральну перевагу жінок підтримувала і частина чоловіків. Зокрема, на них ґрунтується яскравий сатиричний аналіз змін, до яких може призвести входження жінок у політичну сферу, опублікований освітнім діячем Деннісом Хірдом (1850—1920) [Додаток Д, листівка Д.5.3].

Показово, що антисуфражисти також обґрунтовували свою позицію наявністю відмінностей між чоловіками та жінками.

Крім вищезазначених подій у світському житті, про значні масштаби розповсюдження жіночого руху за рівноправ'я свідчить і той факт, що він не оминув і релігійну сферу. Церковний фемінізм мав місце у Церкві Англії¹⁸ і йшов паралельно з розвитком цього явища у світському житті. Він зародився внаслідок посилення тенденції до рівноправ'я серед жінок-мирян і неофіційного проникнення жінок у церковні структури нижчої ланки, що, у деяких випадках,

---

¹⁸ Офіційна назва Англіканської Церкви, яка є державно визнаною у Великій Британії.

призводило до встановлення рівноправ'я жінок де-факто. На початку XX ст. у ряді приходів жінки-миряни отримали місця у приходських радах і мали можливість виступити з доповідями на церковних конференціях. Таке становище склалось, зокрема, у Кентерберійській єпархії [334; 335]. Частина церковників підтримала і прагнення жінок до політичного рівноправ'я. У 1909 р. було засновано **Церковну лігу за виборчі права жінок** (The Church League for Women's Suffrage), яка у квітні 1914 р. мала близько 5 000 членів. Існували також інші подібні організації. З іншого боку, активізувався і рух ортодоксів, які виступали проти вищезазначених змін.

Свідченням інтересу до суфражистської проблеми з боку середньостатистичних вірян може слугувати публікація на шпальтах видання Асоціації молодих християнок Великої Британії та Ірландії «Our outlook» інтерв'ю з представницею суфражизму місіс Сміт та представницею анти-суфражизму місіс Ебботт. Обидві жінки мали змогу висловити свої погляди щодо доцільності надання жінкам виборчих прав, а висновки з цих аргументів мали зробити самі читачі [96, с. 28—30].

Окремого розгляду потребує ставлення суспільства до мілітантської течії суфражизму, якій лише за декілька років своєї діяльності вдалося не лише привернути до себе увагу, але й нажити собі чималу кількість недоброзичливців. Вийшовши за рамки всіх норм вікторіанської моралі, тактика мілітанток стала предметом обговорення з боку відомих політичних діячів та пересічних громадян, а самі жінки одночасно викликали жаль, осуд і захоплення.

Передусім, їхні дії не схвалювала поміркована більшість суфражистського руху, свідченням чому є позиція їхнього лідера М. Фосетт. З одного боку, вона вважала, що поява радикального крила суфражизму була спричинена «непримиренною ворожістю з боку більшості лідерів Ліберальної партії...» до вимог жінок [159, с.176]. Тобто, радикалізм суфражеток виправдовувався бездіяльністю політиків. Але, з іншого боку, Фосетт вважала дії мілітанток неприйнятними і такими, що «...принижують почуття гідності нашої статі», оскільки конституційне крило суфражистів збиралося «...показати світу, як

домогтися реформ без застосування сили, без вбивства людей, підривання будівель та інших безглузвих вчинків, до яких вдавалися чоловіки, домагаючись змін у законодавстві» [160, с.66].

Своїми діями мілітантки налаштували проти себе значну частину прихильників надання жінкам виборчих прав, не кажучи вже про противників.

Проти них виступила й частина відомих політичних діячів. Зокрема, дії суфражеток піддавались жорсткій критиці майбутнього лідера Лейбористської партії Рамсея Макдональда. Історик Д. Б. Вершиніна наводить його достатньо різку цитату: «Я не проти революції, якщо вона необхідна, але я категорично проти хлоп'яцтва, що подається як революція... Я б хотів, щоб працюючі жінки країни, яких дійсно цікавить право голосу,... прийшли до Лондона і сказали цим наклепницям — дівчатам з середнього прошарку, які ходять з молоточками в муфтах, що, якщо вони не підуть додому, їм розіб'ють голови» [258, с.90—91]. Суфражетка з молотком у муфті стала героїнею однієї з тогочасних карикатур [Додаток Д, рис. Д.6.6].

Після того як 11 червня 1914 р. суфражетки здійснили спробу підірвати Трон для коронації, що знаходився у церкві Едварда Сповідника (Вестмінстерське Абатство)¹⁹, лейборист Філіп Сноуден виступив з різкою критикою мілітанток. Дослідник С. Вебб наводить наступну цитату з виступу Сноудена, виголошеного ним невдовзі після подій в Абатстві: «Я не вірю в існування мети, задля досягнення якої можна вдаватися до засобів, що йдуть у розріз з нормами моралі. Всі ви знаєте моє ставлення до жіночого питання. Я категорично не згоден з твердженням, що мілітанство сприяло прогресові у цій справі. Рік чи два тому була ймовірність позитивного голосування у Палаті Громад, але зараз я заявляю, що в результаті дій певного характеру, суфражистська проблема мертва («is as dead as Queen Anne»). Зараз немає жодного парламентаря, який би наважився підняти це питання» [255, с.153].

---

¹⁹ Як повідомляло видання «The Daily Telegraph», внаслідок вибуху Тронові було завдано відносно легких пошкоджень [95, с. 11].

Респонденти вже згадуваного нами опитування, проведеного газетою «The New Age» (лютий 1911 р.), вказували на труднощі при спробі дати оцінку ефективності діяльності мілітанток, але значна кількість опитаних, в незалежності від особистої позиції, визнала, що суфражеткам вдалося зробити за декілька років те, чого не змогли зробити конституційні суфражистки впродовж десятиліть — вони привернули увагу преси й суспільства, змогли перенести суфражистську проблему, яка до цього ігнорувалась, в сферу практичної політики [91, с.1, 3, 4, 6, 10, 12, 15]. Подібна точка зору була висловлена і у замітці на шпальтах газети «The New York Times» (червень 1911 р.), присвяченій виходу у світ книги С. Панкхерст [71]. Попри критику методів діяльності суфражеток, автор замітки дійшов висновку, що їм вдалося поставити проблему надання виборчих прав жінкам «на найбільш вагоме місце в британській свідомості, у порівнянні з їхніми попередниками» [132]

Серед тих, хто позитивно оцінював дії мілітанток, були новеліст, видавець і критик Форд Медокс Хеффер, доктор Йосія Олдфілд, Ізраел Зангвілл, місіс Френсіс Суїні [91, с.6, 8, 14, 15].

Натомість професор богослов'я в Оксфордському університеті Генрі Скотт Холланд, гуманіст і письменник Ф. Дж. Гулд, англійський філософ, журналіст і соціаліст Ернест Белфорт Бакс, англійський письменник, теолог, поет і драматург Гілберт Честертон, Едвін Пью, Річард Вайтенінг вважали, що дії мілітанток не принесли успіху, а навпаки мали негативний вплив [91, с.1, 2, 4, 5, 9, 15].

Як би то не було, існування мілітантської течії суфражистського руху, а також те здивування і резонанс, які викликали їхні дії у суспільстві, лише підтвердили припущення Дж. С. Мілля про те, що справжня природа жіночої статі досі залишалася невідомою, а поширені у суспільстві уявлення про неї базувалися на штучно створених засадах. Як писав сучасник руху Ф. Делл: «Якби войовничість жінок була особистим здобутком місіс Панкхерст, то її по праву можна було б назвати найнеординарнішою людиною століття. Але важко повірити у те, що мілітантство виникло з нічого. Воно було закладено у жіночих

серцях і лише чекало того, хто зможе його «розбудити». Е. Панкхерст не створила диво, вона лише відкрила нам правду, яку ми намагалися не помічати. Вона змогла побачити і в інших жінках той бойовий дух, який відкрила у собі. Місіс Панкхерст дала нам змогу побачити справжні їхні якості» [48, с.37—38].

Таким чином, на початку ХХ ст. питання надання жінкам права голосу закріпилося у порядку денному британського парламенту. Цей період характеризується гучними суфражистськими кампаніями — як поміркованого, так і радикального характеру.

Діяльність і вимоги суфражистів розкололи суспільство на прихильників і противників надання жінкам виборчих прав. Суфражистські кампанії активно висвітлювалися у ЗМІ і спонукали суспільство до обговорення проблеми рівноправ'я жінок.

Висновки до Розділу 3. Таким чином, у «першій хвилі» жіночого руху, організаційне оформлення якої припадає на 60-ті рр. ХІХ ст., домінували ліберальні ідеї. В цей час з-поміж багатьох вимог жінок виокремилась основна — надання їм права голосу. Приводом для її появи було остаточне виключення британок з електорального поля за законом 1832 р., хоча причини зародження суфражистського руху значно глибші (див. Розділ 2).

Серед характерних рис суфражистського руху останньої третини ХІХ ст. можна виділити наступні: його провідною силою були переважно освічені представники середнього прошарку суспільства; на перших етапах діяльності суфражистських організацій руху була притаманна своєрідна замкнутість (багато його членів перебували у родинних або дружніх стосунках), а також обмеженість пропонованих змін (вимога надання права голосу була спрямована на неодружених або овдовілих представниць заможних верств населення); до складу суфражистських організацій входили як жінки, так і чоловіки; активісти руху використовували конституційні методи діяльності і не вдавались до порушення закону; більшість активістів суфражистського руху обрала позапартійну тактику і співпрацювала лише з окремими парламентарями; від початку свого існування діяльність суфражистських організацій супроводжували

постійні розколи, що не могло не позначитись на функціонуванні і сприйнятті їх суспільством.

Не зважаючи на відмову задовольнити вимоги жінок щодо надання їм політичних прав, Ліберальна та Консервативна партії сприяли їх участі у агітаційних кампаніях та у виконанні інших робіт. Задля цього при партіях були створені особливі жіночі організації. Крім того, спостерігалось зростання кількості парламентарів, які підтримували ідею надання жінкам права голосу.

З 1870-х по 1910-ті рр. у становищі британок відбулись важливі зміни. По-перше, у цей час в декілька етапів відбулось усунення значної кількості обмежень одружених жінок у майнових правах, яке уможливило забезпечення їхньої економічної самостійності. По-друге, створення системи початкової і середньої освіти для жінок, а також відкриття їм доступу до отримання вищої освіти сприяло становленню особистості, розширило можливості щодо самореалізації і отримання кваліфікації; цьому також сприяло істотне розширення сфер зайнятості і кола професій, доступних для жінок.

Попри наявність позитивних змін, у вказаних сферах залишався ще ряд нагальних проблем, які потребували вирішення. Серед них: *у подружній сфері*: нерівноправ'я між чоловіком і дружиною щодо ініціювання процедури розірвання шлюбу; *в освітній сфері та науці*: упереджене ставлення до жіночої освіти, яка продовжувала бути в очах суспільства менш значущою; ускладнений доступ жінок до наукової сфери; *на ринку праці*: стереотипи щодо працюючої жінки, особливо, заміжньої; неприяне ставлення профспілок до жінок-робітниць; нерівність в оплаті жіночої та чоловічої праці; ускладнене кар'єрне зростання та необхідність нести подвійний тягар домашніх клопотів й обов'язків по роботі.

На початку ХХ ст. боротьба жінок за рівноправ'я продовжувалась, її масштаби зростали, а у суфражистському русі чітко виокремились дві течії — поміркована (конституційна) і войовнича (мілітантська). Також у вказаний період відбулось організаційне оформлення чоловічого суфражизму та консервативно налаштованих прихильників надання жінкам виборчих прав.

Активна діяльність суфражистів призвела до появи організованого антисуфражистського руху, який, подібно до своїх опонентів, також мав чималу кількість прихильників.

Рушійною силою суфражистського руху залишались представники середнього прошарку, у той час як серед антисуфражистів домінували представники аристократії. Не зважаючи на це, у вказаний період список прихильників обох рухів поповнився вихідцями з робітничих кіл.

Крім участі у суфражистському та антисуфражистському рухах, жінки у цей період поповнювали ряди як вже існуючих, так і новостворених жіночих організацій при політичних партіях, долучаючись у такий спосіб до політичного життя країни.

РОЗДІЛ 4. ВХОДЖЕННЯ ЖІНОК ДО ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ ТА ПРОБЛЕМА ПРАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОГО РІВНОПРАВ'Я (1914—1939 РР.)

4.1. Англійські жінки у Першій світовій війні. «Акт про народне представництво» 1918 р.

Напередодні Першої світової війни у відносинах між представниками суфражистського руху, з одного боку, та політичними діячами з іншого, спостерігалось зростаюче напруження, спричинене багаторазовою відмовою парламентарів надати жінкам право голосу. Активісти руху продовжували свою діяльність, але всередині суфражистських організацій наростали протиріччя. Так, у середовищі поміркованих суфражисток оформились дві течії — ліберальна і демократична²⁰. Останні симпатизували Лейбористській партії і виступали за загальне виборче право як для чоловіків, так і для жінок, тоді як перші мали більш консервативні погляди і відстоювали позиції «старої» суфражистської школи.

Протистояння між «старими» і «новими» суфражистами було характерною рисою розвитку НСЖСТ напередодні війни. З 1909 р. у суфражистському русі почала зростати роль демократичної течії: до початку війни її членам вдалося досягти успіху в укладенні угоди між Лейбористською партією (1912 р.) та Союзом, яку підтримували не всі члени НСЖСТ і зайняти вагоме місце у виконавчому комітеті організації, хоча ліберальні суфражисти продовжували утримувати основні керівні позиції.

Для ЖСПС січень-лютий 1914 р. ознаменувався черговим розколом: з його складу була виключена Сильвія Панкхерст, яка була переконаною соціалісткою і

---

²⁰ Дослідниця Н. В. Новікова для позначення «старих» прихильників суфражизму — антагоністів новосформованої течії «демократичних суфражисток», використовує термін «ліберальні феміністки» [264, с.40]. На нашу думку, більш доцільним є поділ на ліберальну і демократичну течії суфражизму, оскільки поняття «суфражизм», зазвичай, використовується у якості загального терміну для позначення всіх борців за виборче право для жінок у XIX — на початку XX ст. До того ж, він є частиною більш загального поняття «фемінізму», внаслідок чого, при використанні вищезазначених формулювань виникає певна плутанина.

вважала жіночу емансипацію невід'ємним елементом соціалістичного устрою суспільства. Через такі переконання очолювана нею організація — **Федерація суфражеток Східного Лондона** (The East London Federation of Suffragettes) — продовжувала підтримувати зв'язки з Лейбористською партією всупереч проголошеній політиці ЖСПС. Цей факт і став причиною розколу.

Але вказані конфлікти та суперечності були поглинуті раптовим вибухом Першої світової війни і вступом до неї 4 серпня 1914 р. Великої Британії.

За таких умов публічний статус прихильників суфражизму накладав на них обов'язок щодо негайного означення своєї позиції з двох проблем. Перша стосувалась виправданості продовження суфражистських кампаній на час війни, а друга полягала у визначенні ставлення до війни в цілому і окресленні планів своєї діяльності у воєнний час. Обидві проблеми стали причиною розколів серед суфражистів, які і без того не були монолітом.

На основі аналізу дій і висловлювань суфражисток у перші дні війни, поданого дослідницею Н. В. Новіковою, можна констатувати, що більшість з них не підтримувала військові дії. Цей конфлікт ними було представлено як «найбільшу кризу в національній історії», «Армагедон» [264, с.65]. У день вступу Великої Британії у війну активісти НСЖСТ на чолі з М. Фосетт брали участь у жіночій мирній демонстрації на підтримку нейтралітету, організованій Жіночою лейбористською лігою та **Жіночою кооперативною гільдією** (The Co-operative Women's Guild)²¹.

Такі дії й висловлювання цілком вписувались в ідеологічну платформу суфражизму, яка базувалась на переконанні про вищу моральність жінки і неприпустимість вирішення конфліктів за допомогою сили, але вони йшли у розріз з офіційною пропагандою й діями влади, чим і викликали обурення британського політикуму.

---

²¹ Жіноча організація, створена у 1883 р. у рамках кооперативного руху. Гільдія сприяла залученню жінок до кооперативних структур і проводила роботу, спрямовану на покращення становища британок у соціально-економічній та політичній сферах. Серед питань, якими займалась Гільдія, були встановлення мінімальної заробітної плати для жінок, допомога при вагітності та пологах тощо. Під час війни організація прийняла пацифістську позицію.

Просуфражистськи налаштований консерватор Р. Сесіл звернувся до М. Фосетт із заявою про те, що своєю участю у пацифістських заходах вона спонукала його поставити під сумнів віру в «здатність жінок оперувати важливими імперськими питаннями» [293, с.75], і припустив, що такі дії суфражисток можуть призвести до втрати підтримки з боку впливових парламентарів. Рішення потрібно було приймати негайно. Тому, попри існування всередині руху різних точок зору із вказаних питань, вище керівництво двох провідних організацій — НСЖСТ та ЖСПС, у межах тижня після вступу Великої Британії у війну, оголосило про припинення суфражистської діяльності на час воєнних дій і спрямування зусиль на допомогу фронту²².

Така реакція вищого керівництва суфражистів, на нашу думку, була цілком логічною за наявних обставин. Активна провладна пропаганда забезпечила державі підтримку серед населення, виступи ж проти державної політики в таких умовах могли завдати суфражисткам лише шкоди. Тим більше, виступати проти війни після того, як вона вже була розв'язана і перед країною стояла реальна загроза, було б і небезпечно, і недалекоглядно. Натомість, підтримка дій уряду і об'єднання з політиками перед обличчям спільного ворога було не лише проявом тої громадянської позиції, яку хотіло бачити суспільство, а й стало можливістю зберегти свої організації за відсутності суфражистських кампаній. Крім того, жевріла, хоч і примарна, та, все ж, надія здобути бажане право голосу і стати повноцінними громадянами країни.

Вже через три дні після участі у пацифістському мітингу, 7 серпня 1914 р., Міллісент Фосетт заявила: «У розпал страшної тривоги і печалі є слабка втіха думати, що наша велика організація, створена за останні роки з метою досягнення виборчого права для жінок, може бути використана у допомозі нашій країні протягом усього періоду напруження і смутку... Покажімо себе гідними громадянства, у незалежності від того, визнаються наші претензії на нього чи ні» [158, с.88].

---

²² У випадку з ЖСПС уряд оголосив амністію для всіх ув'язнених мілітанток.

Хоча більшість суфражистів відмовилась від проведення кампанії за надання права голосу жінкам на час війни, серед них знайшлися й ті, хто не вважав необхідністю припинення своєї основної діяльності, зокрема, це були члени Жіночої ліги свободи, Федерації суфражеток Східного Лондона та **Об'єднаних суфражистів** (The United Suffragists)²³.

Перша світова війна відрізнялась від попередніх збройних конфліктів, насамперед, своїм характером і масштабами. Небезпека повітряних бомбардувань, дефіцит продовольства, налаштування економіки до військових потреб, численні повідомлення про кількість загиблих призвели до розмиття меж між фронтом і тилом. Навіть при бажанні залишитись осторонь військового конфлікту, британські жінки були позбавлені такої можливості.

З 1914 по 1916 рр. набір солдатів до армії здійснювався на добровольчій основі. Патріотичний підйом у британському суспільстві був притаманний не лише чоловічій частині населення, але й жінкам: «Британського Лева розбудили, а, отже, і Левицю» [186, с.8]. Одна з них — Флора Сандес — навіть офіційно брала участь у Першій світовій війні у якості солдата, щоправда, у складі сербської армії [Додаток Д, рис. Е.1.1]. У серпні 1914 р. вона вирушила до Сербії і спочатку працювала у місцевому відділенні «Червоного Хреста», але під час відступу до Албанії Сандес змінила бинти на зброю.

Британське суспільство несхвально поставилося до бойової кар'єри Флори Сандес. Оточуючі бажали бачити Сандес задіяною у сфері зайнятості, «прийнятній» для її статі, наприклад, у якості сестри милосердя. Але вона на це не зважала. У 1916 р. за відвагу Флора Сандес була нагороджена «Орденем Карагеоргія», отримала на війні декілька поранень і на момент відставки (1922 р.) мала звання майора²⁴ [299, с.94—95].

Випадок із Ф. Сандес був безпрецедентним. Загалом же британські жінки не брали участі у війні у якості бійців, але близько 80 000 з них офіційно

²³ Створена Е. Петік-Лоуренс у 1914 р.

²⁴ Практично забута на Батьківщині, Флора Сандес залишилась у пам'яті сербського народу. Їй присвячено телевізійний фільм 1997 р. під назвою «Nasa engleskinja» («Наша англійка») [299, с.97].

вступили на службу до армії у складі численних допоміжних небойових організацій [421].

Подібні організації були створені ще у довоєнний період, зокрема **Медсестринський корпус першої допомоги** (The First Aid Nursing Yeomanry) (далі — МКПД) була заснована у 1907 р. капітаном Едвардом Бейкером. Її члени проходили спеціальну підготовку, що включала в себе їзду верхи, курси зв'язківця, основи кемпінгу.

У серпні 1914 р. МКПД очолювали Грейс Ешлі-Сміт та Ліліан Франклін. Члени організації працювали в Антверпені до окупації Бельгії німецькими військами і у Франції, де ними був заснований госпіталь при жіночому монастирі.

Протягом 1914—1916 рр. через госпіталь пройшло більше 4 000 бійців. Крім догляду за пораненими, члени організації займалися керуванням, а іноді й ремонтом автотранспорту²⁵, доставкою їжі та одягу на поле бою, створенням переносних ванн для солдатів. Також вони влаштовували розважальні програми для бійців (спектаклі, кінопокази тощо).

У лавах МКПД була сувора дисципліна. Раз на тиждень дівчатам дозволялося обідати поза місцем дислокації їхніх загонів, тобто, у місті. Але їм не дозволялося обідати наодинці з чоловіками — лише у присутності щонайменше ще однієї учасниці МКПД. Хоча згодом дівчата знайшли можливість трохи схитрувати: вони натрапили на чайний магазин, де можна було випити чаю та замовити омлет й могли ходити туди зі своїми бойфрендами, адже їм не заборонялося пити чай поодинці [424].

Впродовж війни члени МКПД отримали 17 «Військових Медалей» (брит.), 27 «Військових хрестів» (фр.) і один «Орден почесного легіону» (фр.) [440].

У 1917 р. було створено **Жіночий армійський допоміжний корпус** (The Women's Army Auxiliary Corps) (далі — ЖАДК) [Додаток Д, рис. Е.2.1] на чолі з Головним Наглядачем — відомим британським лікарем місіс Чалмерс Ватсон

---

²⁵ В основному, вони мали справу з машинами швидкої допомоги.

[415; 440]. Головне командування організацією здійснювалося Ад'ютант-Генералом британської армії.

ЖАДК мав чотири підрозділи: механічний, кулінарний, канцелярський і змішаного типу. Члени організації не мали військових чинів, оскільки, відповідно до британської традиції, право на це мали виключно чоловіки. Порушення дисципліни у їхніх рядах розглядали цивільні, а не військові суди. Зберігалась і традиційна для мирного часу тенденція щодо різниці в оплаті праці: жінка-член ЖАДК отримувала меншу заробітну плату за подібну роботу, що її виконував чоловік на військовій службі [447].

Більша частина членів ЖАДК перебувала на британських теренах, але близько 9 000 з них вирушило на службу до Франції [447].

Одна з учасниць ЖАДК — Вайолет Най, у роки війни деякий час служила на території Франції та Сербії [47; 76]. Розповідаючи про свою підготовку для служби у ЖАДК, вона зазначала, що там разом з нею були дуже різні учасниці: «дівчата, для яких війна була «пригодою». Дівчата, чий брати, родичі або наречені вже були на службі, чи збиралися служити. Жінки, чий чоловіки були там. Деякі з них прибули сюди, щоб продовжити займатися своєю буденною роботою, навіть після того, як отримали телеграми про смерть чи поранення їхніх чоловіків. Там були жінки, які до цього ніколи не працювали, але кожна з них палко бажала вчитися і вдосконалювати свої навички» [47].

Згодом ставши командиром, Вайолет Най стежила, у тому числі, і за моральністю свого загону, не дозволяючи дівчатам навіть робити макіяж. Але, попри суворість дисципліни, не забували і про дозвілля. Час від часу дівчата організовували костюмовані вечірки, танці і концерти, щоб хоч якось відволікти себе від холоду, бомбардувань і постійних повідомлень про загиблих [Додаток Д, рис. Е.1.2]. Одного вечора перед Різдвом члени загону Най, отримавши дозвіл від керівництва, організували танці і запросили туди солдатів, чий табір розміщувався неподалік [47].

У воєнний час функціонували також волонтерські організації, завданнями яких були спрямування жінок-добровольців до допоміжних і медсестринських служб та координація роботи британок на роботах у тилу.

З перших днів війни активну діяльність розпочав **Допоміжний загін добровольців** (The Voluntary Aid Detachment) — волонтерська організація змішаного типу, що була сформована ще у 1909 р. Жінки-добровольці цього формування, в основному, були медсестрами, а також виконували функції допоміжного персоналу при госпіталях [Додаток Д, рис. Е.2.2].

За підтримки лорда Кітченера та лорда Робертса наприкінці серпня 1914 р. був організований **Жіночий захисний допоміжний корпус** (The Women's Defence Relief Corps). Він складався з двох дивізій: цивільної, яка була спрямована на заміну чоловіків жінками на робочих місцях з метою надання останнім змоги вирушити на фронт і напіввійськової, де жінки проходили військову муштру, курси зв'язківця і розвідника, інструктаж з поводження зі зброєю. Кожен член напіввійськової дивізії повинен був, у разі виникнення надзвичайних ситуацій, захищати не лише себе, але й своїх близьких [417].

У тому ж році суфражетки Д. Мур та Е. Хавенфілд, за участі НСЖСТ і ЖСПС, створили **Жіночий надзвичайний корпус** (The Women's Emergency Corps), який виконував роль посередника при наборі жінок на оплачувану та неоплачувану роботу. У липні наступного року маркіза Лондондеррі створила волонтерську організацію **Жіночий легіон** (The Women's Legion). Його волонтери займались різними видами робіт, у тому числі, постачанням армії продовольством.

Вищезазначені організації здійснювали патріотичну пропаганду серед населення, агітуючи жінок вступати до своїх лав. В одному з агітаційних плакатів Жіночого надзвичайного корпусу зазначалось: «Жінки! Ваша країна потребує вас. Сьогодні кожна жінка потрібна країні не менше, ніж кожен чоловік... ми закликаємо жінок країни прийти і допомогти нам. Хутчіш! Беріть приклад з ваших братів, що вже відгукнулися на заклик нації» [433, с.1].

Ближче до кінця війни було створено ще декілька жіночих допоміжних організацій, які не встигли гучно заявити про себе у часи Першої світової війни, але у повній мірі проявили себе під час Другої світової війни. Серед них створена у 1917 р. **Жіноча Королівська військово-морська служба** (The Women's Royal Naval Service) (далі — ЖКВМС) і **Жіночі Королівські повітряні сили** (The Women's Royal Air Force) (далі — ЖКПС), створені у 1918 р.

Станом на 30 серпня 1918 р. у складі ЖКВМС налічувалось 2 000 жінок, у ЖКПС — 18 000, у ЖАДК (з квітня 1918 р. — Армійський допоміжний корпус королеви Мері) — 50 000. Жіночий легіон мав у своїх лавах 1 500 членів. Кількість медсестер при адміралтейських і територіальних лікарнях, госпіталях Червоного хреста, волонтерів Допоміжних загонів добровольців та інших подібних формувань складала 139 000. Отже, загальна кількість жінок, що перебували у часи Першої світової війни у складі перелічених вище організацій становила понад 210 000 осіб [268, с.452].

Більша ж частина британських жінок, які відповіли на заклик нації, зробила свій внесок у загальнодержавну справу, працюючи на потреби батьківщини у тилу — на «домашньому фронті».

Війна справила істотний вплив на картину жіночої зайнятості, призвівши до втрати частиною британок звичних їм робочих місць. Скорочення кількості працівників у сферах, які традиційно вважалися жіночими (в першу чергу це стосувалося домашньої прислуги) було обумовлене пристосуванням економіки до військових потреб.

Складна економічна ситуація спонукала жінок, що втратили роботу, до пошуку нової зайнятості. Крім цього, ринок праці поповнювався колишніми надомницями, молодими дівчатами, що закінчили школу, представницями середнього прошарку, які за більш сприятливої економічної ситуації не мали б потреби працювати. Також до роботи змушена була повернутися частина одружених жінок та вдів [22, с.4].

За даними статистики, 44% жінок, які станом на липень 1914 р. працювали на повну зайнятість, до вересня того ж року втратили свою роботу або ж були переведені на неповний робочий день [268, с.59].

Необхідно зазначити, що призов чоловіків до лав армії зумовив попит на робочі руки у тих сферах, де вони були задіяні до війни.

Це стало причиною того, що за 1914—1918 рр. кількість жінок, зайнятих на будівельних роботах, зросла на 320,2%, у хімічній індустрії — на 158,9%, у металургійній промисловості — на 249,2%. Кількість жінок, зайнятих, зокрема, у металургії, збільшилась до майже 600 000 осіб [Додаток Д, таб. Е.3.1].

Однією із найважчих та найнебезпечніших була робота у військовій індустрії. По-перше, військові заводи були основними об'єктами для бомбардування з боку противника. По-друге, на виробництві вибухівки траплялись нещасні випадки, хоча це намагались не розголошувати. Так, в одному з таких випадків на заводі з виробництва снарядів у Ланкаширі, охорона зачинила ворота і не випускала робітників, поки вибухали снаряди [164, с.339]. Внаслідок вибуху на військовому заводі у Чілвеллі (Ноттінгемшир) у 1918 р. загинуло 134 особи [Додаток Д, рис. Е.1.5]. Окрім цього, жінки працювали без захисного одягу з такими небезпечними речовинами, як сірка, що входила до складу вибухівки, внаслідок чого їхня шкіра набувала жовтого відтінку. Через це робітниці військових заводів отримали прізвисько «канарки» [186, с.13].

Але, не зважаючи на все це, жінки ризикували. І мотивацією для більшості з них, як зазначав дослідник Дж. Гольдштейн, був не лише патріотизм, як прийнято вважати, але й висока заробітна плата [209].

Станом на вересень 1916 р. кількість жінок, що працювали у військовій індустрії, за оцінками дослідників, складала 300—400 тис. осіб [268, с.65—66].

Тяжкі умови праці у воєнний час яскраво проілюстровано у книзі Сильвії Панкхерст «Домашній фронт», де описано роботу британок на авіаційних підприємствах: «Вони покривали крила літаків маскувальною фарбою за 15 шилінгів на тиждень, працюючи з восьмої ранку до шостої тридцяти вечора. Їх часто просили працювати і до восьмої вечора, а платили за цю позаурочну

працю, як за звичайну... по шість або й більше з 30-ти жінок, що працювали на фарбуванні, були вимушені виходити з цеху і відлежуватись на камінні по півгодини чи й більше, перш ніж вони могли повернутися на свої робочі місця» [273, с.59].

Окрім роботи на військових заводах [Додаток Д, рис. Е.1.4], жінки також були задіяні на багатьох інших видах виробництва — працювали на вугільних шахтах, виготовляли матраци з азбесту, необхідні для парових котлів лінкорів, були задіяні на виробництві олії та макухи, виготовляли скло [Додаток Д, рис. Е.1.6— Е.1.9].

Британки також працювали кондукторами та водіями міського транспорту, у поштовій службі, поліції [Додаток Д, рис. Е.1.3] тощо. Одним з головних обов'язків жіночих патрулів був нагляд за дотриманням дисципліни і контроль поведінки жінок на заводах та у гуртожитках. Вони перевіряли жінок-робітниць військових заводів, щоб ті не проносили до приміщення вибухонебезпечних предметів. Також жінки патрулювали громадські місця — вокзали, вулиці і парки [428].

Забезпечення країни продовольством також лягло на плечі жінок. Оскільки використання сільськогосподарської техніки у цей час було вкрай обмежене — фронт потребував значної кількості пального — більшу частину важкої праці їм доводилось виконувати власноруч [186, с.13].

Діяльність британок у роки Першої світової війни відображено у роботах воєнних художниць [Додаток Д, рис. Е.4.1— Е.4.3].

Не зважаючи на тяжку працю, жінки долучались до масштабних кампаній, пов'язаних з психологічним тиском на чоловічу частину населення. В ході цих кампаній вони прикріплювали білі пера до одягу здорових на вигляд чоловіків, що залишилися в тилу. Частина британок взагалі зобов'язалася не мати стосунків з чоловіками, які не служили в армії.

Деякими сучасниками та дослідниками такі дії з боку англійок, а також зміст тогочасних плакатів на зразок: «Британські жінки кажуть — Йди!» [Додаток Д, рис. Е.2.3], трактувалися як пропаганда насилля і спонукання до

вбивства собі подібних [209]. Хоча, на нашу думку, такі дії, що набули популярності у Великій Британії і США й були продиктовані військовою необхідністю, втрачають гостроту поряд із досвідом Росії, де жіночий «Батальйон Смерті» на чолі з М. Бочкарьовою, щоб присоромити чоловіків та відновити бойовий дух деморалізованої російської армії, йшов у перших рядах, пліч-о-пліч з чоловіками, брати висоту.

Попри те, що більшість населення Великої Британії активно підтримувала країну у війні або ж намагалась, настільки, наскільки це було можливо, зберігати нейтралітет, у країні також активним був і пацифістський рух, в якому провідну роль відігравали жінки.

В історіографії, зазвичай, позицію жінок, які, так чи інакше, були залучені до воєнних дій країни, прийнято називати «патріотичною» [264, с.83—84; 427, с.1—4]. Пацифістська позиція розглядалась владою як зрадницька, тому поділ на «патріотів» і «пацифістів» передбачав негативне забарвлення останніх та номінування їх як «непатріотичного» об'єднання. Стійкі переконання не дозволяли британським пацифісткам брати участь у сприянні воєнним діям. Вони виступали за дипломатичне вирішення наявних конфліктів, проти мілітаризму і за міжнародну співпрацю. Відповідно до їхніх переконань, використання зброї було категорично неприпустимим явищем, а любов до власного народу не могла ґрунтуватись на ненависті до інших народів, тому їхня опозиція до влади і критика політиків, що були винні у розв'язанні війни, засновувалась не на відсутності патріотизму, а на бажанні докорінно перебудувати існуючу у світі систему цінностей і світобачення. Щоправда, навряд чи це було можливо зробити в умовах вже розв'язаної війни.

Серед прихильників пацифізму були як суфражистки, так і жінки з інших (світських чи релігійних) організацій, або ж просто небайдужі. Британські пацифістки називали себе інтернаціоналістками, підкреслюючи міжнародний характер свого руху.

Пацифістську течію у суфражистському русі представляла група членів НСЖСТ, яскравими постатями серед яких були Х. Сванвік, К. Маршалл, І. Форд,

Е. Кларк, К. Кортні та ін. Активну участь у пацифістському русі брала лідерка «Об'єднаних суфражистів» Е. Петік-Лоуренс. До палких противників воєнних дій належала і голова Федерації суфражеток Східного Лондона Сильвія Панкхерст, яка дуже болісно сприйняла «патріотичну» позицію своєї матері та сестри, вважаючи їхню позицію «трагічною зрадою великого руху» [331, с.194].

Британські пацифістки підтримували зв'язки зі своїми колегами по всьому світу. Наймасштабнішою міжнародною акцією пацифістів була підготовка і проведення у квітні 1915 р. Інтернаціонального жіночого конгресу в Гаазі (Нідерланди). Ініціаторами його організації виступили голландські суфражистки під проводом Алетти Якобс та Жіноча партія миру²⁶. Фінансування конгресу здійснювалось британськими, голландськими та німецькими жінками [74, с.3].

Представники вищих ешелонів влади, і не лише у Великій Британії, виступали категорично проти проведення даного конгресу. Перший лорд Адміралтейства Великої Британії Вінстон Черчілль обмежив прохід суден через Північне море, щоб перешкодити прибуттю делегатів на зібрання. В свою чергу, колишній президент США Теодор Рузвельт назвав учасників конгресу «істеричними пацифістами», а їхню позицію одночасно «дурною і підлою» [233, с.113].

Наслідком протидії з боку британської влади став той факт, що із близько 180 англійок, які бажали взяти участь у роботі конгресу, лише 24 отримали дозвіл на виїзд, у той час як доїхати до Гааги змогли лише три британки — К. Макміллан, К. Кортні та Е. Петік-Лоуренс [74, с.4].

Загалом, на конгресі змогли бути присутніми 1136 делегатів зі 150 організацій, які представляли 12 країн. На ньому зібралися жінки з ворогуючих блоків та нейтральних країн [74, с.4].

Конгрес закликав уряди світу припинити кровопролиття, і розпочати мирні переговори. Учасниками конгресу було створено **Міжнародний комітет жінок за перманентний мир**, який мав взяти на себе організацію повоєнного

---

²⁶ Заснована 1915 р. у Вашингтоні. Лідер — Джейн Адамс. З 1921 р. була перейменована на Жіночу інтернаціональну лігу за мир і свободу.

міжнародного жіночого конгресу і забезпечувати впровадження прийнятих на конгресі 1915 р. положень, що зводились до п'яти основних пунктів, які мали стати основою повоєнної системи міжнародних відносин: 1) підпорядкування жодної території не може бути змінено без згоди її населення (як чоловіків, так і жінок); право на завоювання не повинно визнаватися; 2) кожен народ повинен мати право на автономію і демократичний парламент; 3) уряди усіх країн повинні домовлятися щодо вирішення будь-яких міжнародних суперечок за допомогою третейського суду або мирової угоди; крім цього, вони мали узгодити порядок застосування соціального, морального та економічного тиску щодо будь-якої країни, яка вдається до застосування зброї; 4) зовнішня політика повинна бути предметом демократичного контролю; 5) жінкам потрібно надати рівні політичні права з чоловіками [74, с.5—6, 14].

Водночас з намаганнями англійських пацифісток подолати опір влади і зупинити воєнні дії, британська пропаганда була спрямована на критику антивоєнних настроїв і звеличення чоловіків-солдатів. Хоча почесні не оминали й жінок, що брали участь у військових операціях.

Так, символом мужності і стійкості для суспільства стали медсестри Великої Британії. Серед них особливе місце належить британці Едіт Кейвел, що працювала медсестрою у Брюсселі. Вона брала участь у налагодженні сітки бельгійського руху опору та готувала полоненим солдатам втечі з окупованої території, за що була страчена німцями у 1915 р. В одному зі своїх виступів прем'єр-міністр Г. Асквіт заявив, що Е. Кейвел «...навіть для найсміливіших людей... стала прикладом втілення сили духу. У всій Британії та у її домініонах є тисячі таких жінок. Для нас подібні вчинки є зразком тих людських якостей, завдяки яким нам вдалося створити і утримувати імперію. Ми маємо бути гідними їх» [43, с.47].

У цей період традиційні гендерні уявлення були адаптовані до воєнних умов. Так, у книзі «Золоті хлопці» вихваляння британських солдатів кількістю вбитих ними ворогів протиставлялися чуйності англійок, які доглядали за пораненими німцями. Небезпека не спровокувала у них нервового зриву, у

запали якого вони могли б схопити зброю і вистрілити в людину. Окрім того, у цей час ще побутувало переконання, що покликанням жінки є давати життя, а чоловіка — його відбирати [417].

Разом з тим, не зважаючи на складні умови, у які була поставлена країна у часи війни та існування нагальної необхідності у жіночій праці, медичний персонал, особовий склад допоміжних жіночих формувань і навіть жінки, що працювали на потреби батьківщини на заводах та фабриках чи у будь-якій іншій сфері зайнятості, зіштовхнулись з упередженим ставленням суспільства.

Спільним для всіх вищезазначених категорій працівниць було звинувачення у легковажній поведінці. Зокрема, медсестер звинувачували у стосунках зі своїми пацієнтами, членів допоміжних служб — у стосунках з солдатами, а жінок, що залишились у тилу без нагляду своїх чоловіків — у стосунках з тими чоловіками, що залишились у тилу разом з ними, а крім цього — у байдикуванні і марній розтраті зароблених коштів.

Суворій критиці була піддана навіть подібна до військової форма жінок-членів допоміжних формувань. Вважалось, що носити форму було честю, гідною лише солдатів-чоловіків, які заплатили за неї власною кров'ю. Жінок, що носили подібну форму, звинувачували у відсутності патріотизму, оскільки, присвоївши те, чого не заслужили, вони тим самим применшували роль справжніх захисників вітчизни [164, с.357].

У період війни виникли проблеми, пов'язані із реформуванням виборчого законодавства, які потребують окремого розгляду.

У 1916 р., у зв'язку із тривалою відсутністю за місцем проживання частини чоловічого населення, яка перебувала у лавах армії або ж працювала поза межами свого виборчого округу, виникла нагальна потреба у перегляді загальних списків виборців перед майбутніми виборами та внесенні змін до виборчого законодавства. В першу чергу необхідно було вирішити проблему з цензом осілості, який на той час становив 12 місяців.

У ході дебатів із вказаних проблем виринула на поверхню і давня дискусія щодо надання виборчого права жінкам.

У травні 1917 р., після активного обговорення і консультацій з представницями суфражистських організацій, на розгляд парламенту було внесено білль про виборчу реформу, який передбачав надання права голосу всім чоловікам з 21 року і жінкам, старшим 30 років, що володіли майном з річним прибутком не менше 5 фунтів стерлінгів чи були власниками будинків або дружинами власників, а також випускницям університетів.

Під час дебатів 22—23 травня 1917 р. парламентарі активно використовували внесок жінок під час війни у якості аргументу щодо надання останнім права голосу. Зокрема, Дж. Кейв і полковник Сандерс наголошували на тому, що, з урахуванням вказаної обставини, було б несправедливо не допустити жінок до вирішення проблем, пов'язаних з майбутнім країни. Змінив свою думку і непримиренний противник суфражизму Герберт Асквіт, який ще у березні 1917 р. виступив із промовою на користь надання жінкам виборчих прав і висловив захоплення жіночою працею у роки війни, наголосивши, що вони: «...старанно і успішно... виконують роботу, що ще три роки тому вважалась виключно чоловічою» [6, с.469].

Звісно, не всі парламентарі, що підтримали рішення про надання жінкам виборчих прав, керувалися внеском жінок у воєнну кампанію, але для частини з них, за їхніми власними зізнаннями, він став вирішальним. В кінцевому рахунку, білль пройшов друге читання з перевагою у 289 голосів (329 «за» і 40 «проти») [13, с.2133—2253, 2323—2444].

Напередодні вищевказаних подій антисуфражисти висунули пропозицію щодо проведення загальнонаціонального референдуму з приводу доцільності надання жінкам виборчих прав, але вона залишилася поза увагою. У грудні 1917 р. «Білль про народне представництво» був схвалений Палатою Лордів, а 6 лютого 1918 р., отримавши королівську санкцію, він набув сили закону [369, с.119; 7; 385, с.33—52] [Додаток Д, рис. Д.4.4].

Відповідно до «Акта про народне представництво» 1918 р. чисельність британського електорату зросла з 7,7 млн. (станом на грудень 1910 р.) до

21,4 млн. осіб. З них 13 млн. становили чоловіки, а 8,4 млн. — жінки [204, с.84] [Додаток Д, рис. Д.1.7].

З 21 листопада 1918 р., згідно з текстом «Парламентського (Кваліфікація жінок) акта», жінки старше 21 року отримали право бути обраними до Палати Громад [14, с.1]. Прийняття цього закону привело до того, що частина жінок Великої Британії отримала право бути обраними до парламенту, не маючи права голосу на виборах. Цей парадокс зберігався у британському виборчому законодавстві впродовж наступних 10 років.

На сьогодні серед дослідників проблеми триває дискусія щодо значення внеску жінок у воєнну кампанію для надання їм виборчих прав. Зокрема, частина дослідників переконана, що діяльність британських жінок під час Першої світової війни була одним з вирішальних факторів у вирішенні цього питання. Серед них К. Ровер, яка зазначає, що війна надала особливого значення участі жінок у повсякденному житті нації й змінила політичну ситуацію. Було зрозуміло, що після її завершення жіночий рух за право голосу буде відновлено, але думка про можливість ув'язнення жінок, які відіграли виключно важливу роль у війні, бентежила суспільство і була вкрай непопулярною [242, с.205—206]. Цю думку підтримує А. Марвік, зазначаючи, що, парламентарі визнали за необхідне надати жінкам можливість брати участь у законотворчій діяльності країни саме через усвідомлення важливості діяльності останніх для безпеки Великої Британії в роки війни [226, с.258]. Д. Б. Вершиніна вважає, що Перша світова війна остаточно змінила думку британського суспільства на користь суфражистського руху [258, с.147].

Протилежної думки дотримується П. Бартлі, акцентуючи на тому, що праця жінок на військові потреби була лише приводом для надання їм права голосу, а причини цього крилися насамперед у політичному становищі країни. Дослідниця виділяє п'ять основних передумов, які призвели до надання жінкам виборчих прав: 1) країна потребувала загальної виборчої реформи; 2) відбулися зрушення у парламенті, які потягли за собою зміну балансу між тими, хто виступав «проти» і «за» надання права голосу жіночій частині населення;

3) війна дала змогу переконатися у невідворотності надання виборчого права жінкам, а їхня праця під час війни була використана ними лише як привід; 4) у травні 1915 р. ліберальний уряд став коаліційним і старі побоювання стосовно того, що лише одна партія виграє від надання права голосу жінкам відійшли у небуття; 5) сприятливий вплив міжнародної тенденції до повної демократії. Жінки у Новій Зеландії, Австралії, Фінляндії, Данії та Норвегії вже мали виборчі права. Було б досить дивно, якби Англія, мати демократії, відставала від них у такому питанні [189, с.207—208]. Дослідниця С. Холтон не заперечує важливості діяльності британських жінок у роки війни, але вважає, що ця діяльність мала значний вплив лише на зміну поглядів частини противників суфражизму, у той час як надання права голосу жінкам у 1918 р. було закономірним продовженням довоєнної політики конституційних суфражисток [214, с.130]. До неї приєднується і Дж. Боурк, зазначаючи, що більш правильним є твердження про те, що вирішальними факторами для надання права голосу жінкам були лобіювання цього питання з боку активістів поміркованої течії суфражизму і прихильність Лейбористської партії [418].

І. А. Школьніков, визнаючи важливу роль суфражистської кампанії до 1914 р. і діяльність жінок у Першій світовій війні, вважає, що до надання жінкам обмежених виборчих прав у 1918 р. призвела також логіка розвитку самої виборчої системи, яка з 1884 р. у більшій мірі ґрунтувалась на статевій приналежності, а не на матеріальному становищі. Напередодні 1914 р. парламентарі визнали необхідність надання жінкам виборчих прав, але не могли дійти консенсусу у визначенні умов, на яких їх слід надати [267, с. 161—162].

На нашу думку, на прийняття «Акта про народне представництво» вплинув комплекс взаємопов'язаних між собою чинників. Значна заслуга у цьому питанні належить активістам суфражистських кампаній 1860—1914 рр., які озвучили і забезпечили обговорення не лише цієї, але багатьох проблем, з якими мали справу британські жінки. У ході тривалої боротьби, яка розтягнулась на більше ніж півстоліття, їм вдалося не лише привернути увагу політиків до проблеми, яка на початку XIX ст. вважалась даністю, але й

підвищити рівень суспільної активності британських жінок — як прихильниць, так і критиків.

Нерідко дослідники вказують на те, що у часи війни конституційні суфражисти зайняли пасивну позицію у своїй боротьбі. Зокрема, Н. В. Новікова зазначає, що помірковані суфражисти тільки частково відновили свою активність, спрямовану на отримання жінками виборчих прав, і лише після отримання позитивної відповіді Г. Асквіта на лист М. Фосетт (травень 1916 р.) [264, с.156—157]. У зв'язку з цим, діяльність суфражистів під час війни не виділяють як окремий фактор, що відіграв суттєву роль у наданні жінкам права голосу у 1918 р., «розчиняючи» її у внескові британських жінок загалом. Така позиція дослідників не позбавлена підстав, але не варто забувати, що, «пасивність» конституційних суфражистів ґрунтувалась на умовах воєнного часу і була саме тим типом поведінки, якого від активісток чекали влада і суспільство. Вибір такої тактики був оптимальним в тогочасних умовах.

Безсумнівно, без сприятливої політичної ситуації та відсутності потужного опору з боку суспільства жінкам не вдалося б отримати право голосу, навіть обмежене. Очевидно, що події Першої світової війни відіграли важливу роль для підготовки такого підґрунтя. *По-перше*, сприятливим фактором була необхідність внесення змін до виборчого законодавства, що виникла під час війни і потребувала негайного вирішення. *По-друге*, наявність спільного ворога частково об'єднала суфражистів обох основних течій та політичну владу. *По-третє*, і влада, і суспільство були виснажені веденням війни, і навряд чи хотіли продовження суфражистської кампанії. *По-четверте*, війна змінила образ жінки у суспільстві, воно відкрило для себе дещо нові її іпостасі, не обмежені виключно домашніми клопотами та низькооплачуваними «жіночими» сферами зайнятості, тому можливість причетності жінок до творення загальнодержавної політики сприймалася вже не так категорично. До того ж, владі потрібно було якось «задекларувати» своє визнання жіночого внеску у війні, не маючи змоги вирішити більш нагальну для них проблему, яка виникла по завершенні воєнної кампанії і була пов'язана з тим, що значна частина працюючих жінок була

змушена звільнити свої робочі місця на користь демобілізованих чоловіків і повернутись до домашніх клопотів. Ті з них, хто чинив опір такій необхідності, зазнавали різкої критики й осуду.

Щоправда, за іронією долі, нове виборче законодавство позбавило права голосу більшість тих британок, що брали найактивнішу участь у допомозі країні під час війни — щонайменше, вони не могли подолати віковий ценз.

Досліджуючи вплив війни на процес емансипації жінок, варто зазначити, що лідерка поміркованих суфражистів Міллісент Фосетт високо оцінила її наслідки, заявивши, що «війна революціонізувала промислову позицію жінок; звільнила їх від кріпацтва, у якому вони донедавна перебували» [158, с.106]. У той же час, навряд чи можна стверджувати, що становище британських жінок у повоєнний період покращилось. Як вже зазначалося, після війни частині з них довелося поступитися своїм робочим місцем на користь чоловіків. Крім цього, працюючі жінки продовжували нести подвійний тягар домашніх клопотів і обов'язків по роботі. В основному, до пошуку роботи вдавались ті жінки, чиє скрутне фінансове становище не залишало їм іншого вибору. Працюючі англійки, попри те, що їхня кількість зростала, залишались для суспільства і для самих себе швидше негативним винятком з правил. Нікуди не зникла й проблема низької оплати жіночої праці²⁷. Водночас, у цей період істотно зріс рівень самодостатності жінок.

Оцінюючи вплив війни на місце жінки на ринку праці, можна констатувати, що у воєнний час істотно розширився список робіт, які, як виявилось, жінки були здатні виконувати. Крім цього, війна «змусила» змиритися з присутністю останніх у лавах британських профспілок. Показник жіночої зайнятості збільшився, як і кількість тих працівниць, що поповнили ряди тред-юніонів [418].

---

²⁷ Роботодавці оминали інструкцію щодо рівної оплати праці, наймаючи декілька жінок для заміни одного чоловіка або просто ділили вищий кваліфікаційний рівень на декілька нижчих [418].

У воєнні роки образ жінки змінився, але традиційні погляди на неї як особистість і її місце у суспільстві залишалися незмінними і навіть посилили свої позиції. Це було наслідком того, що «нові ролі», які виконували жінки у воєнний час, розглядалися не як продовження процесу емансипації, а лише як тимчасовий, продиктований війною, стан, що передбачав повернення до «традиційного» укладу у повоєнний час. Стереотипи стосовно ролі жінки залишалися дивовижно стійкими ще протягом більш ніж 50 років по завершенні Першої та Другої світових воєн [209]. У зв'язку з цим можна було б припустити, що війна зіграла швидше негативну роль у процесі емансипації жінок, але таке припущення також не є вірним. У воєнний час британки, наражаючись на найменший опір з боку суспільства, отримали змогу перевірити свої сили на практиці, тому, за влучним виразом дослідниці Л. Абрамс, «Першу світову війну слід розглядати як час, коли цінності попереднього століття знову набирали силу, але жінки вже дивились у майбутнє, в якому збирались відіграти значну роль у національній політиці і економічному житті своїх країн» [164, с.362].

Отже, жінки Великої Британії брали активну участь у воєнній кампанії 1914—1918 рр. Вони працювали у допоміжних службах, медсестринських організаціях, на промисловому виробництві, у сільському господарстві та інших сферах, освоюючи незвичні для себе види діяльності. Крім того, британки долучилися і до пацифістського руху.

Наприкінці війни, коли постала необхідність реформування виборчого законодавства, проблема надання жінкам виборчих прав також була включена до порядку денного і у 1918 р. частині жіноцтва було надане право голосу.

4.2. Перші жінки-члени Палати Громад. Участь жінок у «великій політиці» (1918—1939 рр.)

Як було зазначено у попередньому пункті, з 1918 р. британки отримали можливість долучитись до участі у виборчих перегонах, якою вони відразу скористались на загальних виборах того ж року. Серед 1623 кандидатів у члени Палати Громад було всього 17 жінок. Переважно це були активні учасниці суфражистських кампаній. З них значну підтримку здобула Крістабель

Панкхерст — кандидат від «Жіночої партії» (The Women's Party)²⁸, яка балотувалась в окрузі Сметвік (Стаффордшир). Але вибори вона програла з різницею у 775 голосів [285, с.4], поступившись своєму опоненту — лейбористу Джону Девісону.

Місце у парламенті на цих виборах отримала лише одна жінка — ірландська націоналістка, феміністка, співзасновниця Ірландської жіночої ліги за виборчі права (The Irish Women's Franchise League), графиня Констанція Маркевич. У той час вона відбувала покарання за участь у Великодньому повстанні в Ірландії (за вироком суду їй було призначено довічне ув'язнення). Крім цього, Констанція Маркевич також була звинувачена у співпраці з Німеччиною під час Першої світової війни, але згодом була амністована.

Отримавши місце у парламенті, вона, разом з іншими членами партії Шин Фейн, відмовилася від нього на знак протесту проти політики, яку здійснювала Велика Британія щодо Ірландії [285, с.4].

Першою жінкою, що перемогла на виборах і посіла своє законне місце у парламенті, була кандидат від Консервативної партії віконтеса Ненсі Астор²⁹ [Додаток Ж], яка балотувалась на додаткових виборах 15 листопада 1919 р. від округу Саттон (Плімут) [59]. Потреба у проведенні додаткових виборів виникла через те, що по смерті прийомного батька Астор її чоловік успадкував титул віконта і автоматично перейшов до Палати Лордів, внаслідок чого у Палаті Громад з'явилося вакантне місце. По суті, віконтеса зайняла місце, залишене її чоловіком.

---

²⁸ Ще до надання жінкам виборчих прав і офіційного допуску у «велику політику» ЖСПС оголосив про саморозпуск і створення на його основі «Жіночої партії». Відповідно до її програми, члени партії виступали за допомогу країні у війні, підтримку рівності жінок у правах, включно з рівною оплатою за рівну працю, рівними батьківськими правами і державною допомогою для матерів [423]. Партія проіснувала до 1919 р.

²⁹ Ненсі Астор (1879—1964) — дочка американського мільйонера Чизуелла Ленгхорна. У 1906 р. одружилась з Вільямом Уолдорфом Астором, другим віконтом Астор. У 1919 р. Леді Астор стала депутатом Палати Громад, зумівши протриматися у парламенті впродовж 25 років. Поміж інших сфер, вона приділяла значну увагу соціальним проблемам суспільства, опікувалася законодавством, що врегульовувало стосунки у сім'ї, мала великий інтерес до світової політики.

У перші ж дні своєї діяльності у якості депутата Ненсі Астор зіштовхнулась з упередженим ставленням колег по Палаті Громад. Звістка про її обрання членом парламенту спричинила чималий резонанс. Сама леді Астор згадувала, що навіть її хороші знайомі у стінах парламенту перестали з нею вітатися. А Вінстон Черчілль заявив, що «розглядає появу жінки у Палаті Громад як її вторгнення до його ванної кімнати» [354, с.32—33].

Не зважаючи на такий нелюб'язний прийом, першій британській жінці-парламентареві вдалося зробити досить успішну політичну кар'єру, переобираючись до Палати Громад до 1945 р.

Перебуваючи у парламенті, вона опікувалася інтересами жінок та дітей й приділяла значну увагу проблемам, пов'язаним зі зловживанням алкоголю. Останній проблемі було присвячено її перші кроки у якості парламентаря, у тому числі й перша промова, виголошена 24 лютого 1920 р.

Під час свого виступу леді Астор посилялась на жіночі цінності і світобачення, зазначаючи, що «...жінки отримали право голосу, і ми маємо на меті використовувати його з мудрістю, на благо суспільства в цілому, а не в інтересах якоїсь конкретної його частини» [45, с.1623—1631]. Також вона наголосила: «Я не хочу, щоб ви дивилися на жінку-парламентаря як на фанатика чи божевільного. Я лише намагаюся говорити від імені сотень жінок та дітей, які не мають змоги зробити це самостійно» [285, с.4].

Законопроект леді Астор, спрямований на заборону продажу спиртних напоїв особам, які не досягли 18 років, став першим біллем, представленим рядовим членом парламенту (бекбенчером), що набув сили закону (1923 р.) [285, с.4].

У 1921 р. до Ненсі Астор приєдналася депутат від Ліберальної партії Маргарет Вінтрінгем, вдова відомого парламентаря, обрана до Палати Громад від округу Лут. Під час своєї передвиборчої кампанії вона не робила публічних виступів. Вказані обставини дозволили зробити висновок, що Вінтрінгем була обрана на знак вшанування пам'яті її видатного чоловіка [285, с.4].

На виборах 1923 р. до парламенту було обрано трьох представниць Лейбористської партії — Арабеллу Сьюзен Лоуренс, Доротею Джоусон та Маргарет Бонфілд. Остання невдовзі стала першою жінкою, яка отримала міністерську посаду. У січні 1924 р., після відставки кабінету консерваторів на чолі з С. Болдуїном, вона отримала посаду заступника держсекретаря у міністерстві праці в уряді лейбориста Р. Макдональда (січень—листопад 1924 р.). У 1929—1931 рр. вона обіймала посаду міністра праці і стала першою жінкою-політиком, яка отримала доступ до Таємної ради [285, с.5].

Крім цього, впродовж 1929—1931 рр. на молодшій міністерській посаді при міністерстві охорони здоров'я перебувала ще одна жінка — Сьюзен Лоуренс.

До консервативного уряду С. Болдуїна (листопад 1924—1929 рр.) також входила жінка — Кетрін Стюарт-Мюррей, герцогиня Атолл, яка обіймала молодшу міністерську посаду у міністерстві освіти. Герцогиня Атолл відома тим, що у роки суффражистських кампаній вона активно виступала проти надання жінкам виборчих прав [41].

Що стосується законодавчих ініціатив, які надходили від жінок у міжвоєнний період, то вони переважно були спрямовані на вирішення соціальних проблем британського суспільства. Крім Ненсі Астор, успіхом у цій сфері відзначились консерватор Мейбел Філіпсон, завдяки якій було прийнято «Закон про реєстрацію будинків престарілих» (1927), що запроваджував обов'язкову реєстрацію і медичний нагляд для закладів подібного типу. Лейбористка Сьюзан Лоуренс та консерватор Катаріна Стюарт-Мюррей, герцогиня Атолл, провели закони, які регулювали законодавство щодо позашлюбних дітей — «Закон про позашлюбних дітей» (1929) і «Закон про позашлюбних дітей (Шотландія)» (1930) відповідно [286, с.1].

Завдяки представниці Лейбористської партії Едіт Піктон-Тербервілл було прийнято «Закон про смертний вирок (вагітні жінки)» (1931), який законодавчо забороняв засуджувати вагітну жінку до страти. Консерватор Леді Флоренс Хорсбург провела у парламенті два важливих закони: «Закон про денатурат

(продаж у роздріб) (Шотландія)» (1937), який накладав обмеження на продаж денатурату, вирішивши поширену у Шотландії 1930-х рр. проблему, пов'язану з його споживанням; а також «Закон про регулювання процесу усиновлення дітей» (1939), за яким біологічні батьки отримали право знати, хто усиновив їхню дитину. Лейбористка Еллен Вілкінсон представила «Закон про оренду з правом викупу» (1938), що врегульовував відносини у цій сфері. Консерватор Леді Ірен Уорд запропонувала «Закон про бідних (поправка)» (1938), який уповноважував, але не зобов'язував, місцеву владу сплачувати кишенькові гроші літнім людям у розмірі до 2 шилінгів на тиждень [286, с.1].

Відома активістка жіночого руху і позапартійний депутат Елеонора Ретбоун, обрана до парламенту у 1929 р., в 1930-х рр. активно боролась за надання державної фінансової допомоги матерям на утримання дітей. У такий спосіб планувалось покращити якість життя і стан здоров'я дітей та матерів з малозабезпечених родин, гарантувати їм якісне харчування і знизити рівень смертності. Крім цього, Ретбоун вважала, що матері повинні мати пряму підтримку держави. Ще напередодні Першої світової війни вона прийшла до висновку, що економічна залежність непрацюючих матерів є причиною нерівноправ'я жінок загалом, оскільки чоловіки маніпулюють своїм становищем годувальника. Вона вважала другорядне становище жінок наслідком не вигідного для них поєднання несправедливої системи оплати праці і організації сімейного життя. Починати змінювати наявну систему гендерних відносин у суспільстві можливо лише забезпечивши матерям економічну незалежність [221, с.91—92].

Серед прихильників запровадження державної «сімейної допомоги» були жінки-лейбористи. В опозиції до такого нововведення перебували консерватори і профспілки. Лідери останніх вважали, що це призведе до знецінення обов'язку чоловіка утримувати сім'ю і матиме своїм наслідком падіння рівня заробітних плат [221, с.91—92].

Е. Ретбоун декілька разів піднімала питання про надання державної фінансової допомоги матерям у Палаті Громад, зокрема, під час обговорення доцільності запровадження рівної оплати праці для чоловіків та жінок, що

працюють на державній службі [2, с.2033—2034]. У кінцевому рахунку їй вдалося провести «Закон про сімейну допомогу», але лише у 1945 р.

Що стосується рівня жіночого представництва у Палаті Громад, то, спираючись на статистичні дані загальних виборів, можна констатувати, що у міжвоєнний період він був низьким. Його пік припадає на 1931 р., коли у парламенті були присутні 15 жінок-депутатів, тобто, лише 2,4% від загального складу [Додаток 3].

Прилучення жінок до політичної діяльності відбувалось переважно через новостворені жіночі партійні секції. Як зазначає І. Р. Чикалова, члени таких секцій не мали особливого впливу на прийняття рішень й були позбавлені прямого представництва у керівних органах. Всередині ж партій жінки продовжували потерпати від традиційного упередженого ставлення, не зважаючи навіть на зростання їхньої активності в місцевих партійних організаціях [360].

На початку 20-х рр. ХХ ст. більше 1 млн. жінок входило до складу профспілок. Британки складали одну шосту від загальної кількості їхніх членів. Однак, цей фактор мав не надто потужний вплив на «маскулінність» Лейбористської партії, яка, як відомо, мала тісні зв'язки з профспілками [360].

У 1920 р. було проведено першу конференцію жіночої консервативної організації. Відтоді цей захід проводився кожного року, за винятком воєнного часу. Розквіт діяльності організації припадає на 20—30-ті рр. ХХ ст. Але фактично жіноча організація консерваторів також не мала важелів впливу на загальнопартійну політику [352]. Чоловічі та жіночі секції при Консервативній партії проводили свої зустрічі окремо аж до 1945 р. [283, с.14].

З метою забезпечення присутності жінок у лавах політичних сил в 20-х рр. ХХ ст. була запроваджена практика так званих «гендерних квот», що передбачала гарантовані місця у партійній організації для представниць жіночої статі. Вказану практику почали успішно застосовувати консерватори. З 1927 р. у партії було запроваджено неофіційне правило, яке встановлювало мінімальну кількість присутності жінок-делегатів на щорічних конференціях торі на рівні

30%. Місцеві виборчі округи зобов'язувались надсилати щонайменше одну жінку-делегата. Але невдовзі партія відійшла від подібної практики [354, с.33; 283, с.15].

Загалом, рівень участі жінок у «великій політиці» у міжвоєнний період був низьким, так само як і їхній вплив у політичних партіях. Дослідниця Н. М. Степанова характеризує британських жінок-політиків цього часу як «піхоту політичних битв» [352].

Більш істотних успіхів британкам вдалося досягти на місцевому рівні, де вони мали трохи більше можливостей, щоб себе проявити і де вони мали справу з менш потужним опором їхній присутності. Хоча про рівне представництво жінок і чоловіків у місцевих владних структурах мова йти не могла: у 1937 р. жінки становили лише 16% членів ради Лондонського округу, інших рад — на рівні 5% [405, с.273—274].

Водночас, жінки-парламентарі цінували свою партійну приналежність і спирались на ідеологічні платформи своїх полісил. Так, коли Леді Астор у 1929 р. виступила із пропозицією створити особливу партію — «жіночу фалангу», засновану на жіночих чеснотах і вільну від «ідіотських чоловічих пріоритетів» [282, с.46], жінки-депутати її проігнорували.

У 1920—1930-ті рр. британки здійснили спробу отримати допуск до верхньої палати британського парламенту — Палати Лордів. Показовою у цьому питанні була справа громадської активістки і відомої феміністки Маргарет Хейг Томас, віконтеси Рондда.

Маргарет була дочкою члена Палати Лордів віконта Рондда, який заповів їй свій титул. Не зважаючи на цей факт, місце свого батька у Палаті Лордів нею успадковане не було. Будучи переконаною у своїй правоті, Леді Рондда вступила у боротьбу. Основним її аргументом були положення «Закону про усунення дискваліфікації за ознакою статі» (1919 р.) [30], відповідно до якого жінки, що претендували на державну посаду, не повинні піддаватись дискримінації за ознакою статі чи через заміжжя.

Справу Леді Рондда було передано до Комітету Палати Лордів з питань привілеїв і заслухано у 1922 р. Комітет виніс рішення на користь віконтеси, але невдовзі рішення було скасовано через опозицію лорда-канцлера Ф. Сміта, лорда Біркенхеда.

У наступні роки боротьба за доступ жінок до Палати Лордів продовжилась. Активну участь у ній брав віконт Астор, чоловік Ненсі Астор, але його спроби виявилися марними. Законодавство, відповідно до якого жінкам було дозволено бути пожиттєвими і спадковими перами, було прийняте лише у 1958 і 1963 рр. відповідно [445].

У той час як більш активна меншість жінок долучилась до керівництва країною через безпосередню участь у політичному житті, переважна більшість британок задовольнялась можливістю вплинути на політичне життя через вибір представника у парламенті.

Як вже зазначалось, у 1918 р. список виборців поповнився 8,4 млн. жінок. Цілком закономірно, що з цього моменту між політичними партіями Великої Британії розгорнулась боротьба за їхні голоси. Ця агітаційна кампанія мала свої особливості.

Зокрема, переважна більшість листівок і памфлетів, спрямованих на жіночу аудиторію, стосувались соціальних проблем, материнства і дитинства, жіночої зайнятості й інших подібних «жіночих питань». Так, у своїй передвиборчій листівці лейбористи розмістили звернення до «Нових Жінок Виборців», в якому обіцяли покращення умов праці для працюючих жінок, соціальний захист для вдів, молодих матерів та їхніх дітей [Додаток Й] [56, с.1—3].

Політичні сили намагались представити себе «друзями жінок». В одній зі своїх листівок Лейбористська партія переконувала британок, що вона є «жіночою партією» через своє рівне ставлення до жінок та чоловіків всередині партії і підтримку їхньої рівності у суспільстві [58, с.1—2]. Основною аудиторією, на яку було спрямоване вказане послання, були молоді британки,

яких, за переконанням лейбористів, побоювалась Консервативна партія, вважаючи їх прихильницями лейбористів [58, с.1—2].

Не залишились у боргу і консерватори, які випустили буклет під назвою «Що консервативний уряд зробив для жінок і дітей 1925—1928». У ньому перелічено основні законодавчі акти, що набули чинності у вказаний період і стосувались поліпшення становища жінок і дітей. Серед них «Закон про захист неповнолітніх» (1925), що встановлював рівні права дружини та чоловіка на опіку над дітьми, «Закон про усиновлення дітей» (1926), «Закон про спрощене судочинство (розлучення і утримання)» (1925) та низка інших законів, які спрощували процедуру розлучення, визнавали інтереси дитини пріоритетними при розірванні шлюбу, накладали обмеження на використання консервантів у продуктах харчування і знижували вартість останніх тощо [85, с.1—10].

Замикав цю низку законів «Акт про народне представництво (Рівне право голосу)» [25, с.478—483], прийнятий у 1928 р. Він передбачав надання рівних виборчих прав для чоловічого та жіночого населення.

Необхідно зазначити, що питання про прийняття подібного закону постало практично відразу після надання жінкам обмежених виборчих прав. Впродовж 1920-х рр. законопроекти про рівне право голосу представляли у Палаті Громад мало не щороку. Всі ці законопроекти мали значну підтримку з боку парламентарів і жіночих організацій, але зазнавали поразки через опозицію урядів.

Труднощі з прийняттям вказаних законів стали підґрунтям для взаємних обвинувачень між політичними силами. Але якщо враховувати той факт, що у 1918—1928 рр. при владі встигли побувати і консерватори, і лейбористи, то можна зробити висновок, що обидві політичні сили в певній мірі були відповідальні за неприйняття цих законів.

Так, у 1919 р. лейбористи представили «Білль про жіночу емансипацію», що передбачав надання права голосу жінкам по досягненні 21 року. Цей білль

підтримали **Постійний спільний комітет жіночих промислових організацій**³⁰ (The Standing joint committee of industrial women's organisations) та колишній НСЖСТ, що у 1919 р. змінив свою назву на **Національний союз товариств за рівні громадянські права** (The National Union of Societies for Equal Citizenship). Законопроект пройшов друге читання, але був заблокований урядом на етапі розгляду у Палаті Лордів. Натомість, у цьому році було прийнято вже згаданий вище «Закон про дискваліфікацію за ознакою статі», що не містив виборчої реформи [247, с.96]. Наступного року жіночі організації виступили на підтримку білля Роберта Сесіла, який також пройшов лише друге читання. У 1923 р. поразка спіткала й білля Ісаака Фута.

Показово, що основу опозиції до цих біллів складали парламентарі-консерватори [247, с.96—97]. Такі їхні дії стали предметом для критики з боку лейбористів, які пояснювали позицію своїх політичних опонентів тим, що останні були переконані у відданості молодих британок Лейбористській партії [58, с.1—2].

Коли у 1924 р. до влади прийшов лейбористський уряд, проголошені ними принципи про рівність між чоловіками та жінками подарували надію на прийняття закону про рівне виборче право за його каденції. Білля Вільяма Адамсона пройшов друге читання, не зважаючи на те, що консерватори виступали за проведення погоджувальної конференції, у якій би взяли участь всі політичні партії, а також за надання жінкам права голосу не з 21 року, як пропонувалось, а з 25 [247, с.97]. Уряд пообіцяв підтримати вказаний законопроект, але через політичний скандал і втрату підтримки парламенту каденція уряду виявилась нетривалою, у зв'язку з чим цей білля розділив участь попередніх.

Дискусія щодо зрівняння жінок і чоловіків у виборчих правах продовжилась за правління консервативного кабінету С. Болдуїна (1924—1929). Вона супроводжувалася кампаніями борців за рівне право голосу для жінок і

---

³⁰ Був створений у лютому 1916 р. Відстоював інтереси жінок у промисловості. До його складу входили Жіноча кооперативна гільдія та Жіноча лейбористська ліга.

чоловіків. У рамках цих кампаній 3 липня 1926 р. у Лондоні відбулася суфражистська процесія, у якій взяли участь 3 500 жінок, що представляли 40 організацій. Серед них були Е. Панкхерст, М. Фосетт, Ш. Деспард та Е. Вілкінсон [188, с.34].

Прийняття «Акта про народне представництво (Рівне право голосу)» передувало рішуче протистояння всередині Консервативної партії, значна частина якої продовжувала відстоювати позицію щодо надання жінкам права голосу лише з 25 років. Варто наголосити, що на таких позиціях стояли не лише консерватори-чоловіки: конференція жінок Консервативної партії (1926 р.) також підтримала положення про запровадження виборчого права з 25 років.

Щоправда, в ході подальших дискусій всередині партії було вирішено, що технічно це запровадити неможливо, оскільки, по-перше, положення про забезпечення рівності прав чоловіків і жінок веде за собою необхідність підвищення вікового цензу і для чоловічого населення. Очевидно, що такі кроки призведуть до падіння авторитету партії. По-друге, якщо консервативний уряд не урівняє чоловіків і жінок у політичних правах, це зроблять їхні опоненти, наслідком чого буде відтік частини потенційних прихильників партії. Тому С. Болдуїн, В. Джонсон Хікс, лорд Р. Сесіл та лорд Ю. Персі рішуче відстоювали позицію щодо надання виборчих прав всім особам, незалежно від статі, по досягненні 21 року. Уряд ухвалив цю позицію 12 квітня 1927 р., хоч і без ентузіазму. Також варто зазначити, що у жорсткій опозиції до пропонованих змін перебували В. Черчілль, Ф. Сміт та лорд Біркенхед [247, с.104—105].

Більш було представлено у 1928 р. тогочасним міністром внутрішніх справ сером Вільямом Джонсоном Хіксом. Законопроект підтримали як лейбористи, так і ліберали. Більша частина консерваторів, що перебували у жорсткій опозиції, не з'явилась на голосування, 10 парламентарів проголосували проти [26, с.1359—1448].

Під час голосування у парламенті була присутня Міллісент Фосетт. З цього приводу вона написала у своєму щоденнику наступне: «Пройшов майже 61 рік з того часу як я була присутня на виступі Джона Стюарта Мілля, який 20 травня

1867 р. представляв у парламенті свою суфражистську поправку до «Білля про реформу». Я маю виняткове везіння, оскільки я бачила цю боротьбу від самого її початку» [442].

«Акт про народне представництво (Рівне право голосу)» набув чинності 2 липня 1928 р., доповнивши прийнятий у 1918 р. «Акт про народне представництво». З прийняттям цього закону жінки, нарівні з чоловіками, отримали право обирати та бути обраними до Палати Громад по досягненні 21 року [25, с.478]. Відповідно до нового закону, чисельність електорату на загальних виборах 1929 р. складала 12 250 000 чоловіків та 14 500 000 жінок (всього — 26 750 000 виборців). За рахунок жінок кількість виборців у 1928 р. збільшилась на 5 240 000 осіб. З них, за офіційною статистикою, 1 590 000 — жінки віком до 25 років, 1 700 000 — віком 25—30 років і 1 950 000 — жінки, що досягли 30-річного віку, але не отримали право голосу за законом 1918 р. [133].

Відтепер жінки складали більшість британського електорату і становили 54% станом на 1928 р. Аналіз їхніх політичних вподобань у наступні десятиліття показав чітку тенденцію, що полягала у високому рівні підтримки Консервативної партії. Побутує думка, що якби виборцями були виключно жінки, то в післявоєнний період консерватори безперервно перебували б при владі. Чоловіки ж надавали перевагу лейбористам через їхній тісний зв'язок з профспілками [354, с.33].

Таким чином, перші жінки-парламентарі досить активно займалися законотворчою діяльністю, не зважаючи на стабільно невисоке співвідношення їхньої кількості до загальної чисельності парламентарів.

З 1928 р. жінки набули рівних з чоловіками виборчих прав і з цього часу становили більшість британського електорату.

4.3. Зміни у становищі британських жінок і напрями діяльності феміністичних організацій у міжвоєнний період (1918—1939 рр.)

У контексті набуття жінками політичних прав цілком логічно постає питання про дату завершення суфражистської кампанії і подальшу долю жіночого руху на британських теренах.

На основі аналізу доступної нам літератури та матеріалів, можна констатувати, що, починаючи з 1918 р., суфражистський рух пішов на спад, оскільки основна його мета, хоч і частково, але була досягнута. Активісти суфражизму у цей час спрямували свою діяльність у політичне русло, зосередивши увагу на вирішенні інших, не менш важливих для британських жінок, проблем. Серед них проблеми материнства і дитинства, нерівності в оплаті праці, легалізації абортів, використання контрацепції тощо.

Боротьба за досягнення рівності у виборчих правах також мала місце і була виражена у підтримці законодавчих ініціатив, спрямованих на вирішення цього питання. Тому, на нашу думку, верхньою хронологічною межею завершення суфражистського руху більш доцільно вважати 1928 р. — дату прийняття «Акта про народне представництво (Рівне право голосу)», який, на відміну від «Акта про народне представництво» 1918 р., повністю відповідав засадам рівноправ'я. При цьому необхідно враховувати зміну характеру жіночого руху по завершенні війни і відхід на другий план вимог щодо реформування виборчого законодавства.

Аналізуючи розвиток жіночого руху після завершення Першої світової війни, необхідно зазначити, що загальні соціально-економічні умови повоєнного часу, для яких характерними були нестача чоловічого населення³¹, втома від соціальних потрясінь і намагання відновити культ сімейного вогнища, не сприяли його розвитку.

Прагнення британських жінок до рівності і демократизації суспільства втілювались у діяльності різноманітних жіночих груп та організацій. Вони

---

³¹ Під час Першої світової війни загинуло більше 750 000 британських чоловіків у віці до 45 років, тому у 1920-х рр. у суспільстві знову заговорили про «зайвих» жінок, які ніколи не зможуть знайти собі чоловіків [428].

працювали на забезпечення прав жінок, але були далекими від радикалізму, притаманного жіночому рухові «другої хвилі», який почав набирати силу у кінці 60-х рр. XX ст. [224, с.73]. Відрізнявся характер їхньої діяльності і від суфражистського руху, оскільки у цей час були відсутні схожі за масштабами кампанії, активісти ж більше не були об'єднані єдиним центром і спільною метою.

Частина колишніх суфражистських організацій, скоригувавши програмні положення, продовжила діяльність у міжвоєнні роки. Найбільшу з них — НСЖСТ — як вже зазначалось, було перейменовано на Національний союз товариств за рівні громадянські права. Відтепер організація боролась за рівність жінок у різних сферах життєдіяльності — за рівну оплату праці, за реформування законодавства щодо розлучення, за рівне право голосу для жінок та чоловіків, за рівні права обох батьків щодо своїх дітей та ін. [158, с.161—162]. На зміну Міллісент Фосетт прийшла **Елеонора Ретбоун**³² (1872—1946), яка очолювала Союз з 1919 по 1928 рр. Організація тісно співпрацювала зі Спілкою жінок-вчителів, Жіночою кооперативною гільдією, Спілкою іудейських жінок та іншими об'єднаннями [405, с.271—272].

Крім цього, серед основних жіночих організацій міжвоєнного періоду слід назвати **Групу шести пунктів** (The Six Point Group) (1921—1980), яку очолила леді Рондда. Основні вимоги Групи включали досягнення рівноправ'я у сфері зайнятості, а також у політичній, моральній, соціальній, економічній та правовій сферах [280, с.128]. Продовжила діяльність й Жіноча ліга свободи.

Беручи за основу ідеологічні розбіжності, у середовищі британських активістів жіночого руху міжвоєнного періоду можна виділити дві групи — «старих» і «нових» феміністок. Якщо перші вибудовували свою діяльність, спираючись на прагнення до егалітарних реформ, то другі надавали перевагу дискримінаційним реформам загального добробуту й акцентували увагу на пошуку шляху «справжньої» рівності для жінки, виходячи з положення про те,

---

³² Народилась у сім'ї соціального реформатора Вільяма Ретбоуна. З 1909 р. була членом міської ради Ліверпуля. Брала активну участь у суфражистському русі. Член Палати Громад з 1929 по 1946 рр.

що її основною роллю є материнство [222, с.12]. Їхні переконання ґрунтувалися швидше на відмінностях жінок від чоловіків, ніж на понятті «рівності» [201, с.227].

Ці розбіжності можна прослідкувати у поглядах на реформування робітничого законодавства. Прихильниці егалітарного підходу вважали протекціоністське законодавство у сфері зайнятості (скорочена тривалість робочого часу для жінок, заборона бути задіяними на підземних роботах у шахтах, працювати у нічний чи з токсичними речовинами) проявом ставлення до жінок як до «менших істот», що знаходяться в одній категорії з дітьми [381, с.275]. Чимало захисників такого законодавства було серед учасників робітничого руху. Вони розглядали його як визнання «особливих потреб» жінок. Крім того, вони переконували, що протекціонізм потрібно поширити на всі категорії робітників, і почати його впровадження було б доцільно саме з жінок [381, с. 275].

Ще одним яскравим прикладом протистояння вищевказаних точок зору є суперечки навколо проблеми поєднання материнства і оплачуваної зайнятості. Частково ця дилема була описана у Фабіанському трактаті 1914 р., де акцент було зроблено на становій приналежності жінок, що виступали за зміну свого статусу. Так, у ньому зазначалось, що прихильниці феміністичних поглядів з середнього прошарку критикували жінок, які перебували на утриманні чоловіків, називаючи таке становище «паразитизмом». Вихід з такої ситуації вони вбачали у пошуку оплачуваної зайнятості, яка б забезпечила економічну свободу від чоловіка. Натомість, жінки з робітничого прошарку виступали проти домашньої роботи, доповненої оплачуваною зайнятістю. Вони тяжіли до романтизації укладу, за якого чоловік є годувальником у сім'ї [222, с.12].

Ці ідейні розбіжності призвели до розколу Національного союзу товариств за рівні громадянські права у 1926—1927 рр. й відходу від нього «нових» феміністок. Одна їх частина увійшла до новоствореної **Ради відкритих дверей** (The Open Door Council), інша ж поповнила ряди Групи шести пунктів. «Старі» феміністки залишилась у складі Союзу і підтримали Е. Ретбоун, яка скептично

ставилась до намагання виміряти «жіночі бажання через чоловічі досягнення» і вважала, що жінок потрібно визнати відмінними від чоловіків [222, с.12].

Що стосується основних напрямів діяльності, то у міжвоєнний період жінки намагалися привернути увагу суспільства до незаміжніх матерів та їхніх дітей. Для цього у 1918 р. була створена **Національна рада незаміжньої матері та її дитини** (The National Council for the Unmarried Mother and Her Child). Організація надавала практичні поради і допомогу самотнім матерям, фінансувала освітні проекти і програми з їхньої професійної перепідготовки, боролась за розширення їхніх прав. Оскільки на той час у Великій Британії досить гостро стояла проблема незахищеності позашлюбних дітей, близько 8 000 з яких щорічно помирали у ранньому віці, Рада намагалася покращити їхнє становище шляхом збільшення відповідальності батька [78, с.1—2].

Значної популярності у 20—30-х рр. XX ст. набули кампанії за здійснення контролю над народжуваністю [404], проти яких рішуче виступала католицька церква.

Сутність проблеми полягала у тому, що значна частина багатодітних сімей не могла забезпечити гідне існування власним дітям, особливо це стосувалось робітничого прошарку. Також спостерігався значний відсоток жіночої смертності при родах. Аборти були заборонені законодавством, так само як і використання контрацепції. Це призвело до розповсюдження підпільних абортів, а також сумнівних методів контрацепції, які були небезпечними для життя і здоров'я жінок.

Активісти відкривали клініки з контролю над народжуваністю, маючи сподівання, що уряд також вдаватиметься до таких дій. Відомим борцем у цій сфері була британка Мері Стоупс, авторка книги «Розумне материнство» і засновниця першої у Великій Британії клініки з контролю над народжуваністю (Холловей, 1921 р.).

Також активісти у 1920—1930-х рр. закликали владу зробити інформацію щодо контрацепції доступною для жінок. Незначні поступки у цьому питанні були здійснені лише у 1930 р.: лейбористський уряд дозволив заміжнім жінкам,

що вже мали дітей, і яким за станом здоров'я було небезпечно вагітніти, отримувати у місцевих державних клініках інформацію щодо засобів контрацепції [221, с.77—78].

Кампанії за контроль над народжуваністю були підтримані багатьма відомими жіночими організаціями. Зокрема, Жіночою кооперативною гільдією у 1923 р., Національним союзом товариств за рівні громадянські права у 1925 р., Жіночою ліберальною асоціацією у 1927 р. [221, с.78].

Особливо активними у цьому питанні були жінки-члени Лейбористської партії. У травні 1924 р. жіноча делегація, у складі якої були Дора Рассел і Стелла Браун, відвідала Джона Уїтлі, міністра охорони здоров'я у лейбористському уряді, з проханням дозволити лікарям і робітникам благодійних центрів консультувати жінок з питань контрацепції [193, с.86]. Постійний спільний комітет жіночих промислових організацій направив свою делегацію до Дж. Уїтлі 30 липня 1924 р. Її учасники просили міністра зняти заборону на інформування жінок щодо засобів контролю над народжуваністю у пологових будинках, оскільки відсутність такої інформації мала своїм наслідком зростання кількості абортів [49, с.1]. Оскільки міністр був ревним католиком, медичні працівники отримали від нього прямо протилежні вказівки — не надавати подібних консультацій ні за яких обставин [193, с.86]. Така протидія з боку міністра сприяла підвищенню активності жінок-лейбористок, що боролись за надання можливості здійснювати контроль над народжуваністю і призвела до створення у 1924 р. **Робітничої групи з контролю над народжуваністю** (The Worker's birth control group). Її очолила Дора Рассел.

Групу було організовано за підтримки Маргарет Бонфілд, Герберта Уеллса, Дж. Мейнарда Кейнса та ін. Організація чинила тиск на Лейбористську партію, намагаючись переконати її членів включити контроль над народжуваністю до політичної платформи партії. У 1926 р. її активістам вдалося досягти певного успіху — конференція Лейбористської партії підтримала це рішення, але воно не дістало схвалення з боку виконавчого комітету [193, с.86].

У ході просвітительської діяльності Група мала на меті переконати британських чоловіків у необхідності здійснення контролю над народжуваністю і надання підтримки у цьому питанні своїм дружинам. В одній зі своїх листівок активісти Групи так обґрунтовували свою позицію: «Ми закликаємо чоловіків ставитись до своїх дружин як до товаришів, визнаючи той факт, що материнство — це важка і небезпечна робота, і ті, хто безпосередньо у ній задіяні, потребують відпочинку і захисту. Смертність від нещасних випадків серед шахтарів становить 1,1 на 1 000 осіб щорічно. У той же час, смертність жінок при родах становить 4 на 1 000 осіб...» [83, с.1].

Активісти переконували, що контроль над народжуваністю є запорукою побудови здорового і освіченого суспільства: «Наразі жінки поруч з вами беруть участь у творенні законодавства і працюють над встановленням загального добробуту для робітників; але вони не забули і про головне своє призначення — народження нових громадян... ми виступаємо за право для матерів на силу, здоров'я і знання. Дітям потрібен простір, повітря, хороше харчування, турбота і ґрунтовна освіта — численні потреби, які не може забезпечити навіть Держава, використовуючи суспільні гроші, оскільки сім'ї надто великі...» [83, с.1—2].

У 1936 р. Джанет Ченс, Аліса Дженкінс і Джоан Маллесон заснували **Асоціацію за реформування законодавства про аборти** (The Abortion Law Reform Association), яка вела боротьбу за легалізацію абортів. Асоціація розглядала аборт як «питання здоров'я та благополуччя, яке має регулюватися на підставах наукових знань та здорового глузду» [40, с.3]. Згідно зі статистикою, для Великої Британії були характерні високі показники жіночої смертності при родах, при цьому з 1000 померлих 345 жінок вже мали шестеро чи більше дітей [40, с.4—6].

Учасники Асоціації вказували, що кваліфікована допомога для тих, хто вирішив перервати вагітність, була доступна лише при наявності чималих коштів. Незаможні жінки змушені були користуватися послугами сумнівних спеціалістів, наслідком чого була втрата здоров'я чи смерть. Відповідно до даних дослідження, проведеного на основі аналізу 500 випадків нелегальних

абортів, у 78% з них жінки були змушені зробити аборт через бідність. Показово, що лише 10% від загальної кількості жінок становили неодружені [40, с.8]. Але, незважаючи на таку невтішну статистику і потуги активістів, ці кампанії досягли своєї основної мети лише у 1967 р., коли було прийнято «Закон про аборти».

Ще одним важливим напрямом роботи жіночих організацій у міжвоєнний період була боротьба з проявами дискримінації на ринку праці, зокрема, з проблемою нерівної оплати праці. Також дуже гостро у цей період стояло питання безробіття, що стало наслідком рецесії у британській економіці. Криза у світовій торгівлі поглибила і без того складну ситуацію на ринку праці. У зв'язку з тим, що значна кількість країн ввела податок на імпорт, промислові райони Великої Британії перебували у злиденному становищі.

Найвищі показники безробіття і найнижчі показники росту промислового виробництва спостерігались у Північній Ірландії, низовинах Шотландії, гірничих долинах Уельсу і північному сході Англії, де були розташовані основні промислові потужності вугільної, нафтовидобувної промисловості, суднобудівні підприємства, виробництво бавовни і шерсті.

У 1920-х рр. близько 1,5 млн. осіб не могли знайти роботу [387, с.4]. Така несприятлива ситуація на ринку праці мала негативний вплив на становище як чоловіків, так і жінок.

З метою підтримки тимчасово непрацюючих громадян у 1920 р. було прийнято «Закон про національне страхування». Він передбачав надання державної допомоги по безробіттю, але для жінок вона нараховувалась за нижчою ставкою, ніж для чоловіків (12 і 15 шилінгів відповідно) [206, с.37]. Крім цього, жінки позбавлялися права на отримання допомоги у випадку відмови працювати домашньою прислугою, у той час як для чоловіків такої вимоги не існувало. У такий спосіб жінок намагались змусити повернутись до «жіночої роботи».

Та частина жінок, що працювали або намагалися знайти роботу у незвичних для них сферах, зазнавали жорсткої критики у пресі за те, що вони, нібито, відбирали робочі місця у відставних військовослужбовців.

Станом на 1932 р. кількість вимушено безробітних сягнула позначки у 3,4 млн. осіб. Не дивно, що 1930-ті рр. були названі «диявольським десятиліттям» [387, с.4].

У зв'язку з високим рівнем безробіття уряд був змушений підвищити податок на прибуток і знизити обсяг допомоги по безробіттю на 10%, запровадивши ще у 1931 р. процедуру перевірки матеріального становища. Тепер, для того, щоб претендувати на допомогу по безробіттю, особа мала надати інформацію щодо заробітку всіх членів родини, а також військової пенсії чи пенсії по інвалідності, допомоги родичів та заощаджень до Комітету про державну допомогу. Настирні перевірки і цинічність чиновників призвели до обурення робітників — як чоловіків, так і жінок.

Не останню роль у координації дій жінок-робітниць відіграла **Комуністична партія Великої Британії** (The Communist Party of Great Britain) (1920—1991), з ініціативи якої у 1921 р. було започатковано діяльність **Національного руху безробітних працівників** (The National Unemployed Workers' Movement) (далі — НРБП) — особливої організації, що координувала дії тимчасово безробітних у їхній боротьбі за робочі місця.

При НРБП діяв жіночий департамент, головними завданнями якого були боротьба за рівну оплату праці і рівний обсяг допомоги по безробіттю для чоловіків та жінок; скасування примусової підготовки жінок до роботи домашньою прислугою. У зоні його інтересів було покращення якості харчування дітей та жінок з малозабезпечених родин, зниження рівня смертності матерів та новонароджених, створення ясел і садочків для дошкільнят [194, с.243—244].

За підтримки НРБП у кінці 1920—1930-х рр. у Великій Британії пройшла серія «голодних маршів» до Лондона. Одним з найчисельніших був марш 1932 р., у ході якого групи робітників з усієї країни пішки дійшли до Лондона,

щоб подати до парламенту петицію проти впровадження перевірок матеріального становища і зниження обсягу допомоги по безробіттю на 10%.

На таких маршах був присутній і «жіночий контингент». Ці жінки, нарівні з чоловіками, змогли подолати довгий піший маршрут і голод, чим вкотре спростували стереотипи щодо «слабкості» і низької витривалості представниць жіночої статі [194, с.246—247].

Одна з лідерок жінок-учасниць голодного маршу 1932 р. — Лілі Вебб, виступила на демонстрації у Гайд Парку 27 жовтня, де означила головні цілі очолюваної нею групи робітниць: «...Ми боремося за скасування огидної процедури перевірки матеріального становища. Робітники по всій країні борються проти неї... Хоча наше безпосереднє завдання — це боротьба проти перевірки матеріального становища, ми будемо наслідувати приклад робітників Радянської Росії, і боротимемось за ліквідацію безробіття. Але перш ніж ми зможемо це зробити, нам необхідно знищити капіталізм» [52].

В середньому, жіночий контингент на «голодних маршах» становив менше 10% від загальної кількості учасників.

Що стосується громадян, яким вдалося зберегти свої робочі місця у міжвоєнний період, то у 1931 р. їхня загальна кількість в Англії та Уельсі становила 18 853 376 осіб, з них 13 247 333 чоловіки і 5 606 043 жінки. Останні, як і у минулі роки, становили близько 30% від загальної кількості робочої сили [149, с.112].

Найбільша кількість працюючих жінок все ще концентрувалася в сфері обслуговування (понад 1,9 млн.) та у текстильній промисловості й виробництві одягу (понад 1,1 млн.), значна кількість займалась професійною діяльністю (близько 390 тис.). У той же час істотно зросли показники зайнятих у комерційній діяльності і страхуванні, яких відтепер налічувалось понад 600 тис. осіб, та клерків і друкарок, що становили близько 580 тис. [149, с.112—116].

Жінки, у своїй більшості, займали непрестижні посади. Спостерігались значні складнощі з їхнім кар'єрним ростом: на початку 1930-х рр. серед жінок

було лише 2810 лікарів і 195 юристів [237, с.94]. На подібній невтішній статистиці базувалося твердження славнозвісної англійської письменниці Вірджинії Вульф про те, що «дуже небагато жінок навіть сьогодні удостоєні наукового ступеня; великі випробовування багатьох професій в армії, флоті, торгівлі, політиці, дипломатії ледь звідані ними. Жінки і зараз майже не оцінені» [33, с.135]. Вона досить скептично оцінила здобутки суфражизму, зазначивши, що майже одночасно зі звісткою про надання жінкам виборчих прав їй надійшло повідомлення про отримання спадщини і «з цих двох подій — отримання спадщини і права голосу — гроші здалися набагато важливішими» [33, с.101—102].

Британки були змушені давати згоду на працевлаштування на менш вигідних умовах оплати праці. У 1930-х рр. працівниці Лондона в середньому отримували на 40% меншу заробітну плату, ніж їхні колеги-чоловіки [284, с.311]. В середньому по країні жінки отримували 2/3 від заробітку працівника чоловічої статі.

У зв'язку з цим постало питання щодо зрівняння заробітних плат чоловіків та жінок.

У квітні 1936 р. у Палаті Громад обговорювали проблему рівної оплати праці для чоловіків та жінок на державній службі. Законопроект, що передбачав усунення вказаної несправедливості, був представлений парламентарем від лейбористів Еллен Вілкінсон. За її підрахунками, така реформа коштувала б країні 1 мільйон фунтів стерлінгів — досить розумну суму, незважаючи на фінансові проблеми в країні.

Він був підтриманий Елеонорою Ретбоун (з певними уточненнями) [2, с.2031] та Ненсі Астор. Остання наголосила, що прийняття подібного законодавства — це «питання здорової справедливості, якщо його навіть не пов'язувати із загальним поняттям людяності» [2, с.2050].

В опозиції до законопроекту перебував Кабінет Міністрів на чолі з прем'єр-міністром Стенлі Болдуїном. Міністерство фінансів не погодилося запровадити рівну оплату для чоловіків і жінок, вибудовуючи свою систему

аргументації на двох основних причинах. Першою були переконання у тому, що жінки є менш ефективними працівниками, ніж чоловіки. За даними статистики, вони брали відпустку за станом здоров'я в середньому за рік на 4 дні більше, ніж чоловіки [2, с.2037—2038]. Крім того, зазначалось, що жінки залишали роботу по одруженні, через що роботодавці не хотіли вкладати значні інвестиції у таких працівників.

Щоправда, подібні звинувачення є дещо сумнівними, оскільки такий стан речей, принаймні частково, був обумовлений британським законодавством, де існувала так звана **«шлюбна заборона»** (англ. «marriage bar») — дискримінаційна практика, що полягала у забороні для одружених жінок обіймати посади вчителів, управлінців, держслужбовців. Вона була скасована лише у 40-х рр. XX ст.: в 1944 р. для працівників освітньої сфери, а у 1946 р. — для держслужбовців [392, с. 511—536].

Друга причина ґрунтувалася на традиційних поглядах про «жіноче призначення». Більшість жінок, як пояснював секретар міністерства фінансів Вільям Моррісон, не була стурбована нерівною оплатою. Навпаки, заміжні жінки обурювались, коли бачили, що самотні британки мали вищий рівень життя, ніж більшість одружених чоловіків. Моррісон стверджував, що, в основному, жінки перебувають на утриманні своїх чоловіків чи батьків, тому немає жодних підстав для підвищення їхньої заробітної плати [2, с.2070—2071].

В опозиції до пропонованих змін перебувала і представниця консерваторів герцогиня Атолл. Вона була переконана, що її виборці будуть обурені, якщо самотня жінка й одружений чоловік отримуватимуть однаковий прибуток [2, с.2057].

У кінцевому рахунку, законопроект про рівну оплату праці для чоловіків та жінок зазнав поразки. Британкам не вдалося досягти рівних умов оплати праці на державній службі аж до 1955 р. Натомість, закон про рівну оплату праці у всіх секторах зайнятості був прийнятий лише у 1970 р., вступивши у силу через 5 років по тому.

І хоча у 1920—1930-ті рр. британкам не вдалося домогтися бажаного у вирішенні проблеми контролю над народжуваністю і у сфері зайнятості, все ж, цей період ознаменувався важливими зрушеннями.

Так, одним із візуальних проявів змін у жіночій поведінці та свідомості було поширення руху «флепперів» (з англ. «flapper» — «хлопавка») у 1920-х рр. Фактично, флеппери не вписувалися у жоден з критеріїв, що висувалися до вікторіанської жінки. Атрибутами дівчини-флеппера були вільний стиль одягу і яскравий макіяж [Додаток Л]. Вони надавали перевагу коротким зачіскам, спідницям до коліна, сукням прямого покрою, носили брюки тощо. Дівчата-флеппери не соромилися вживати спиртні напої, курити, самостійно керувати машиною і поводити себе більш вільно у стосунках з чоловіками.

Стиль життя флепперів відійшов на другий план з крахом на фондовій біржі у 1929 р. і початком Великої депресії (1930 р.). У 1930-х рр. спостерігалось повернення до більш консервативного стилю одягу.

На законодавчому рівні міжвоєнний період ознаменувався реформами в освітній системі, спрощенням процедури працевлаштування для жінок середнього прошарку, а також значним розширенням прав заміжніх жінок і їхнім виходом з-під контролю чоловіків.

Зокрема, 1918 р. ознаменувався не лише лібералізацією виборчого законодавства, але й прийняттям «Закону про освіту» (1918) [4]. Серед інших змін він передбачав збільшення строку навчання у школі. Відтепер атестат про закінчення школи особа отримувала не у 12-річному, а у 14-річному віці. Також було скасовано будь-які грошові внески у державних початкових школах і запроваджено класи «продовженого дня» для працюючих підлітків у віці 14—18 років. Цей закон мав своїм наслідком підвищення якості початкової освіти.

Щоправда, при розгляді цього закону важко оминати і його недоліки. Справа у тому, що текст закону містив положення про створення дитячих садків для дітей з малозабезпечених сімей, де б вони отримали змогу частіше бути на

свіжому повітрі і розвиватися інтелектуально. Але ці постулати мали рекомендаційний, а не обов'язковий характер.

На початку 1920-х рр. управління освіти відхилило прохання про створення нових дитячих садків, посилаючись на відсутність коштів. Крім цього, не було коштів і на фінансування якісної підготовки педагогічних кадрів для роботи у таких закладах. Це призвело до активізації кампаній за створення подібних садків. Особливо активною у їх веденні була соціалістка і журналіст Маргарет МакМіллан, яку підтримувало подружжя Астор [221, с.87—89].

Деякі позитивні зрушення у міжвоєнний період спостерігалися у галузі вищої освіти. Так, у 1930—1940-х рр., у порівнянні з 1920 р., зросла кількість жінок, які отримали університетську освіту першого ступеня [Додаток К]. Якщо у 1920 р. їхня кількість складала 1212 осіб, то у 1930 р. цей показник становив вже 2635 осіб. У той же час, кількість британок, що у вказані роки здобула вищий ступінь, не перевищувала 200 осіб. Разом з тим, кількість чоловіків, які здобули перший ступінь університетської освіти, перевищувала кількість жінок у 2,6 разів у 1920 р., у 2,5 рази у 1930 р. і у 3 рази у 1938 р. Серед тих, хто отримав вищий ступінь, ці показники ще більш разючі: чоловіків серед них було у 3 рази більше, ніж жінок у 1920 р., у 5,6 разів у 1930 р., у 8 разів у 1938 р. [279, с.20].

У 1919 р. було прийнято вже згаданий нами у попередньому пункті «Закон про усунення дискваліфікації за ознакою статі» [30], який забороняв дискримінацію особи за ознакою статі або через шлюб. Він скасував обмеження щодо членства жінок у суді присяжних і дещо спростив для них процедуру вступу у вищі навчальні заклади, здобуття посади вчителя, молодшого медичного персоналу, кваліфікації лікаря тощо.

Що стосується заміжніх жінок, то у 1923 р. вони отримали право на розлучення у разі подружньої зради чоловіка. Починаючи з 1925 р. чоловік і дружина вже розглядалися як окремі особи у майнових справах [9, с.24], жінки отримали рівні права з чоловіками на опіку над своїми дітьми за «Законом про

захист неповнолітніх». У 1935 р. було усунено відповідальність чоловіка за борги своєї дружини і за вчинені нею правопорушення [10].

Відповідно до закону «Про розлучення» (1937) [29], внесеного А. Гербертом, було істотно розширено список підстав для розлучення. Відтепер причиною для розірвання шлюбу могла бути умисна втеча строком не менше трьох років, жорстокість і невиліковна психічна хвороба [29; 406, с.231]. Водночас, законодавство все ще ґрунтувалось на необхідності доведення подружньої зради (виняток становила лише наявність психічного захворювання). Крім цього, існувала заборона на розлучення протягом перших трьох років шлюбу.

Для усунення проблем у шлюбному законодавстві, які не були вирішені з прийняттям вищевказаних законодавчих актів, у кінці 1930-х рр. суспільно активні одружені жінки, за ініціативи Е. Саммерскілл, об'єднались в **Асоціацію заміжніх жінок** (The Married Women's Association) (1938 р.). Серед її членів були В. Бріттан, Дж. Френсіс, Х. Нормантон та леді Х. Наттінг.

Члени Асоціації боролись за право для матері та дітей претендувати на свою частку у будинку, за рівні опікунські права для обох батьків тощо. Також вони підтримували рух за рівну оплату праці і спонукали жінок брати більш активну участь у політичному житті країни [280, с.91].

Загалом же, вказаний період вважається малоуспішним у контексті жіночої емансипації, оскільки досить активна робота над вирішенням проблем, пов'язаних з контролем над народжуваністю, нерівною оплатою праці та іншими важливими питаннями, ознаменувалась успіхами лише у 1960—1970-х рр., в період розгортання «другої» хвилі фемінізму. До цього періоду жінок спіткала низка невдач, які стали причиною критичної оцінки феміністського руху у міжвоєнний час.

Дослідниця Д. Вершиніна пов'язує ці невдачі з надмірною вузькістю суффражистського руху, який приділяв увагу лише боротьбі за право голосу, знехтувавши іншими проблемами [258, с.149—150].

Цей факт справді мав місце. Але такі дії суфражистів були достатньо виправданими, якщо враховувати суспільно-історичний контекст. По суті, у другій половині XIX ст. виявилось, що жінки у британському суспільстві не вважалися повноправними громадянами і подальша дискусія стосувалася того, чи варто їх вважати такими. Ця проблема залишалася поза увагою більшості суспільства, допоки питання виборчого права для жінок не стало предметом обговорення у британському соціумі та владних колах. Разом з цими проблемами залишалася у тіні і їхня основа, представлена низкою упереджень щодо жінок, характерних для тогочасної системи суспільних відносин. Формулювання, озвучення і публічна критика цих упереджень змусили суспільство замислитися над їхньою справедливістю, але процес переосмислення виявився тривалим. З нашої точки зору, він забрав би ще більше часу, якби тогочасний жіночий рух не виокремив цю проблему з-поміж інших і не надав би їй першочергового значення.

Без публічного визнання жінок дієздатними особами та повноправними громадянами навряд чи можна було б говорити про повноцінне формування ідентичності жінки як суб'єкта суспільних відносин. Тому здобуття жінками політичних прав мало вкрай важливе значення і, в першу чергу, соціокультурне, а вже потім — політико-правове. Суфражизм похитнув наявний у суспільстві статус-кво і сформував підвалини для подальшого переосмислення суспільних відносин.

Попри те, що активісти суфражистських кампаній «левову частку» уваги акцентували на здобутті права голосу, паралельно з веденням цих кампаній британки істотно розширили свої можливості у сфері зайнятості, отримали доступ до освіти і більше прав у подружньому житті, вже не кажучи про значення для жіночої емансипації самого процесу боротьби.

На нашу думку, значну роль у поразках феміністів у міжвоєнний період відіграв консерватизм британців. Суспільству потрібен був час для того, щоб звикнути і прилаштуватися до тих змін, що вже відбулися. Самим же феміністам

потрібен був час для формування власних ідентичностей і розробки теоретичної основи руху.

Окрім зазначеного, суттєву роль відіграла Перша світова війна, що стала значним соціальним потрясінням. Її наслідки також істотно пригальмували розвиток жіночого руху.

Отже, діяльність активістів жіночого руху у міжвоєнний період характеризувалася наявністю двох умовних таборів — перший прагнув до егалітарних реформ, другий же акцентував увагу на відмінностях між статями і виступав за дискримінаційне законодавство.

Висновки до Розділу 4. Таким чином, під час Першої світової війни значна частина британок продемонструвала активну громадянську позицію. Водночас у їхньому середовищі чітко окреслились дві течії — «патріотична» більшість і «пацифістська» меншість. Основні суфражистські організації призупинили свою діяльність на час війни і спрямували зусилля на допомогу фронту.

Найпоширенішими формами участі британок у загальнодержавних зусиллях, спрямованих на підтримку Великої Британії у війні, були діяльність у медсестринських організаціях, спеціальних допоміжних жіночих формуваннях, волонтерство, робота на військових заводах та в інших видах промисловості, у сільському господарстві тощо.

Наприкінці війни у Великій Британії остаточно склався комплекс сприятливих умов, який призвів до надання у 1918 р. частині жінок права обирати та бути обраними до парламенту. Крім цього, Перша світова війна істотно вплинула на думку громадськості й фактичне становище жінок у суспільстві.

З 1918 р. британські жінки почали поступово долучатися до роботи у вищих державних структурах. Вони не здобули права бути членами Палати Лордів, але з 1919 по 1939 рр. мали стабільно невисокий відсоток присутності у Палаті Громад. У якості парламентарів жінки переважно акцентували свою увагу на

соціальних проблемах та стали ініціаторами прийняття низки законодавчих актів.

Не бажаючи протиставляти себе чоловікам, жінки підтримували ідеологію і курс тих політичних партій, членами яких вони були. Суспільні стереотипи щодо небажаної присутності жінок у політиці продовжували своє існування, але поступово піддавались трансформації, пристосовуючись до наявних життєвих реалій.

З 1918 р. жінкам належала значна частка серед виборців, а з 1928 р. вони склали більшість електорату. Наслідком цього стало те, що англійки, їхні проблеми, вподобання та інтереси, зайняли важливе місце в політичній агітації та законотворчій діяльності британських партій.

Починаючи з 1918 р. суфражистський рух поступово йде на спад, остаточно завершившись у 1928 р.

Жіночі кампанії, що прийшли на зміну суфражизму, були спрямовані на вирішення соціально-економічних проблем і поступалися своїм попередникам як масштабами дій, так і успіхами.

Серед багатьох напрямів діяльності феміністок у 1920—1930-х рр. на перший план виходять кампанії, спрямовані на вирішення проблем нерівності в оплаті праці й нарахуванні компенсацій, контролю над народжуваністю, опіки над дітьми тощо.

Попри наявність деяких успіхів, основна мета вищевказаних кампаній у міжвоєнний період не була досягнута.

ВИСНОВКИ

У ході аналізу наукових напрацювань, пов'язаних з участю жінок у суспільному і політичному житті Великої Британії, можна констатувати, що окремі аспекти вказаної проблематики висвітлювалися у працях західних, радянських та пострадянських дослідників.

Починаючи з 1960-х рр. дослідження становища жінок посіло значне місце в західній історичній науці. На сьогодні вченим країн Заходу вдалося накопичити істотну базу різнопланових історичних доробок — починаючи від перших розвідок, написаних активістами фемінізму в дещо апологетичному стилі, і завершуючи комплексними критичними дослідженнями діяльності і побуту британок у кінці XIX — першій половині XX ст.

Радянські дослідники приділяли недостатню увагу становищу жінок у Великій Британії та пов'язаним з цією проблемою процесам, висвітлюючи їх, в основному, через призму марксистської теорії «класової боротьби». Це, насамперед, було пов'язано з офіційною ідеологією, згідно з якою проблеми нерівноправ'я чоловіка та жінки в СРСР не існувало, а гендерні проблеми у західних країнах були спричинені недосконалістю капіталістичного устрою суспільства. Після розпаду СРСР суфражистський рух у Великій Британії та окремі аспекти у становищі жінки вказаного періоду були істотно переосмислені й отримали подальший розвиток у працях пострадянських дослідників.

У цілому, аналіз історіографії засвідчив, що, не зважаючи на наявність значної кількості напрацювань у вивченні історії британського жіноцтва у кінці XIX — першій половині XX ст., в українській історичній науці комплексні дослідження, які б відображали становище британської жінки у публічній сфері життя суспільства, до цього часу не проводились. Крім того, подальшого вивчення і переосмислення потребують проблеми, пов'язані з оцінкою гендерної політики на ринку праці, періодизацією суфражистського руху, взаємовпливом участі британок у воєнних діях та процесом їхньої емансипації, дисонансом між

теорією і практикою у сфері гендерного рівноправ'я на законодавчому рівні тощо.

Дисертаційне дослідження побудоване на комплексному аналізі широкого кола джерел, представлених законодавчими актами, стенограмами дебатів британського парламенту, звітами державних комісій, основними феміністичними творами, програмними документами жіночих організацій і політичних партій, промовами активістів жіночого руху і політиків, матеріалами британських переписів населення, мемуарами учасників і сучасників жіночого руху, а також матеріалами тогочасних періодичних видань, які дозволили у повному обсязі реалізувати поставлену у дослідженні мету та виконати заплановані задачі.

Станом на середину XIX ст. у Великій Британії склався комплекс соціально-економічних та політико-ідеологічних умов, які сприяли початку істотних змін у становищі жіноцтва. Зокрема, наявні соціально-економічні умови унеможливлювали слідування морально-етичним приписам суспільства та культивованій державою концепції «розподілу сфер», згідно з якою життя та діяльність жінки мали вибудовуватися навколо сім'ї, що уособлювала так звану «приватну» сферу життєдіяльності. Серед факторів, які перешкоджали підтримці такого укладу, була значна чисельна перевага жіночого населення над чоловічим — різниця становила більше ніж півмільйона. Це істотно ускладнювало процес пошуку чоловіка і призвело до появи значної кількості так званих «зайвих» жінок. Ще одним несприятливим фактором був брак коштів для забезпечення своїх найелементарніших потреб — він спонукав до пошуку роботи як незаміжніх представниць середнього прошарку, так і заміжніх робітниць, чиї чоловіки були не здатні самотужки забезпечувати сім'ю.

Вказані чинники призвели до того, що у суспільстві з'явився значний відсоток жінок, які не вписувалися у концепцію «розподілу сфер». Життєві обставини спонукали їх протиставити себе пануючому укладу.

У першій половині XIX ст. жінки остаточно були позбавлені політичних прав, але при цьому з них не були зняті обов'язки зі сплати податків, що йшло у

розріз з традиціями британської демократії. Цей факт викликав хвилю обурення неodrужених англійок-власниць майна. Крім того, для середини XIX ст. був характерний зростаючий вплив ліберально-демократичних рухів, активісти яких виступали з вимогами щодо розширення прав нижчих прошарків суспільства. Частина жінок з малозабезпечених верств також підтримувала ці рухи й нерідко брала безпосередню участь у них. У цьому середовищі активно обговорювалась можливість запровадження загального виборчого права на різних умовах, серед яких було й положення про надання його жінкам. При цьому, якщо у XIX ст. серед робітників питання про розширення прав жінок поступилося боротьбі за розширення прав чоловічого населення, то у ліберально налаштованих колах середнього прошарку тема жіночих прав змогла «втриматися на поверхні» і вийти на якісно новий етап свого розвитку.

Одними з найважливіших факторів, що сприяли істотним змінам у становищі британських жінок в останній третині XIX ст. — першій половині XX ст., були розповсюдження феміністичних ідей та активізація жіночого руху.

На нашу думку, нижньою хронологічною межею організованого суфражистського руху варто вважати 1860-ті рр. — час появи перших постійних суфражистських організацій і початку політичної дискусії щодо проблеми жіночого рівноправ'я. У цей період серед багатьох проблем, які потребували вирішення і стосувалися зайнятості, освіти, правової дієздатності жінок тощо, на перший план вийшла політична складова — здобуття виборчого права. Досягнення цієї мети, на думку суфражистів, мало б полегшити боротьбу в інших перелічених сферах.

З останньої третини XIX до початку XX ст. в суфражистському русі спостерігалось домінування ліберальних ідей. Кількість його учасників досить швидко зросла від декількох сотень до декількох тисяч. Членами суфражистських організацій були як жінки, так і чоловіки. Рухові була притаманна своєрідна замкнутість — значна кількість учасників перебувала у

родинних або дружніх стосунках ще до організаційного оформлення руху; нерідко укладалися шлюби між активістами.

В основному, членами суфражистських організацій освічені представники середнього прошарку, а тому діяльність руху була більше орієнтована на потреби представниць середньої верстви суспільства. Активісти суфражизму використовували переважно конституційні методи боротьби, не підтримували жодну партію і співпрацювали лише з окремими парламентарями, що підтримували ідеї руху. Негативну роль у діяльності суфражистських організацій і сприйнятті їх суспільством відігравали часті суперечки і розколи.

Показовим є той факт, що активісти суфражизму, які сприймалися суспільством як радикальні реформатори, виступали за досить обмежені законодавчі зміни. Цей факт є яскравим свідченням того, що навіть прогресивна частина суспільства не перестає бути його продуктом і перебувати під владою вибудованої у ньому системи.

Досліджуючи особливості взаємодії британського жіноцтва і політичних сил, можна зробити висновок, що впродовж XIX ст. у політичних колах з'явилося чимало прихильників ідеї надання жінкам права голосу. На початку своєї діяльності суфражисти співпрацювали з рядовими представниками Ліберальної партії, у той час як більшість членів Консервативної партії не підтримувала жіночий рух. Лідери обох партій у своїх виступах неодноразово висловлювалися на підтримку надання жінкам виборчих прав, але не робили конкретних кроків для його законодавчої реалізації, а іноді навіть чинили опір суфражистським ініціативам.

Оцінюючи здобутки суфражизму у політичній сфері, яка, як вже зазначалося, була пріоритетною в їхній діяльності, можна констатувати, що з останньої третини XIX до початку XX ст. жінкам вдалося увійти та закріпитися в управлінні на місцевому рівні. У кінці XIX ст. при політичних партіях були створені особливі жіночі організації. Їхні члени долучались до рутинної допоміжної роботи у партійних структурах, брали участь (на громадських

засадах) у агітаційних кампаніях політиків тощо. Така діяльність сприяла зростанню політичної грамотності жінок.

У той же час, вказані здобутки були спрямовані на результат у довгостроковій перспективі, оскільки жінок, що бажали зробити політичну кар'єру на місцевому рівні, було небагато. Середньостатистичним британкам, вихованим в суспільстві, де піддавалася сумнівам жіноча дієздатність, а лідерство і публічна діяльність вважалися неприйнятними, було складно орієнтуватися у новій для них сфері, яка, в свою чергу, сприймала їх досить вороже. Тому, коли постає необхідність окреслити більш швидкі і видимі зміни у становищі британок, на нашу думку, слід починати зі здобутків, отриманих паралельно з процесом боротьби за рівноправ'я у політичній сфері.

Зокрема, у вказаний період було істотно розширено майнові права одружених жінок. Відповідно до положень законів 1870 р., 1882 р., 1893 р. одружена жінка стала суб'єктом у правовому полі, за нею зберігалось право успадковувати, купувати, володіти і розпоряджатися будь-яким рухомим або нерухомим майном, так само, як це було до шлюбу. У такий спосіб був послаблений діючий уклад, який передбачав повну економічну залежність дружини від чоловіка.

Вкрай важливими були зміни у сфері освіти, а саме спрощення доступу дівчат до початкової освіти і допущення жінок до Шкільних Рад (1870 р.). Впродовж 1873—1891 рр. у країні було запроваджено обов'язкову початкову освіту. Встановлений обсяг її фінансування брала на себе держава. З 1889 р. було впроваджено уніфіковану навчальну програму середньої освіти для хлопців та дівчат, істотно збільшено кількість середніх навчальних закладів. В останній третині XIX ст. жінки отримали доступ до вищих навчальних закладів.

Внаслідок вказаних реформ було істотно підвищено рівень освіченості британок, але, у той же час, суспільні уявлення щодо «меншовартості» їхньої освіти зберігали свій вплив. Доступ жінок до наукової діяльності був вкрай ускладненим.

Істотні зміни відбулися також на ринку праці. Першість за кількістю робітниць все ще зберігалась за такими традиційно «жіночими» сферами як обслуговування, виробництво тканин та виготовлення одягу. Але, у той же час, значно зросла кількість жінок у наступних галузях: виготовлення та продаж продовольства, тютюнових виробів та напоїв; оренда житла; державна служба; медицина (медсестри, фармацевти, доглядальниці, акушерки); освіта (вчителі); діловодство; забезпечення зв'язку та ін. Цьому сприяли поява нових винаходів й зростання рівня освіченості жінок.

Основні складнощі у сфері зайнятості полягали у тому, що жінки були змушені виконувати переважно допоміжні ролі, працювати на найнижчих кар'єрних щаблях, задовольнятися меншою, у порівнянні з чоловіками, оплатою праці і нести подвійний тягар домашніх клопотів й обов'язків по роботі. Роботодавці вважали жінок тимчасовою робочою силою. Показово, що жінки-робітниці також розглядали свою зайнятість як тимчасове явище, що передувало шлюбу. Нерідко британки, які були змушені працювати й після одруження, уявляли свою емансипацію як можливість присвятити себе виключно домашнім клопотам, полишивши оплачувану роботу.

Чоловіки ставилися вкрай негативно до жіночої зайнятості. Вони розглядали їх як неvigідних конкурентів, які згоджувалися працювати за нижчу оплату і стояли на заваді боротьбі за підвищення заробітних плат. Також вони боялися втрати впливу на своїх дружин.

Період з початку ХХ ст. до 1914 р. ознаменувався суттєвими змінами у характері діяльності суфражистських товариств. Цьому сприяли відсутність значних успіхів, наявність частини активістів, що виступали за перехід до радикальних дій і постійні суперечки в суфражистському середовищі.

Загалом, цей період пройшов для Великої Британії під гаслами надання жінкам виборчих прав. У цей час до ліберальних ідей, які все ще переважали у суфражизмі, додалися соціалістичні. Кількість членів суфражистських організацій зросла до десятків тисяч, у тому числі, й внаслідок приєднання частини робітниць. Спектр пропонованих змін поступово розширювався,

зокрема, у 1905 р. суфражисти відмовилися від положення про те, що право голосу необхідно надати лише неодруженим жінкам. У тому ж році у суфражистському русі чітко окреслилися дві течії — поміркована (конституційна) і войовнича (мілітантська). Представниці мілітанства використовували радикальні методи боротьби, чим викликали значний суспільний резонанс й привернули до себе увагу преси. Помірковане крило залишилося вірним конституційним методам боротьби, але у 1912 р. було змушене відійти від позапартійної тактики.

Крім цього, початок XX ст. ознаменувався появою організованого антисуфражистського руху. Цей факт є свідченням не лише наявності у суспільстві опозиції до вимоги надання жінкам права голосу, але й ефективності та масштабності діяльності суфражистів. Активізація антисуфражистського руху означала усвідомлення його прихильниками значної ймовірності перемоги ідейних опонентів.

У зазначений час у позиціях Ліберальної та Консервативної партій щодо надання жінкам виборчих прав зберігалися тенденції минулого століття. Водночас, на розвиток політичної дискусії навколо цієї проблеми істотно вплинула поява нової політичної сили — Комітету робітничого представництва (Лейбористської партії).

Основними причинами невдач суфражистських біллів у 1900—1914 рр. були: 1) опозиція очільників урядів, а також значної кількості парламентарів до суфражистських вимог, спричинена як особистими позиціями, так і суто стратегічними побоюваннями щодо відтоку голосів жінок до політичних опонентів; 2) відсутність єдності серед прихильників ідеї надання жінкам виборчих прав у визначенні категорій британок, яким слід надати це право, а також умов його надання; 3) кількісна перевага жіночого населення, яка стала причиною побоювань, що британки отримають більше можливостей для впливу на формування парламенту у Великій Британії; 4) наявність інших питань, що потребували вирішення (англо-бурська війна, реформування Палати Лордів,

проблема самоуправління Ірландії); 5) негативний вплив радикальних дій мілітантського крила суфражизму; 6) наявність опозиційного руху у суспільстві.

Характеризуючи становище жінок з початку XX ст. до 1914 р. можна констатувати, що загалом у ньому збереглися тенденції попереднього періоду. Жінки продовжували здобувати освіту й освоювати нові види зайнятості. Гасла суфражизму не залишили байдужим британське жіноцтво, яке розділилося на його прихильників та опонентів.

Варто зазначити, що у цей час відбулися важливі зміни у церковному житті — в частині приходів жінки увійшли до складу приходських рад.

Основною тенденцією діяльності суфражистів у роки Першої світової війни були призупинення кампаній за виборче право для жінок і активна допомога фронту. Фактично, у цей період найбільші суфражистські організації пішли на співпрацю з урядом і посіли вигідну для нього позицію, закликаючи населення допомогти країні у війні. На нашу думку, вибір подібної тактики був оптимальним за умов, коли вся увага суспільства була поглинута воєнною кампанією, і в подальшому відіграв позитивну роль на шляху до надання жінкам права голосу.

Водночас у суфражистському середовищі існувала пацифістська меншість. Її представники були ініціаторами та учасниками наймасштабнішої пацифістської конференції у 1915 р., де були сформульовані демократичні положення, що мали на меті врегулювати наявний збройний конфлікт і запобігти подібним протистоянням у майбутньому.

Уряд та політична еліта країни різко засуджували потуги пацифісток, у той час як діяльність жіночих допоміжних формувань та медсестринських організацій, робота британок у інших сферах заохочувались, але на чітко визначених урядом умовах.

Набір чоловіків до війська, брак робочої сили для виконання допоміжних та медсестринських функцій в армії і перебудова економіки на військові рейки призвели до того, що жінкам довелося виконувати значну кількість незвичних для них робіт. Зокрема, це стосувалося праці на військових заводах, у хімічній

індустрії, металургійній промисловості, будівництві, транспортному забезпеченні, поліції тощо. Крім цього, на плечі жінок лягло продовольче забезпечення країни за умов дефіциту палива й істотного скорочення використання сільськогосподарської техніки. Широкий спектр функцій виконували члени допоміжних жіночих організацій: працювали зв'язківцями, здійснювали розвідницькі функції, канцелярську роботу, долучалися до ремонту техніки, були водіями, готували їжу, прибирали тощо. Також активно здійснювався набір медсестер і волонтерів.

У роки війни пряма участь жінок у воєнних діях була неприпустимою. Прийнятною для них вважалась роль потенційної «жертви», що потребувала захисту і мала додавати бойового духу чоловікові-«захисникові». Навіть у воєнний час суспільство дуже суворо наглядало за дотриманням жінками норм моралі, нерідко звинувачуючи членів допоміжних і медсестринських організацій, а також робітниць «домашнього фронту» у розпусті і марнотратстві.

По завершенні війни значну кількість працівниць тилу зобов'язали поступитися робочим місцем на користь чоловіків, не зважаючи на бажання багатьох жінок залишитися на своїх робочих місцях.

У роки війни виникла необхідність внесення змін до виборчого законодавства, спричинена тривалою відсутністю частини виборців за місцем проживання. Під час підготовки до проведення реформи було вирішено включити туди і положення про надання права голосу частині жіночого населення. У 1918 р. було прийнято «Акт про народне представництво» та «Парламентський (Кваліфікація жінок) акт». Перший надав право голосу жінкам з 30 років, які відповідали встановленому майновому цензу. Другий дозволив боротися за місце у парламенті жінкам з 21 року.

На нашу думку, на прийняття вищезазначених актів вплинув комплекс чинників, серед яких: 1) необхідність термінового реформування виборчого законодавства; 2) суфражистські кампанії 1860-х—1914 рр., які забезпечили проблемі надання права голосу жінкам підтримку депутатів і місце у парламентській дискусії; 3) надання виборчих прав жінкам поступово

переходило у загальносвітову практику — на той час право голосу вже мали жінки Нової Зеландії, Австралії, Фінляндії, Данії, Ісландії та Норвегії; 4) коаліційність уряду (1915—1922 рр.) — присутність у ньому представників всіх основних політичних партій означала урахування їхніх позицій щодо суфражистської проблеми; 5) відставка Герберта Асквіта у 1916 р. й прихід до влади більш лояльного до суфражистів Девіда Ллойд Джорджа; 6) активна робота британок на користь держави у роки війни та зміна їхнього образу у суспільстві, що сприяло скороченню кількості противників допуску жінок до творення загальнодержавної політики; 7) вигідна урядові й державі позиція більшості суфражистських товариств у роки війни; 8) наявність гострої проблеми у сфері зайнятості, пов'язаної з необхідністю масового звільнення працюючих жінок на користь демобілізованих чоловіків і, водночас, бажання влади «задекларувати» своє визнання жіночого внеску в перемогу у Першій світовій війні; 9) влада і суспільство були виснажені війною і бажали запобігти продовженню суфражистської боротьби.

Період 1918—1928 рр. ознаменувався значним спадом активності суфражистського руху і відходом на другий план вимог щодо реформування виборчого законодавства на рівноправних засадах у зв'язку із частковим набуттям жінками виборчих прав. Вказаний час супроводжувався переходом взаємостосунків політичних сил і британського жіноцтва на новий рівень. Передусім, це обумовлено офіційним зарахуванням жінок до лав британського електорату і можливістю бути обраними до Палати Громад. Відтепер між політичними партіями розпочалася боротьба за голоси британок, що знайшло відображення в особливостях побудови агітаційних кампаній. Переважна більшість інформаційних матеріалів для жіночої аудиторії стосувалася вирішення проблем материнства і дитинства, жіночої зайнятості, соціального забезпечення та інших подібних питань.

Також впродовж 1919—1928 рр., з ініціативи різних політичних партій, до Палати Громад вносилися законопроекти щодо урівняння жінок й чоловіків у

виборчих правах. У кінцевому результаті, такий закон було прийнято за каденції уряду консерваторів у 1928 р. Цей рік варто вважати верхньою межею завершення суфражистського руху.

Розглядаючи особливості становища і діяльності жінок, що вирішили побудувати політичну кар'єру у 1918—1939 рр., можна виокремити наступні особливості: 1) прилучення до політичної діяльності відбувалось переважно через жіночі партійні секції; 2) на перших порах жінок нерідко обирали до парламенту на знак вшанування пам'яті їхніх відомих чоловіків-депутатів; 3) спроба отримати допуск до верхньої палати британського парламенту — Палати Лордів, завершилася невдачею; 4) низький рівень представництва у Палаті Громад; 5) упереджене ставлення з боку колег-чоловіків; 6) невдала спроба партій запровадити «гендерні квоти» для жінок; 7) у своїй законодавчій діяльності вони орієнтувалися, переважно, на вирішення соціально-економічних негараздів, проблем в освіті, праці, охороні здоров'я, виступаючи ініціаторами відповідних законопроектів; 8) більшість жінок-парламентарів слідувала політиці своїх партій і не підтримувала ініціативи зі створення суто жіночої парламентської фракції.

У контексті входження жінок до політичної сфери і початку їхньої діяльності як законотворців і політиків цілком логічно постає питання про значення суфражистського та антисуфражистського рухів у процесі встановлення гендерного рівноправ'я у Великій Британії.

Очевидно, що суфражистський рух не підтримувало все жіноче населення, але, на нашу думку, його вплив був відчутний для кожної британки. Основна заслуга суфражистів полягала у тому, що внаслідок їхньої діяльності на розгляд суспільства були винесені питання, які раніше не піддавалися сумнівам і сприймалися як належне. Здобуття жінками права голосу фактично означало їхній перехід до категорії повноправних громадян і мало вкрай важливе соціокультурне та політико-правове значення. Крім цього, активісти суфражистського руху стали для своїх співвітчизниць наочним прикладом ведення агітації і публічних виступів, продемонструвавши різні методи

відстоювання власної думки: від інтелігентно-поміrkованих до емоційно-радикальних. Антисуфражистський рух також став взірцем поступового виходу жінок з-під чоловічої опіки і намагання заявити про себе та свої погляди публічно. Хоча діяльність антисуфражистів була менш активною і демонстративною, ніж у їхніх ідейних опонентів.

Завдяки діяльності обох рухів проблеми жінок, їхні інтереси та погляди були почуті суспільством, а самі вони почали поступово відкривати для себе сферу публічного життя.

Проте, право голосу, за яке так довго і натхненно боролися суфражисти, не належало до списку тих змін, які мали миттєвий і безпосередній вплив на становище більшості британок. Звісно, це нововведення сприяло підвищенню інтересу жінок до політичної сфери, але до участі у ній воно надихнуло лише одиниці. Діяльність більшості з них у 1918—1939 рр. розчинилась в активності чоловіків на цій стежі.

І хоча ці приклади були вкрай важливими для наступних поколінь, загальний аналіз змін, що відбулись у становищі й ролі жінки, показав, що для багатьох пересічних британок більш відчутними були зрушення, які проходили паралельно із веденням суфражистських кампаній.

Більш скромними, але також важливими, були здобутки, отримані жінками у 1918—1939 рр. Через рік після надання жінкам виборчих прав було прийнято «Закон про усунення дискваліфікації за ознакою статі». Прийняття цього закону позитивно вплинуло на входження англійок до складу суду присяжних, вступ до ВНЗ, полегшило отримання посад у медицині та освітній сфері, але його положення не були взяті до уваги під час намагання жінок стати членами Палати Лордів. Також продовжувала діяти дискримінаційна практика, відома під назвою «шлюбна заборона» — одруженим жінкам не дозволялось працювати на багатьох посадах, особливо, на державній службі і в освітній сфері.

Що стосується можливостей реалізації здібностей британок у законотворенні, то, не зважаючи на низький рівень представництва і впливу у

своїх політичних партіях, у 1923—1939 рр. з ініціативи жінок-парламентарів було прийнято дев'ять законів, спрямованих на вирішення різних проблем — зловживання спиртним, процедури усиновлення, статусу позашлюбних дітей, пом'якшення покарання для вагітних жінок тощо. У цей час продовжувалась боротьба за надання державної фінансової допомоги матерям на утримання дітей, де вдалося досягти успіху лише у 1945 р.

Суспільна активність англійок у цей час поступалася попередньому періоду масштабами. Для неї була характерна наявність значної кількості різноманітних жіночих груп та організацій, які, на відміну від суфражистського руху, не мали потужних координаційних центрів і спільної мети. Ідеологічні розбіжності були представлені уявленнями про рівність чоловіка та жінки «старих» і «нових» феміністок. Перші орієнтувались на урівняння у правах (кампанії за рівну оплату праці, рівні можливості на ринку праці), цілі других ґрунтувались на відмінностях у суспільних ролях чоловіків і жінок. Тому вони вважали за необхідне враховувати особливий статус жінки як матері при творенні законів і боролися за реформування законодавства у сфері розлучення, опіки над дітьми, сімейної допомоги, контролю над народжуваністю і легалізації абортів тощо.

Що стосується змін на ринку праці, то у 1920-х рр. жінки становили 1/6 від загальної кількості членів профспілок, хоча чоловіки все ще залишалися у більш привілейованому становищі у питаннях захисту своїх прав на робочому місці. Сфера обслуговування, текстильна промисловість і виробництво одягу залишалися традиційними для жінок. У той же час істотно зросла кількість працівниць, що займалися комерційною діяльністю і страхуванням, а також клерків і друкарок. Кар'єрне зростання все ще було ускладненим. Крім цього, жінок торкнулась проблема вимушеного безробіття 1930-х рр. Гостро стояло питання нерівної оплати праці (у середньому, заробітна плата жінки була на 30—40% менша за заробіток чоловіка). Не зважаючи на діяльність активістів і парламентарів, проблему нерівної оплати праці у цей час ліквідувати не вдалося.

Продовжувався процес урівняння у правах чоловіка та дружини. З 1925 р. вони вже розглядалися як окремі особи у майнових справах, і мали рівні права опіки над своїми дітьми, а з 1935 р. було скасовано відповідальність чоловіка за борги своєї дружини і за вчинені нею правопорушення. З 1937 р. розлучення, з ініціативи як жінки, так і чоловіка, могло бути оформлене на підставі умисної втечі строком не менше трьох років, жорстокості і невиліковної психічної хвороби одного з подружжя.

Таким чином, базуючись на результатах проведеного дослідження, можна констатувати, що період з кінця XIX ст. до 1939 р. є одним з ключових етапів емансипації британських жінок. Якщо у попередні століття британки, зазвичай, лише долучалися до чоловічих протестів, то у кінці XIX — на початку XX ст. вони стали групою з власними, відмінними від чоловічих, інтересами, і вже були здатні до самоорганізації.

«Перша хвиля» фемінізму породила плеяду талановитих і суспільно активних жінок, які внесли вагомий вклад у розвиток демократії у Великій Британії. Серед них Лідія Беккер, Елізабет Гарретт Андерсон, Міллісент Фосетт, Еммелін Панкхерст, Крістабель Панкхерст, Сильвія Панкхерст, Ненсі Астор, Елеонора Ретбоун, Еллен Вілкінсон, Мері Стоупс та інші.

Серед детермінантів тривалості процесу жіночої емансипації на британських теренах були консервативний і прагматичний фактори. Перший включає в себе повагу до усталених традицій, закладених в системі виховання і освіти, та протидію змінам. У консервативному британському суспільстві було вкрай важко викорінити певні уявлення, що побутували впродовж століть. Подібні зміни потребували значної кількості часу, а реформатори були приречені на потужний опір частини громадськості. Ключовий суб'єкт феміністської емансипації — британське жіноцтво — нерідко підтримувало традиційний гендерний уклад або ж займало нейтральну позицію у вирішенні проблеми. Причину цього явища слід шукати у горизонтальних владних стосунках, що склалися у патріархальному суспільстві. Жінки виявилися заручницями власних поглядів, зрощених на «грунті» патріархальних традицій.

Другий фактор полягає у небажанні суспільства змінювати гендерний уклад через втрату існуючих у ньому практично корисних для «панівної» статі привілеїв. Обмеження приватною сферою життєдіяльності, проголошення головною метою життя жінки відтворення роду та забезпечення домашнього затишку було не лише давньою, але й практично корисною традицією для патріархального суспільства. Надавши жінці більшу свободу, чоловік ризикував втратити неоплачувану домогосподарку, кухарку та людину, яка підтримувала його самолюбство, нехтуючи власним.

Підсумовуючи, варто зазначити, що поява нових можливостей для жінок не означала їхнього урівняння з чоловіками, вони все ще залишалися субординованою групою. Британки отримали більше обов'язків і відповідальності. Процес входження жінок до чоловічої сфери не супроводжувався аналогічними процесами з боку чоловіків щодо прилучення до «жіночих» клопотів, зокрема, виховання дітей і ведення домашнього господарства. Нові можливості породили нові форми утиску і суперництва між чоловіками і жінками, поклали на плечі жіноцтва подвійний тягар домашніх клопотів та оплачуваної зайнятості.

Зміни, що пройшли під егідою «першої хвилі» фемінізму, були ліберальними за своєю сутністю і намагалися вписати жінок у патріархальну систему. Активісти в цей час не ставили під сумнів її справедливості — подібна критика була характерна для радикального фемінізму, що зародився у 1960—70-х рр., і подальшого розвитку феміністичної думки.

Внаслідок проведення низки законодавчих реформ і суспільних трансформацій у досліджуваний період жінки отримали можливість змінити своє становище власноруч, не чекаючи, поки їхньою долею розпорядиться хтось інший.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

I. Законодавчі акти, стенограми дебатів, звіти комісій

1. An Act to amend the Representation of the People in England and Wales : passed 7th June 1832. — Official edition. — London : George Eyre and Andrew Spottiswoode, 1835. — 115 p.
2. Civil service (women, pay) (1 April 1936) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1936. — Vol. 310. — cols. 2017—2096.
3. Civil service (women, pay) (6 April 1936) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1936. — Vol. 310. — cols. 2472—2562.
4. Education Act, 1918 : 8 & 9 GEO. 5. Ch. 39. — Official edition. — London : Eyre and Spottiwoode, Ltd., 1918. — 35 p.
5. Enfranchisement of women (05 May 1911) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1911. — Vol. 25. — col. 737.
6. Franchise And Electoral Reform. Mr. Speaker's Services (28 March 1917) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1917. — Vol. 92. — cols. 462—524.
7. Fraser H. The Representation of the people act, 1918: with explanatory notes / H. Fraser. — London : Sweet and Maxwell, 1918. — 828 p.
8. Hours of labour in factories (15 March 1844) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1844. — Vol. 73. — cols. 1073—1155.
9. Law of Property Act, 1925 : Ch.20. — Official edition. — London : Her Majesty's Stationery Office, 1925. — 203 p.
10. Law Reform (Married Women and Tortfeasors) Act, 1935 : Ch.30. — Official edition. — London : Her Majesty's Stationery Office, 1935. — 10 p.
11. Married Women's Property Act, 1882 : 45 & 46 Vict. Ch. 75. — Official edition. — London : Eyre and Spottiswoode, Ltd., 1910. — 10 p.
12. Married Women's Property Act, 1893 : Ch. 63. — Official edition. — London : Eyre and Spottiwoode, Ltd., 1893. — 2 p.

13. Official Reports 5th Series Parliamentary Debates: Commons (Apr 30 — May 25, 1917) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1917. — Vol. XCIII. — cols. 2133—2253, 2323—2444.
14. Parliament (Qualification of Women) Act, 1918 : CH. 47. 8&9 GEO.5. — Official edition. — London : Eyre and Spottiswoode, Ltd., 1918. — 1 p.
15. Parliamentary Franchise (Extension to Women) (06 July 1883) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1883. — Vol. 281. — cols. 664—724.
16. Parliamentary franchise (women) (11 July 1910) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1910. — Vol. 19. — cols. 41—150.
17. Parliamentary franchise (women) (14 June 1910) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1910. — Vol. 17. — cols. 1202—1207.
18. Parliamentary franchise (women) (12 July 1910) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1910. — Vol. 19. — cols. 207—333.
19. Parliamentary Franchise (Women) Bill (28 March 1912) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1912. — Vol. 36. — cols. 615—731.
20. Prisoners (Temporary Discharge For Ill-Health) Bill (02 April 1913) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1913. — Vol. 51. — cols. 404—475.
21. Report of the Consultative Committee on differentiation of the curriculum for boys and girls respectively in secondary schools (second impression) [Electronic source] / The Consultative Committee chaired by Sir William Henry Hadow. — 1923. — London : HM Stationery Office. — Mode of access: <http://goo.gl/k2YQnq>. — Title from the screen.
22. Report of the Standing Joint Committee of Industrial Women's Organisations presented to the Joint Committee on Labour Problems After the War / Standing Joint Committee of Industrial Women's Organisations. — Official edition. — London : Co-operative Printing Society Limited, 1916. — 20 p.

23. Reports issued by the Schools Inquiry Commission on the education of girls: reprinted with the sanction of Her Majesty's Commissioners, with extracts from the evidence and a preface / [Edited by D. Beale]. — London, 1870. — 234 p.

24. Representation of the People Bill : Bill 79. Clauses 3, 4 (20 May 1867) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1867. — Vol. 187. — cols. 779—852.

25. Representation of the People (Equal Franchise) Act, 1928 : Ch. 12 (Britisches Reich), 478 // Heidelberg Journal of International Law. — 1929. — Vol. 1. — P. 478—483.

26. Representation of the People (Equal Franchise) Bill (29 March 1928) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1928. — Vol. 215. — cols. 1359—1448.

27. Representation of the people (women) bill (06 May 1913) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1913. — Vol. 52. — cols. 1887—2005.

28. Rights of Women (03 August 1832) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1832. — Vol. 14. — cols. 1086.

29. Seuffert S. The Matrimonial Causes Act, 1937: With the Summary Procedure (Domestic Proceedings) Act, 1937 / S. Seuffert. — London : Solicitors' Law Stationery Society, 1937. — 88 p.

30. Sex Disqualification Removal Act, 1919 : Ch. 71. — Official edition. — London: Eyre and Spottiswoode, Ltd., 1919. — 3 p.

31. Wilkinson R. The Representation of the people act 1867: with practical and explanatory notes, and abstract of the act, and a full index / R. Wilkinson. — London : Stevens and Haynes, 1868. — 132 p.

32. Women's Enfranchisement Bill (05 May 1911) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. — 1911. — Vol. 25. — cols. 738—809.

*II. Феміністичні праці, листи, промови, листівки, програмні документи
суффражистських та антисуффражистських організацій, спогади
сучасників*

33. Вульф В. Своя комната / В. Вульф // Эти загадочные англичанки : [Пер. с англ].— М.: Прогресс, 1992.— С.80—154.
34. Коллонтай А. М. Женщина-работница в современном обществе / А. М. Коллонтай // Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической истории и теории. Документальные материалы. — М. : РИК Русанова, 1998. — С. 239–247.
35. Міл Дж. С. Про свободу: Есе / Дж. С. Міл. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — 463 с.
36. Феминизм в общественной мысли и литературе / [ред. и сост. Е. Трофимова]. — М. : Грифон, 2006. — 400 с.
37. A letter from Emmeline Pankhurst to WSPU members, January 1913 (PRO ref: CRIM 1/139/2) [Electronic resource] // The National Archive. — Mode of access : <http://goo.gl/7uDbCI>. — Title from the screen.
38. A letter from NUWSS leader Millicent Fawcett to Liberal government minister David Lloyd George, 1912 (PRO ref: T 172/968b) [Electronic resource] // The National Archive. — Mode of access : <http://goo.gl/V84bRG>. — Title from the screen.
39. A letter from the Home Counties Union of Women's Liberal Associations commenting on Suffragettes, 1912 (PRO ref: T 172/968b) [Electronic resource] // The National Archive. — Mode of access : <http://goo.gl/5uMpPZ>. — Title from the screen.
40. Abortion Law Reform Association. Conference, 1936 // The Abortion Law Reform Association. — London, 1936. — 39 p.
41. Against Women Suffrage. Lady Tullibardine at the Music Hall on 21th November 1913 [Electronic resource] // A guid cause... The women`s suffrage movement in Scotland. — Mode of access : <http://goo.gl/TCVfTE> . — Title from the screen.

42. Against woman suffrage (leaflet No.57). The National League for Opposing Woman Suffrage // A guid cause... The women's suffrage movement in Scotland. — Mode of access : <http://goo.gl/3qpds6>. — Title from the screen.

43. Asquith H. How Do We Stand To-day? A Speech Delivered by the Right Hon. H. H. Asquith, Prime Minister, in The House Of Commons, on The 2nd November, 1915 / H. Asquith. — London : T. Fisher Unwin, Ltd., 1915. — 48 p.

44. Astell M. A serious proposal to the ladies, for the advancement of their true and greatest interest. By a lover of her sex / M. Astell. — London : Printed for Richard Wilkin at the King's- Head in St. Pauls Church-Yard, 1697. — 298 p.

45. Astor N. Extract of Lady Astor's Maiden Speech in the House of Commons (24 February 1920) // Parliamentary Debates (10 Feb 1920 to 27 Feb 1920) / N. Astor. — 1920. — Vol. 125. — P.1623–1631.

46. Beeton I. M. The book of household management / I. M. Beeton. — London : Ward, Lock & Co., Limited, Warwick House, Salisbury Square, e.g., 1907. — 2056 p.

47. Brief Facts about Violet Mary Nye and some of the First World War stories she told me, her daughter // The Great War Archive, University of Oxford. — Mode of access : <http://goo.gl/qagF84>. — Title from the screen.

48. Dell F. Women as World Builders : Studies in Modern Feminism. / F. Dell. — Chicago : Forbes and Company, 1913. — 104 p.

49. Deputation of the Standing Joint Committee of Industrial Women's Organisations to the Minister of Health // Ministry of Health. — London, 1924. — 4 p.

50. Extract from a booklet written by Labour MP Keir Hardie in September 1906 calling for women's suffrage (PRO ref: PRO 30/69/1834) [Electronic resource] // The National Archive. — Mode of access : <https://goo.gl/halqsU> . — Title from the screen.

51. Extract from the Manifesto of the Women's Freedom League (1912) (PRO ref: T 172/968b) [Electronic resource] // The National Archive. — Mode of access : <http://goo.gl/acNmpd>. — Title from the screen.

52. Extracts from transcript of shorthand notes taken by Police Sergeant A. Davies at the National Hunger Marcher's demonstration in Hyde Park, 27th October 1932 (HO 144/18186) [Electronic resource]. — Mode of access : <http://goo.gl/BvhvE2>. — Title from the screen.

53. General election, 1906. Set of leaflets, published by, and to be obtained from, the Liberal publication department // The Liberal publication department. — London, 1906. — 248 p.

54. Hird D. Why women should not have the vote. The chief valid reasons [Electronic resource] / D. Hird // Men in support of women's suffrage. — 1999. — P. 43—45. — Mode of access : <https://goo.gl/VpWq7f>. — Title from the screen.

55. Hollis P. Women in Public: documents of the Victorian women's movement, 1850—1900 / P. Hollis. — London : George Allen & Unwin, 1979. — 331 p.

56. Hullo! Is that the New Woman Voter? : Pamflet No.214. — London : London Caledonian Press LTD, 1928. — 3 p.

57. Inaugural NUWSS meeting minutes and Notice of formation of the NUWSS (Nov., 1897) [Electronic resource] // NUWSS Archive. UK Parliament Website. — Mode of access : <http://goo.gl/tmy3kW>. — Title from the screen.

58. Labour keeps its promises to the women : Labour leaflet No. 51. — London : Co-operative Printing society Ltd, 1923. — 2 p.

59. Lady Astor Campaign Leaflet, 1919 : BRO/1 [Electronic resource] // The First Women MPs. UK Parliament Website. — Mode of access: <http://goo.gl/zhnLPM>. — Title from the screen.

60. Lord Curzon's Fifteen Good Reasons Against the Grant of Female Suffrage // The National League for Opposing Women's Suffrage. — London, 1910. — 2 p.

61. Markham V. Miss Violet Markham's Great Speech at the Albert Hall, February 28th, 1912 / V. Markham. — London : National League for Opposing Woman Suffrage, 1912. — 3 p.

62. Marlow J. Votes for Women : The Virago Book of Suffragettes / J. Marlow. — London : Virago, 2001. — 320 p.
63. Men's League for Women's Suffrage (leaflet) // A guid cause... The women`s suffrage movement in Scotland. — Mode of access : <http://goo.gl/eEQ6kk>. — Title from the screen.
64. Mill J. Political writings / J. Mill. — Cambridge : Cambridge University Press, 1992. — 317 p.
65. National Union of Women's Suffrage Societies [Electronic resource] // The British Library. — Mode of access: <http://goo.gl/UQ97YQ> . — Title from the screen.
66. National Union of Women's Suffrage Societies. Leading Facts of the Movement for the Parliamentary Enfranchisement of Women / The National Union of Women's Suffrage Societies. — London : Victoria Street, Westminster, S.W., 1909. — 4 p.
67. National Union of Women's Suffrage Societies. Procession, Saturday June 13th, 1908 / The National Union of Women's Suffrage Societies. — London : Printed by Vacuer&Son, Westminster House, S.W., 1908. — 1 p.
68. National Union of Women's Suffrage Societies. The Policy of the National Union of Women's Suffrage Societies (1907—1908) [Electronic resource] / The National Union of Women's Suffrage Societies // Museum of London. — Mode of access: <http://goo.gl/PEo5PH>. — Title from the screen.
69. National Union of Women's Suffrage Societies. What Liberal Cabinet Ministers have said of Women's Suffrage (1910—1912) [Electronic resource] / The National Union of Women's Suffrage Societies // Museum of London. — Mode of access: <http://goo.gl/hpBIuW>. — Title from the screen.
70. Pankhurst E. Freedom or death (Hartford, Connecticut on November 13 1913) [Electronic resource] / E. Pankhurst // The Guardian. Great speeches of the 20th century. — Mode of access : <http://goo.gl/2mRy08>. — Title from the screen.

71. Pankhurst S. The suffragette. The history of the Women`s militant suffrage movement 1905—1910 / S. Pankhurst. — New York : Sturgis&Walton Company, 1911. — 614 p.

72. Petition circulated by the Women's Suffrage Petition Committee, 1865 [Electronic resource] // The Women`s Library. Cavendish Bentinck Collection. — Mode of access: <http://goo.gl/my96gB>. — Title from the screen.

73. Report of a Meeting of the London National Society for Women`s Suffrage. — London : Spottiswood and Co., 1870. — 34 p.

74. Resolutions adopted // International congress of women. The Hague (April 28th to May 1st 1915). — Amsterdam: N. V. «Concordia», 1915. — 15 p.

75. Seven Good Reasons why men should support women's suffrage [Electronic resource] // Men in support of women`s suffrage. — 1999. — P. 32. — Mode of access: <https://goo.gl/KkjjZi>. — Title from the screen.

76. Smith C. An Englishwoman's Experiences on a Journey to the Eastern Front [Electronic resource] // The Great War Archive, University of Oxford. — Mode of access : <http://goo.gl/ztMEVx>. — Title from the screen.

77. Song sheet // East London Federation of the Suffragettes. — London, 1913. — 4 p.

78. The Bastardy Bill, 1920 (leaflet) // The National Council for the Unmarried Mother and Her Child. — London, 1920. — 2 p.

79. The men`s mandate — «Women`s suffrage in the Kings Speech, 1914» // The Northern Men's Federation for Women's Suffrage. — Edinburg, 1913. — 1 p.

80. The National Women's Social and Political Union. Leaflet No.47 «The Treatment of the Suffragettes in Prison» / The National Women's Social and Political Union. — London : Clements Inn, W.C., 1908. — 2 p.

81. The National Women's Social and Political Union. «The Tactics of the Suffragettes» (1907—1910) (leaflet) [Electronic resource] / Museum of London. — Mode of access: <http://goo.gl/q3KEsM>. — Title from the screen.

82. The National Women's Social and Political Union. «Why I went to prison» by Emmeline Pethick Lawrence (leaflet) / The National Women's Social and Political Union. — London, 1909. — 4 p.
83. To our men comrades (leaflet) / Worker`s birth control group. — London : Centropress, Ltd., 1928. — 2 p.
84. Wilkinson L.G. Woman`s Freedom. — London : Freedom Press, 1914. — 16 p.
85. What the Conservative Government has done for women and children 1925—1928 / National Union of Conservative and Unionist Associations. — London : Anchor Press, Ltd., 1928. — 10 p.
86. Wollstonecraft M. A vindication of the rights of woman: with strictures on political and moral subjects. With a biographical sketch of the author / M. Wollstonecraft. — New York, 1833. — 214 p.
87. Women`s Freedom League. Constitution (1909) [Electronic resource] // The British Library Board. — Mode of access: <http://goo.gl/aZk8af>. — Title from the screen.

III. Періодичні видання

88. A Deputation from Constitutional Suffragists // The Common Cause. — 1909. — 5August. — P. 217.
89. A rose between two thorns : Mr. Asquith ambushed and captured by suffrgettes // The illustrated London News. — 1908. — 28 Nov. — front page.
90. A woman speaking at Oxford Union for the first time // The illustrated London News. — 1908. — 28 Nov. — P. 745.
91. A women`s suffrage supplement // The New Age. — 1911. — 2 February. — Vol. VIII., №. 14. — P. 1—15.
92. Allen A. M. The red, white and green / A. M. Allen // The Common Cause. — 1910. — 26 May. — P. 99—100.
93. Attack Lloyd George // The New York Times. — 1912. — 20 June.
94. Blind M. Mary Wollstonecraft / M. Blind // New Quarterly Magazine. — 1878. — July. — P. 390—412.

95. Bomb explosion in Westminster Abbey. Coronation chair damaged. Suffragettes outrage // The Daily Telegraph. — 1914. — 12 June. — P. 11.
96. Brown D. E. A Conversation on a Subject of the Day / D. E. Brown // Our Outlook. The official organ of the Young women's Christian association of Great Britain and Ireland. — 1912. — February. — P. 28—30.
97. Chapman C. Divorce and Sex Disability / C. Chapman // The Common Cause. — 1910. — 10 March. — P. 672.
98. Council meeting of the United Suffragists // Votes for women. — 1916. — 26 Jan. — P. 337.
99. Ecclesiastical notes // The Illustrated London News. — 1909. — 22 May. — P. 756.
100. Fighting in a general election campaign for the first time : suffragettes at work // The Illustrated London News. — 1910. — 15 Jan. — P. 83.
101. Forcible feeding in prison. Release of Lady Constance Lytton and Mrs. Brailsford // Votes for women. — 1909. — 22 October. — P. 52.
102. «From prison to citizenship»? — The suffragettes' London march // The Illustrated London News. — 1910. — 25 June. — P. 1011.
103. Haselden W. K. Suffragettes / W. K. Haselden // The Daily Mirror. — 1906. — 29 Apr.
104. Haselden W.K. Suggestions for Suffragettes. How to really get the vote / W. K. Haselden // The Daily Mirror. — 1909. — 16 Nov.
105. Haselden W.K. Woman's suffrage: Will they get it / W. K. Haselden // The Daily Mirror. — 1907. — 29 Nov.
106. History most wonderful derby: first horse disqualified: a 100 to 1 chance wins: suffragette nearly killed by the king's colt [Electronic resource] // The Daily Sketch. — 1913. — Mode of access : <http://goo.gl/pJp9Cn>. — Title from the screen.
107. How the Rokeby Venus, bought by the nation for £45,000, was slashed with a chopper by a suffragette in the National Gallery // The Daily Sketch. — 1914. — 11 March. — front page.
108. Lloyd George to women // The New York Times. — 1918. — 23 August.

109. Mason B. What the Union wants, and what it is doing to get it / B. Mason // *The Common Cause*. — 1909. — 15 April. — P. 5—6.

110. Messages of encouragement to women // *Votes for women*. — 1907. — November. — P. 15.

111. Meynell A. The Catholic Suffragist / A. Meynell // *The Catholic Suffragist*. Organ of the Catholic Women's Suffrage Society. — 1915. — 15 January. — P. 1—2.

112. Militancy! // *Votes for women*. — 1912. — 19 July. — P. 680—681.

113. Militant leaders ill // *The New York Times*. — 1913. — 3 June.

114. National Union of Women's Suffrage Societies // *The Common Cause*. — 1910. — 6 January. — P. 529—530.

115. New woman a freak, says bishop Doane // *The New York Times*. — 1909. — 9 June.

116. Outside the gates. Women // *The British journal of nursing*. — 1908. — 8 Feb. — P.116.

117. Partridge B. The Dignity of the Franchise [Electronic resource] / B. Partridge // *The Punch*. — 1905. — Mode of access: <http://goo.gl/kZacY2>. — Title from the screen.

118. Pankhurst C. Mr. Winston Churchill / C. Pankhurst // *Votes for women*. — 1909. — October 22. — P. 56.

119. Pearce J. Women's suffrage (continued from October «Journal») / J. Pearce // *Amalgamated Society of Carpenters and Joiners Monthly Journal*. — 1914. — November. — P. 609—610.

120. Pearce J. Women's suffrage (continued from November «Journal») / J. Pearce // *Amalgamated Society of Carpenters and Joiners Monthly Journal*. — 1914. — December. — P. 644—646.

121. Pearce J. Women's suffrage (continued from December «Journal») / J. Pearce // *Amalgamated Society of Carpenters and Joiners Monthly Journal*. — 1915. — January. — P. 58—59.

122. Pearce J. Women's suffrage (continued from January «Journal») / J. Pearce // Amalgamated Society of Carpenters and Joiners Monthly Journal. — 1915. — February. — P. 109—110.

123. Pearce J. Women's suffrage (continued from February «Journal») / J. Pearce // Amalgamated Society of Carpenters and Joiners Monthly Journal. — 1915. — April. — P. 232—234.

124. Pethick Lawrence F.W. What «Votes for women» means to men / F.W. Pethick Lawrence // Votes for women. — 1907. — Feb. — P. 65.

125. Police raid on suffragists // The New York Times. — 1912. — 6 March.

126. Sigerson G. «Custodia Honesta»: Treatment of Political Prisoners in Great Britain, introduced by H.W. Nevinston / G. Sigerson. — The Woman's Press, 1912. — P. 5.

127. Suffragist Members of Parliament // The Common Cause. — 1910. — 3 February. — P. 590—591.

128. Suffragists under the cat and mouse act // Votes for women. — 1913. — 8 August. — P. 659.

129. Supplement to The Illustrated London News. — 1909. — 7 Aug. — P. II, III, IV.

130. The battle of Downing Street. The reply of the W.S.P.U. to Mr. Asquith // Votes for women. — 1910. — 25 November. — P. 127.

131. The Cat and Mouse Bill // The Suffragette. — 1913. — 2 May. — P. 495.

132. The derring-do of suffragettes // The New York Times. — 1911. — 25 June.

133. The Franchise Bill [Electronic resource] // The Times Newspaper. — 1928. — 12 March. — Mode of access: <http://goo.gl/R8IuJF>. — Title from the screen.

134. The movement against woman suffrage in England // The Literary Digest. — 1908. — 29 August. — P. 274.

135. The right argument : which is fitter to have a vote? // The Illustrated London News. — 1908. — 25 Jan. — P. 119.

136. The sad end of the Derby Day suffragette outrage : the burial of the militant // The Illustrated London News. — 1913. — 21 June. — P. 931.
137. The suffragists // The New York Times. — 1907. — 11 December.
138. The Sydney Morning Herald. — 1909. — 22 March. — P. 7.
139. The woman militant : leaders of the suffragist procession and their symbolic banners commemorating great women of all ages // The Illustrated London News. — 1908. — 20 June. — P. 904.
140. The woman militant : the great suffragist procession // The Illustrated London News. — 1908. — 20 June. — P. 893.
141. The wrong argument : suffragettes chained to the railings // The Illustrated London News. — 1908. — 25 Jan. — P. 118.
142. Waring L. F. Our Birthday / L. F. Waring // The Common Cause. — 1910. — 14 April. — P. 3—4.
143. Woman in several moods // The Illustrated London News. — 1909. — 22 May. — P. 746.
144. Woman officially placed within the House of Commons // The Illustrated London News. — 1908. — 7 Nov. — P. 635.
145. Women in the civil service // Votes for women. — 1913. — 6 June. — P. 527.
146. Women lawmakers // The New York Times. — 1919. — 26 January.
147. Women more militant than ever : suffragist in Hyde Park // The Illustrated London News. — 1908. — 27 June. — P. 935.

IV. Статистичні матеріали

148. Census of England and Wales, 1911. Summary tables. Area. Families or separate occupiers and population; Population classified by ages, condition as to marriage, occupations, tenements, birthplaces, and infirmities : 10 Edward 7 and 1 George 5, Ch. 27. — Official edition. — London : Harrison and Sons, 1915. — 424 p.
149. Census of England and Wales, 1931. General report. — Official edition. — London : His Majesty's Stationery Office, 1950. — 197 p.

150. Census of England and Wales. Population tables. England and Wales. Vol. I. — Official edition. — London: George Edward Eyre and William Spottiswoode, 1862 — 910 p.

151. Census of Scotland (1861). Population tables and report. Ages, civil or conjugal condition, occupations, and birth places of the people in Scotland. Vol. II. — Official edition. — Edinburgh: Murray and Gibb, 1864. — 356 p.

152. Enumeration Abstract. Part I : England and Wales. — Official edition. — London : W. Clowes and Sons, 1843. — 472 p.

153. Occupations and Industries. Part 1. Census of England and Wales, 1911: 10 Edward 7 and 1 George 5, Ch. 27. Vol. X. — Official edition. — London: Athlone Printing Works Company, Ltd, 1914. — 867 p.

154. Report of the commissioners appointed to take the census of Ireland for the year 1841. — Official edition. — Dublin : Alexander Thom, 1843. — 213 p.

155. The census of Great Britain in 1851. Repr., in a condensed form, from the official reports and tables. — Official edition. — London : Longman, Green and Longmans, 1854. — 200 p.

156. The census of Ireland for the year 1861. General report. Part V. — Official edition. — Dublin: Alexander Thom, 1864. — 572 p.

157. The census of the British Empire, 1901. Report with summary and detailed tables for the several colonies, &c., area, houses, and population. — Official edition. — London : Darling & Son, ltd., 1906. — 301 p.

V. Мемуарна література

158. Fawcett M. G. The Women's Victory and After : Personal reminiscences, 1911—1918 / M. G. Fawcett. — London : Sidgwick & Jackson, Ltd., 1920. — 176 p.

159. Fawcett M. G. What I Remember / M. G. Fawcett. — New York : G. P. Putnam's sons, 1925. — 271 p.

160. Fawcett M. G. Women's Suffrage : A Short History of a Great Movement (1912) / M. G. Fawcett. — New York : Source Book Press, 1970. — 94 p.

161. Godwin W. Memoirs of the Author of a Vindication of the Rights of Woman (1798) / W. Godwin. — Peterborough : Broadview Press, 2001. — 224 p.

162. John Stuart Mill; His Life and Works / [Spencer H., Fawcett H., Harrison F. and other]. — Cirencester : Echo Library, 2007. — 76 p.

163. Pankhurst E. My Own Story (1914) / E. Pankhurst. — New York : Source Book Press, 1970. — 364 p.

Література:

VI. Монографічні видання

164. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи 1789—1918 / Л. Абрамс; [пер. с англ. Е. Незлобиной]. — М. : Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2011. — 408 с.

165. Брайсон В. Политическая теория феминизма. Введение / В. Брайсон. — М. : Идея-Пресс, 2001. — 302 с.

166. Брандт Г. А. Философская антропология феминизма. Природа женщины / Г. А. Брандт. — СПб. : Алетейя, 2006. — 160 с.

167. Виноградов К. Б. Дэвид Ллойд Джордж / К. Б. Виноградов. — М. : «Мысль», 1970. — 412 с.

168. Виноградов К. Б. Очерки английской историографии нового и новейшего времени / К. Б. Виноградов. — Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1975. — 226 с.

169. Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. — К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 395 с.

170. Гендерное равенство в современном мире. Роль национальных механизмов / [отв. ред и сост. О. А. Воронина]. — М. : МАКС Пресс, 2008. — 772 с.

171. Гобсбаум Е. Вік екстремізму : Коротка історія XX віку, 1914—1991 / Е. Гобсбаум ; [пер. з англ. : О. Мокровольський]. — К. : Альтернативи, 2001. — 543 с.

172. Горбик В. А. Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии / В. А. Горбик. — Київ : Наукова думка, 1977. — 223 с.
173. Ерофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815—1917 гг. / Н. А. Ерофеев. — М. : Издательство ИМО, 1959. — 263 с.
174. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. — Львів : ПАІС, 2007. — 312 с.
175. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире [Электронный ресурс] / В. Л. Иноземцев. — М.: Academia : Наука, 1998. — 639 с. — Режим доступа к изд. : <http://goo.gl/BrEJ2o>. — Название с экрана.
176. Киммел М. Гендерное общество / М. Киммел; [пер. с англ.]. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 464 с.
177. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955. — 651 с.
178. Орлова Т. В. Історія сучасного світу: XV—XXI ст. / Т. В. Орлова. — К. : Знання, 2008. — 552 с. — (Серія «Вища освіта XXI століття»).
179. Поулсен Ч. Английские бунтари [Электронный ресурс] / Ч. Поулсен ; [пер. с англ. С. В. Кибирского, комментарии С. Н. Бурина]. — Москва : Прогресс, 1987. — 278 с. — Режим доступа к изд. : <http://goo.gl/E6Et6b>. — Название с экрана.
180. Практическое руководство по внедрению гендерных подходов / [под ред. А. Ниеманис]. — Братислава : UNDP, 2005. — 316 с.
181. Репина Л. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия / Л. Репина. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 352 с.
182. Тревельян Д. М. Социальная история Англии : Обзор шести столетий от Чосера до королевы Виктории. / Д. М. Тревельян [пер. с англ. А. А. Крушинской, К. Н. Татариновой]. — Смоленск : Русич, 2007. — 624 с.

183. Хобсбаум Э. Век империи. 1875—1914 / Э. Хобсбаум. — Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1999. — 540 с.
184. Юкина И. И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850—1920-е годы : Материалы к библиографии / И. И. Юкина. — СПб. : Алетейя, 2003. — 232 с. — (Гендерная коллекция).
185. Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин : заявка на європейське лідерство / Н. Л. Яковенко — К. : Наук. світ. — 2003. — 227 с.
186. Allen A. T. Women in Twentieth-Century Europe / A. T. Allen. — New York: Palgrave MacMillan, 2007. — 208 p.
187. Banks J. A. Feminism and Family Planning in Victorian England / J.A. Banks, O. Banks. — New York: Schocken Books, 1977. — 153 p.
188. Bartley P. Ellen Wilkinson. From Red Suffragist to Government Minister / P. Bartley. — London : Pluto Press, 2014. — 168 p.
189. Bartley P. Emmeline Pankhurst / P. Bartley. — Routledge, 2002. — 284 p.
190. Bartley P. Votes for Women : 1860—1928 / P. Bartley. — London : Hodder Education, 2007. — 186 p.
191. Bergmann H. Between obedience and freedom: woman's role in the mid-nineteenth century industrial novel / H. Bergmann. — Gothenburg : Acta Universitatis Gothoburgensis, 1979. — 169 p. (Gothenburg studies in English)
192. Bowser T. The story of British V.A.D. work in the Great War / T. Bowser. — London : Imperial War Museum, 1917. — 300 p.
193. Brookes B. Abortion in England 1900—1967 / B. Brookes. — London : Routledge, 2012. — 208 p.
194. Bruley S. Leninism, Stalinism, and the Women's Movement in Britain, 1920—1939 / S. Bruley. — Routledge. — 2012. — 329 p.
195. Burnette J. Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain / J. Burnette. — Cambridge : Cambridge University Press, 2008 — 377 p.

196. Bush J. Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain / J. Bush. — New York : Oxford University Press, 2007. — 340 p.
197. Caine B. Victorian Feminists / B. Caine. — Oxford: Oxford University Press, 1992. — 284 p.
198. Calder J. The Victorian Home / J. Calder. — London : Batsford, 1977. — 238 p.
199. Conor L. The Spectacular Modern Woman : Feminine Visibility in the 1920s / L. Conor. — Indiana : Indiana University Press, 2004. — 334 p.
200. Coote A. Sweet freedom: the struggle for women's liberation / A. Coote, B. Campbell. — London : Picador, 1982. — 257 p.
201. Copelman D. M. London's Women Teachers: Gender, Class, and Feminism, 1870—1930 / D. M. Copelman. — New York : Routledge, 1996. — 286 p.
202. Crawford E. The Women's Suffrage Movement: A Reference Guide 1866—1928 / E. Crawford. — London and New York : Routledge, 2003. — 800 p.
203. Davidson C.A. Woman's Work Is Never Done. A History of Housework in the British Isles 1650—1950 / C.A. Davidson. — London : Chatto & Windus, 1982. — 256 p.
204. Defries H. Conservative Party Attitudes to Jews 1900—1950 / H. Defries. — London : Routledge, 2014 — 280 p.
205. Fletcher R. The Family and Marriage in Britain / R. Fletcher. — London : Penguin, 1966. — 256 p.
206. Garside W. R. British Unemployment 1919—1939 : A Study in Public Policy / W. R. Garside. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. — 432 p.
207. Gelb J. Feminism and politics: a comparative perspective / J. Gelb. — Berkeley : University of California Press, 1989. — 267 p.
208. Gillard D. Education in England : a brief history [Electronic resource] / D. Gillard. — London : David Fulton Publishers, 2007. — 115 p. — Mode of access : <http://goo.gl/IJcBTv>. — Title from the screen.
209. Goldstein J. S. War and Gender : How Gender Shapes the War System and Vice Versa [Electronic resource] / J. S. Goldstein. — Cambridge : Cambridge

University Press, 2001. — 523 p. — Mode of access : <http://goo.gl/lAV30w>. — Title from the screen.

210. Hall C. Defining the Victorian Nation: Class, Race, Gender and the British Reform Act of 1867 / C. Hall, K. McClelland, J. Rendall. — Cambridge : Cambridge University Press, 2000. — 303 p.

211. Harrison B. Separate Spheres: The Opposition to Women's Suffrage in Britain / B. Harrison. — London and New York : Routledge, 2012. — 274 p.

212. Holcombe L. Victorian Ladies at Work: Middle-class Working Women in England and Wales 1850—1914 / L. Holcombe. — Hamden, CT : Archon Books, 1973. — 253 p.

213. Holloway G. Women and Work in Britain since 1840 / G. Holloway. — London : Routledge, 2005. — 308 p.

214. Holton S. S. Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain / S.S. Holton. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. — 220 p.

215. Holton S. S. Suffrage Days : Stories from the Women's Suffrage Movement / S. S. Holton. — London : Routledge, 1996. — 336 p.

216. Hostettler J. Dissenters, Radicals, Heretics and Blasphemers: The Flame of Revolt that Shines Through English History / J. Hostettler. — Sheffield-on-Loddon : Waterside Press, 2012. — 280 p.

217. Howes R. H. Women and the Use of Military Force / R. H. Howes, M. R. Stevenson. — London : Lynne Rienner Pub, 1993. — 247 p.

218. Hume L. P. The National Union of Women's Suffrage Societies, 1897 — 1914 / L. P. Hume. — New York : Garland, 1982. — 253 p.

219. Isba A. Gladstone and Women / A. Isba. — London : Continuum International Publishing Group, 2006. — 253 p.

220. Jalland P. Women, marriage and politics / P. Jalland. — Oxford : Clarendon Press, 1986. — 366 p.

221. Jones H. Women in British Public Life, 1914 — 50 : Gender, Power and Social Policy / H. Jones. — London and New York : Routledge, 2014. — 280 p.

222. Kinnear M. Margaret McWilliams: An Interwar Feminist / M. Kinnear. — London : McGill-Queen's University Press, 1991. — 210 p.
223. Liddington J. One hand tied behind us: the rise of the women's suffrage movement / J. Liddington, J. Norris. — London : Rivers Oram Press, 2000. — 333 p.
224. Lovenduski J. Women and European politics: contemporary feminism and public policy / J. Lovenduski. — Amherst : University of Massachusetts Press, 1986. — 320 p.
225. Lykke N. Feminist studies : a guide to intersectional theory, methodology and writing / N. Lykke. — London and New York : Routledge, 2010. — 241 c.
226. Marwick A. War and Social Change in the Twentieth Century : a comparative study of Britain, France, Germany, Russia and the United States / A. Marwick. — London : Macmillan, 1974. — 258 p.
227. Mitchell S. Daily life in Victorian England / S. Mitchell. — London : Greenwood Press, 2009. — 336 p.
228. Murdoch L. Daily Life of Victorian Women / L. Murdoch. — Greenwood : ABC-CLIO, 2013. — 284 p.
229. Nelson C. Family ties in Victorian England (Victorian life and times) / C. Nelson. — Santa Barbara : Praeger Publishers, 2007. — 196 p.
230. Nym Mayhal L. E. The Militant Suffrage Movement: Citizenship and Resistance in Britain, 1860—1930 / L. E. Nym Mayhal. — Oxford : Oxford University Press, 2003. — 232 p.
231. Offen K. European Feminisms 1700—1950: A Political History / K. Offen. — Stanford, CA : Stanford University Press, 2000. — 554 p.
232. Paxman J. The English: A Portrait of a People / J. Paxman. — London: Penguin, 1998. — 308 p.
233. Petit J. D. The Men and Women We Want: Gender, Race, and the Progressive Era Literacy Test Debate / J. D. Petit. — Rochester, NY: University of Rochester Press, 2010. — 201 c.
234. Plowright J. The Routledge Dictionary of Modern British History / J. Plowright. — London and New York : Routledge, 2006. — 368 p.

235. Pugh M. *State and Society : British political and Social History, 1780—1992* / M. Pugh. — London: Bloomsbury, 2012. — 432 p.

236. Pugh M. *The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866—1914* / M. Pugh. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 303 p.

237. Pugh M. *Women and the Women's Movement in Britain* / M. Pugh. — London : Macmillan, 1992. — 400 p.

238. Purvis J. *Women's History : Britain, 1850—1945 : An Introduction* / J. Purvis. — London and New York : Routledge, 2008. — 352 p.

239. Randall V. *Women and politics : An International Perspective* / V. Randall. — London : Macmillan Press, 1982. — 227 p.

240. Roberts E. *Women's Work, 1840—1940* / E. Roberts. — Cambridge : Cambridge University Press, 1988. — 79 p.

241. Rosen A. *Rise Up, Women! : The Militant Campaign of the Women's Social and Political Union, 1903—1914* / A. Rosen. — London and New York : Routledge, 2013. — 344 p.

242. Rover C. *Women's suffrage and party politics in Britain, 1866—1914* / C. Rover. — London : Routledge & K. Paul, 1967. — 240 p.

243. Rowbotham Sh. *A Century of Women: The History of Women in Britain and the United States in the Twentieth Century* / Sh. Rowbotham. — London : Penguin, 1999. — 704 p.

244. Rubenstein D. *Before the Suffragettes: Women's Emancipation in the 1890s* / D. Rubenstein. — Brighton : Harvester Press 1986. — 272 p.

245. Segal L. *Is the Future Female? Troubled Thoughts on Contemporary Feminism* / L. Segal. — London : Virago Press, 1987. — 272 p.

246. Shanley M. L. *Feminism, Marriage, and the Law in Victorian England* / M. L. Shanley. — Princeton : Princeton University Press, 1993. — 213 p.

247. Smith H. L. *The British Women's Suffrage Campaign 1866—1928* / H. L. Smith. — London and New York : Routledge, 2014. — 192 p.

248. Stone L. Road to Divorce: England, 1530—1987 / L. Stone. — London : Oxford University Press, 1995. — 460 p.

249. Strauss S. Traitors to the Masculine Cause: The Men`s Campaigns for women`s rights / S. Strauss. — Westport : Greenwood Press, 1982. — 290 p.

250. The Nineteenth Century. The British Isles 1815—1901 / [ed. by C. Matthew]. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 360 p. (Short Oxford History of the British Isles)

251. Thompson D. Outsiders: Class, Gender and Nation / D. Thompson. — London: Verso, 1993. — 186 p.

252. Thompson D. The Chartists: Popular Politics in the Industrial Revolution / D. Thompson. — London: Temple Smith, 1984. — 265 p.

253. Thompson F. M. L. The Rise of Respectable Society: A Social History of Victorian Britain, 1830—1900 / F. M. L. Thompson. — Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1988 — 382 p.

254. Verdon N. Rural Women Workers in Nineteenth-century England : Gender, Work and Wages / N. Verdon. — Woodbridge : Boydell Press, 2002. — 232 p.

255. Webb S. The Suffragette Bombers : Britain's Forgotten Terrorists / S. Webb. — Barnsley : Pen and Sword, 2014. — 188 p.

256. Wingerden S. A., van. The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866—1928 / S. A. van Wingerden. — New York : Palgrave Macmillan, 1999. — 227 p.

257. Wolfe H. Labour supply and regulation / H. Wolfe. — London : Oxford University Press, 1923. — 422 p.

VII. Дисертаційні дослідження, автореферати

258. Вершинина Д. Б. Две волны женского движения в Великобритании: динамика взаимоотношений с властью и обществом : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Вершинина Дарья Борисовна. — Пермь, 2007. — 286 с.

259. Ефимова Е.Ш. Изменение положения и социокультурного статуса женщин среднего класса Великобритании 1870—1920-х гг. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Ефимова Екатерина Шахидовна. — Томск, 2009. — 226 с.

260. Калиниченко И. А. Развитие традиций женского образования в Англии XIX в. : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Калиниченко Инга Александровна. — Волгоград, 2008. — 23 с.

261. Крючкова Н.Д. Образ жизни Британской элиты в третьей четверти XIX века : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Крючкова Наталья Дмитриевна. — М. : РГБ, 2005. — 247 с.

262. Нестерова С. А. Образ английской и американской женщины в представлении современников : последняя треть XIX — начало XX веков : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Нестерова Светлана Александровна. — Самара: РГБ, 2004. — 187 с.

263. Ніколаєва Н. Б. Жіноцтво в соціально-економічному та політичному житті США з кінця XVIII ст. до 1920 р. (проблема досягнення рівноправності) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / Ніколаєва Наталія Борисівна. — Київ, 2003. — 16 с.

264. Новикова Н. В. Суфражистское движение в Великобритании в годы Первой Мировой войны : дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Новикова Наталья Валентиновна. — Ярославль, 2000. — 215 с.

265. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в православній повсякденній культурі Росії XVIII ст. : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Петренко Ірина Миколаївна. — Київ, 2011. — 453 с.

266. Черевко О.С. Маргарет Тетчер та її реформаторська діяльність на чолі консервативного уряду Великої Британії (1979—1990 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / Черевко Оксана Степанівна. — К., 2002. — 19 с.

267. Школьников И. А. Суфражизм и политические партии Великобритании: 1867—1918 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Школьников Игорь Александрович. — Иваново, 2002. — 186 с.

268. Gould J. M. The women's corps the establishment of women' s military services in Britain : a thesis presented for the Degree of Ph.D / Gould Jennifer Margaret. — London : University of London, 1988. — 487 p.

269. Lee J. The British Labour Party and women's suffrage, 1900—1914. — a thesis in history, submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts / Lee Jaesuk. — Texas : Texas Tech University, 1984. — 182 p.

270. Ulrich M. R. Victoria's Feminist Legacy : How Nineteenth-Century Women Imagined the Queen : a thesis presented for the Degree of Ph.D / Melanie Renee Ulrich. — Texas : The University of Texas at Austin, 2005. — 213 p.

VIII. Довідкова література

271. Бабкіна О. В. Політологія. Навчальний посібник [Електронний ресурс] / О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. — К. : ВЦ , 2006. — 568 с. — Режим доступу до вид.: <http://goo.gl/I086HR>. — Назва з екрана.

272. Гендер для медій : підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / [за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової]. — К. : Критика, 2013. — 220 с.

273. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900—1939 роках : навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / [Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін.]. — К. : Генеза, 2004. — 256 с.: іл., карти.

274. Кручинина Н. А. Британские политические традиции: либерализм, консерватизм, социализм : курс лекций : [учеб. пособие] / Н. А. Кручинина. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2014. — 168 с.

275. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів / Т. Марценюк. — К., 2014. — 65 с.

276. Словарь гендерных терминов [Электронный ресурс] / [Под ред. А. А. Денисовой]. — М. : Информация XXI век, 2002. — 256 с. — Режим доступа к изд.: <http://goo.gl/HokKz8>. — Название с экрана.

277. Социологический словарь / [Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер и др.]. — М. : Экономика, 1999. — 414 с.

278. Христова Г. О. Законодавче забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : міжнародний досвід та національні особливості / Г.О. Христова, О.О. Уварова. — Харків : Райдер, 2006. — 72 с.

279. Bolton P. Education: Historical statistics (SN/SG/4252) / Bolton P. // House of Commons Library. — London, 2012. — 20 p.

280. Gordon P. Dictionary of British women's organisations, 1825—1960 / P. Gordon, D. Doughan. — London and New York : Routledge, 2001. — 218 p.

281. Haas M. International Human Rights / M. Haas. — London and New York : Routledge, 2013. — 688 p.

282. Hartley C. Historical Dictionary of British Women / C. Hartley. — London and New York : Routledge, 2013. — 512 p.

283. Russell M. Women's political participation in the UK / M. Russell, J. Lovenduski, M.-A. Stephenson. — The British Council, 2002. — 50 p.

284. Whaples R. M. Routledge Handbook of Modern Economic History / R. M. Whaples, R. E. Parker. — London and New York : Routledge, 2013. — 368 p.

285. Women in the House of Commons. — London : House of Commons Information Office, 2010. — 12 p.

286. Women in the House of Commons. Legislation resulting from bills introduced by backbench women MPs (Appendix D). — London : House of Commons Information Office, 2010. — 2 p.

IX. Періодичні видання

287. Айвазова С. К истории феминизма / С. Айвазова // Общественные науки и современность. — 1992. — № 6. — С.153—168.

288. Айвазова С. Равноправие женщин как проблема перераспределения власти / С. Айвазова // Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки

политической истории и теории. Документальные материалы. — М. : РИК Русанова, 1998. — С. 12—38.

289. Ахмедшина Ф. История развития женского движения / Ф. Ахмедшина, О. Шнырова, И. Школьников // Введение в теорию и практику гендерных отношений. — Ташкент, 2007. — С. 83—94.

290. Ахмедшина Ф. Основные направления феминистской теории / Ф. Ахмедшина, О. Шнырова, И. Школьников // Введение в теорию и практику гендерных отношений. — Ташкент, 2007. — С. 61—82.

291. Блохина Н. А. Понятие гендера: становление, основные концепции и представления [Электронный ресурс] / Н. А. Блохина // Летняя школа «Общество и гендер». — Рязань, 2003. — Режим доступа: <http://goo.gl/zpmHKY>. — Название с экрана.

292. Вершинина Д. Б. Воспитание и манеры английских леди XVIII — XIX вв. / Д. Б. Вершинина // Вестник Пермского Университета. История. — 2010. — Вып. 2 (14). — С. 93—97.

293. Вершинина Д. Б. Проблемы милитаризма и пацифизма в британском суфражистском движении периода Первой мировой войны / Д. Б. Вершинина // Россия и мир в конце XIX — начале XX века : материалы Второй Всероссийской научной конференции молодых ученых, аспирантов и студентов. — Пермь, 2009. — С. 74—77.

294. Волина Л. Г. Сущность комплексного гендерного подхода в процессе реализации гендерной политики / Л. Г. Волина // Сборник научных статей студентов, магистрантов, аспирантов. — Минск : Издательство «Четыре четверти», 2013. — Вып. 10, Т. 2. — С. 12—13.

295. Воронина О. А. Основы гендерной теории и методологии / О. А. Воронина // Теория и методология тендерных исследований: курс лекций. — М. : МЦГИ — МВШСЭН-МФФ, 2001. — С. 105—110.

296. Гобсбаум Е. Нова жінка / Е. Гобсбаум // Гендерний підхід : історія, культура, суспільство. — Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 74—97.

297. Грубінко А. Європейська політика Великої Британії у партійно-політичному вимірі : консервативні традиції з ліберальним відтінком / А. Грубінко // Україна-Європа-Світ : міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. — Тернопіль, 2010. — Вип. 5, Ч. 1. — С. 159—165.

298. Жеребкина И. А. Феминистская теория 90-х годов : проблематизация женской субъективности / И. А. Жеребкина // Введение в гендерные исследования. Ч. I : Учебное пособие. — Харьков : ХЦГИ, 2001; СПб. : Алетейя, 2001. — С. 49—79.

299. Забелина Н. Ю. Первая мировая война: британские героини Сербии / Н. Ю. Забелина // Women in Russian Society. — 2010. — Issue 1. — P. 91—98.

300. Забелина Н. Ю. Символ мужества и стойкости : женщины Великобритании в годы Первой мировой войны / Н. Ю. Забелина // Женщина в российском обществе. — 2007. — № 4. — С. 53—56.

301. Залеток Н. В. Британские женщины в годы Первой мировой войны / Н. В. Залеток // Genesis: исторические исследования. — 2015. — № 2. — С. 50—65. — DOI: 10.7256/2409-868X.2015.2.14066. — Режим доступа к статье: http://e-notabene.ru/hr/article_14066.html. — Название с экрана.

302. Залеток Н. В. Женское образование в викторианской Англии / Н. В. Залеток // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. — М. : «Институт Стратегических Исследований», 2013. — №09 (56). — С. 60—63.

303. Залеток Н. В. Британські жінки у складі допоміжних служб в роки Другої світової війни. Ч.1 / Н. В. Залеток // «Гілея : науковий вісник» : Збірник наукових праць. — К., 2013. — Вип. 73. — С. 95—97; Залеток Н. В. Британські жінки у складі допоміжних служб в роки Другої світової війни. Ч.2 / Н. В. Залеток // «Гілея: науковий вісник» : Збірник наукових праць. — К., 2013. — Вип. 74. — С. 106—108.

304. Залеток Н. В. Висвітлення проблеми надання жінкам виборчих прав у засобах масової інформації Великої Британії (1905—1913 рр.) / Н. В. Залеток // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія

«Гендерні дослідження». — Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. — Вип. 1. — С. 85—95.

305. Залєток Н. В. Джон Стюарт Мілль та зародження суфражистського руху в Англії / Н. В. Залєток // Дні науки історичного факультету: матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених. — К., 2013. — Вип. VI, Ч. 3. — С. 34—36.

306. Залєток Н. В. До питання про дослідження історії статей / Н. В. Залєток // Освіта і наука в Україні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. — Дніпропетровськ: Роял Принт, 2013. — Ч. II. — С. 97—100.

307. Залєток Н. В. Еволюція ролі британських жінок на ринку праці (друга половина XIX — початок XX ст.) / Н. В. Залєток // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». — Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. — Вип. 22. — С. 260—273.

308. Залєток Н. В. Жінки вікторіанської епохи у шлюбно-сімейних відносинах / Н. В. Залєток // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — К., 2013. — №4. — С. 84—89.

309. Залєток Н. В. Основні риси гендерної політики Консервативної партії Великої Британії у 20—90-х рр. XX ст. / Н. В. Залєток // Звітно-наукова конференція студентів університету «Освіта та наука у вимірах XXI століття». — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. — С. 82.

310. Залєток Н. В. Політика британського уряду щодо ув'язнених активістів суфражистських кампаній (1908—1914 рр.) / Н. В. Залєток // Людина, суспільство, політика : актуальні виклики сучасності : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 13—14 лютого 2015 р.). — Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. — С. 210—213.

311. Залєток Н. В. Проблема жіночої зайнятості в Англії у другій половині XIX—на початку XX ст. / Н. В. Залєток // Глухівські наукові читання — 2013 : 36. матер. III Міжнар. наук. конф. молодих вчених та студентів, присв.

270-літтю укладання «Прав за якими судиться малоросійський народ». — К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. — С. 34—35.

312. Залеток Н. В. Проблема надання виборчого права британським жінкам у ході парламентських реформ (1832—1884) / Н. В. Залеток // Український історичний збірник. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — Вип. 16. — С. 94—101.

313. Залеток Н. В. Становище британських жінок та основні напрямки діяльності феміністичних організацій у міжвоєнний період (1918—1939 рр.) / Н. В. Залеток // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки : зб. Наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. — Вип. 12. — С. 29—34.

314. Залеток Н. В. Суфражистська кампанія у Великій Британії (1860-ті—1928 рр.) : історіографія проблеми / Н. В. Залеток, О. С. Черевко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2015. — Вип. 24. — С. 355—373.

315. Залеток Н. В. Суфражистська кампанія у Великій Британії 1918—1928 рр. / Н. В. Залеток // «Гілея : науковий вісник» : Збірник наукових праць. — К., 2012. — Вип. 67. — С. 148—154.

316. Залеток Н. В. Суфражистська проблема у парламентських дебатах та ЗМІ Великої Британії (1907—1914 рр.) / Н. В. Залеток // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — С. 187—188.

317. Залеток Н. В. Участь британських жінок у Першій світовій війні та її значення для прийняття «Акту про представництво» (1918) / Н. В. Залеток // Всесвітня історія очима українських істориків, присвячена науковому і педагогічному доробку фундаторів кафедри, професорів М.Ф. Александре та А.Ф. Трубайчука : збірник наук. статей учасників конференції, Київ, 8 грудня 2011 р. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — С. 142—150.

318. Здравомыслова Е., Темкина А. Социальное конструирование гендера как методология феминистского исследования / Е. Здравомыслова, А. Темкина //

Российский гендерный порядок: социологический подход: коллективная монография. — СПб.: Издательство Европейского Университета в Санкт-Петербурге, 2007. — С. 9—33.

319. Иоскевич М. Судьба женщины викторианской эпохи в романе Э. Бронте «Грозовой Перевал» / М. Иоскевич // *Women in Literature : Актуальные проблемы изучения англоязычной женской литературы : международный сборник научных статей.* — Мн.: РИВШ БГУ, 2005. — № 2. — С. 25—34.

320. Иващенко О. В. Гендерна наукова перспектива: Від світогляду до політики / О. В. Иващенко // *Соціологія: Теорія, методи, маркетинг.* — 1998. — № 6. — С. 78—92.

321. Ильченко О. Гендерний підхід як нова методологія наукових досліджень в галузі педагогіки: генеза розвитку / О. Ильченко // *Педагогічні науки : збірник наукових праць.* — Полтава, 2011. — С. 22—30.

322. Келли Дж. Социальные отношения полов и методологическое значение истории женщин / Дж. Келли // *Пол и гендер в науках о человеке и обществе.* — Тверь : Феминист-Пресс, 2005. — С. 357—374.

323. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень : становлення феміністської методології / О. Р. Кісь // *Український історичний журнал.* — 2012. — № 2. — С. 159—172.

324. Кэрролл С. Дж. Феминистские вызовы политической науке / С. Дж. Кэрролл, Л. М. Зерилли // *Общественные науки и современность. Гражданское общество и правовое государство.* — 2001. — № 6. — С. 61—83.

325. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры / Н. И. Лапин // *Социологические исследования.* 2000. — № 7. — С. 3—11.

326. Маєрчик М. Конструкціоністські теорії сексуальності в гуманітаристиці [Електронний ресурс] / М. Маєрчик // *The Bridge-Mist : Журнал міжнародної асоціації гуманітаріїв.* — Volume 3. — Issue 6 (18). — 2014. — Режим доступу : <http://goo.gl/9qh2nL>. — Назва з екрану.

327. Мурзинова И. А. Оценка поведения лингвокультурного типажа «британская королева» в индивидуальном сознании / И. А. Мурзинова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — Тамбов : Грамота, 2008. — № 2 (2). — С. 75—79.

328. Нехамкин С. Боевая юность старухи Шапокляк [Электронный ресурс] / С. Нехамкин // Газета «Аргументы недели». — 2008. — 6 марта. — №10 (96). — Режим доступа : <http://goo.gl/ziWtcD>. — Название с экрана.

329. Новикова Н. В. Женский социально-политический союз : идеология и политика радикального феминистского движения в Великобритании в начале XX века / Н. В. Новикова // Ярославский педагогический вестник. — 1997. — № 2. — С. 5—12.

330. Новикова Н. В. «Имперский феминизм» в британском женском движении / Н. В. Новикова // Ярославский педагогический вестник. — 2010. — № 3. — С. 32—37.

331. Новикова Н. В. Пацифизм и интернационализм в британском суфражистском движении в годы Первой мировой войны / Н. В. Новикова // Женщины в истории : возможность быть увиденными : сб. науч. ст. — Минск : БГПУ, 2002. — Вып. 2. — С. 171—198.

332. Новикова Н. В. Суфражистки и суфражетки : идеология и политика британского движения в начале XX века / Н. В. Новикова // Женщины в истории : возможность быть увиденными : сб. науч. ст. — Минск : БГПУ, 2001. — С. 154—180.

333. Орлова Н. Е. Промышленная революция в Англии : проекция на проблему народного образования / Н. Е. Орлова // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. — Мн : БГУ, 2009. — Вып. 4. — С. 119—128.

334. Остапенко Г. Женское священство: за и против. С чего начинался церковный феминизм в Западной Европе [Электронный ресурс] / Г. Остапенко, О. Чернышова // Независимая газета. — 2004. — 21 июля. — Режим доступа : <http://goo.gl/HIJagr>. — Название с экрана.

335. Остапенко Г. Женщины в протестантских церквях / Г. Остапенко, О. Чернышева // Европейский альманах. История. Традиции. Культура. — М. : Наука, 2000. — С. 49—64.

336. Панкова Л. Государственная гендерная политика [Электронный ресурс] / Л. Панкова // Женщина и политика : ежемесячный информационно-аналитический журнал. — 2007. — №1. — Режим доступа : <http://goo.gl/gv3kN2>. — Название с экрана.

337. Плахотник О. Квир-педагогика и постсоветское образование : где выход из эпистемологического и политического тупика? / О. Плахотник // На перепутье : методология, теория и практика ЛГБТ и квир-исследований : сборник статей. — СПб., 2014. — С. 359—373.

338. Плахотнік О. Про деякі контрверсії гендерної теорії та їх практичні наслідки / О. Плахотнік // Збірник доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Гендерні теорії, гендерні практики: налагоджуючи мости». — Х. : Райдер, 2008. — С.10—20.

339. Плахотнік О. Як змінили гендерні дослідження українську академію й українське суспільство? [Електронний ресурс] / О. Плахотнік // The Bridge-Міст : Журнал міжнародної асоціації гуманітаріїв. — 2014. — Volume 3. — Issue 3 (15). — Режим доступа : <http://goo.gl/yBkEwD>. — Назва з екрану.

340. Проскурнин Б. М. О новых подходах к викторианству как социокультурному прецеденту / Б. М. Проскурнин // Вестник Пермского университета. — Пермь, 2004. — Вып. 4 : Иностранные языки и литературы. — С. 5—11.

341. Пушкарева Н. Л. Два направления, два дискурса в современных женских и гендерных исследованиях прошлого / Н. Л. Пушкарева // Женская история и современные гендерные роли. Переосмысливая прошлое, задумываясь о будущем. — М.: ИЭА РАН, 2010. — С. 9—13.

342. Пушкарева Н. Л. От «his-story» к «her-story» : рождение исторической феминологии / Н. Л. Пушкарева // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. — М. : ИВИ РАН; Спб. : Алтейя, 2003. — С. 367—388.

343. Пушкарева Н. Л. Проблема институционализации гендерного подхода в системе исторических наук и исторического образования / Н. Л. Пушкарева // Женщины. История. Общество : сборник научных статей. — Тверь : ОГУП «Тверское областное книжно-журнальное издательство», 2002. — Вып. 2. — С. 9—21.

344. Пушкарьова Н. Від «Жіночих студій» до «Гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії / Н. Пушкарьова // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. — Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 15—46.

345. Репина Л. П. Гендерная история : проблемы и методы исследования / Л. П. Репина // Новая и новейшая история. — 1997. — № 6. — С. 41—58.

346. Репина Л. П. Гендерная история сегодня : проблемы и перспективы / Л. П. Репина // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. — М. : ИВИ РАН; СПб. : Алтейя, 2003. — С. 7—17.

347. Репина Л. П. История женщин сегодня / Л. П. Репина // Человек в кругу семи. — М. : Издат. Центр РГУ, 1996. — С. 35—74.

348. Репина Л. П. Пол, власть и концепция «разделенных сфер» : от истории женщин к гендерной истории / Л. П. Репина // Общественные науки и современность. — 2000. — № 4. — С. 123—137.

349. Скотт Дж. Жіноча історія / Дж. Скотт // Гендерний підхід : історія, культура, суспільство. — Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 97—111.

350. Скотт Дж. «Політика» versus «теорія» / Дж. Скотт // Нові підходи до історіописання. — К. : Ніка-Центр, 2010. — С. 75—81.

351. Степанова Н. М. Женщины в парламенте : «роскошь» или необходимость? / Н. М. Степанова // Общественные науки и современность. — 1993. — №5. — С. 176—179.

352. Степанова Н. М. Культура гендерных отношений в политических партиях и в парламенте Великобритании [Электронный ресурс] / Н. М. Степанова // Гендерная реконструкция политических систем. — СПб. : ИСПГ — Алтейя, 2003. — Режим доступа : <http://goo.gl/BhCSVb>. — Название с экрана.

353. Степанова Н. М. Опыт использования гендерных квот в странах Западной Европы / Н. М. Степанова // *Общественные науки и современность. Женщина в обществе*. — 1999. — № 4. — С. 185—192.

354. Степанова Н. М. Феминизм в британской политике / Н. М. Степанова // *Великобритания после всеобщих выборов 2001 г. : результаты и тенденции : материалы «круглого стола»*. — М. : Институт Европы РАН, 2002. — С. 32—37.

355. Трофимова В. С. Философские подходы к «женскому вопросу» в XVII веке: у истоков современного феминизма / В. С. Трофимова // *Диалог со временем*. — 2013. — №42. — С. 271—280.

356. Успенская В. И. По дороге к гендерному равенству : Краткая хронология женского движения [Электронный ресурс] / В. И. Успенская // *Женщины. История. Общество*. — Тверь, 2002. — Режим доступа : <http://goo.gl/HlWdDr>. — Название с экрана.

357. Успенская В. И. Суфражизм в истории феминизма / В. И. Успенская // *Женщины в социальной истории России : сб. научн. тр.* — Тверь, 1997. — С. 70—80.

358. Уэст К., Зиммерманн Д. Создание гендера / К. Уэст, Д. Зиммерманн // *Хрестоматия феминистских текстов. Переводы*. — СПб.: Издательство «Дмитрий Буланин». — С. 193—219.

359. Чикалова И. Р. «Бархатная революция» в политической и исторической науке / И. Р. Чикалова // *Женщины в истории: возможность быть увиденными: сборник науч. ст.* — Минск: БГПУ, 2004. — Вып. 3. — С. 5—22.

360. Чикалова И. Р. Британский лейборизм : гендерные идеологии и практики (Первый парламентский успех 1906 г. — победные выборы 1997 г.) [Электронный ресурс] / И. Р. Чикалова // *Летняя школа «Общество и гендер»*. — Рязань, 2003. — Режим доступа: <http://goo.gl/KhTHXC>. — Название с экрана.

361. Чикалова И. Р. Женская и гендерная история : открытый проект / И. Р. Чикалова // Женщины в истории : возможность быть увиденными : сб. науч. ст. — Минск : БГПУ, 2002. — Вып. 2. — С. 5—8.

362. Чикалова И. Р. Женская и гендерная история : Состояние и перспективы развития [Электронный ресурс] / И. Р. Чикалова // Летняя школа «Общество и гендер». — Рязань, 2003. — Режим доступа: <http://goo.gl/XReUlw>. — Название с экрана.

363. Чикалова И. Р. Женский и детский труд в странах Западной Европы и США в XIX веке / И. Р. Чикалова // Женщины в истории : возможность быть увиденными : сб. науч. ст. — Минск : БГПУ, 2002. — Вып. 2. — С. 95—110.

364. Чикалова И. Р. Идеология и политические действия британских консерваторов и лейбористов в отношении женщин / И. Р. Чикалова // Журнал исследований социальной политики. — 2003. — № 3/4. — С. 371—393.

365. Чикалова И. Р. Субдисциплины гендерных исследований : женская и гендерная история / И. Р. Чикалова // Иной взгляд : Междисциплинарный альманах гендерных исследований. — Минск : БГПУ, 2002. — С. 25—28.

366. Чикалова И. Р. У истоков социальной политики государств Западной Европы / И. Р. Чикалова // Журнал исследований социальной политики. — 2006. — №4. — С. 501—525.

367. Чикалова И. Р. Феминизм и гендерные проекты политических партий в Великобритании / И. Р. Чикалова // Женщины в истории : возможность быть увиденными : сб. науч. ст. — Минск : БГПУ, 2004. — Вып. 3. — С. 161—184.

368. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні / Н. В. Шевченко // Український історичний журнал. — 2001. — №1. — С. 30—39.

369. Школьников И. А. Лейбористская партия Великобритании и суфражистское движение / И. А. Школьников // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. — М. : ИВИ РАН, 2002. — № 4. — С.106—122.

370. Школьников И. А. Суфражизм и политические партии в Великобритании в середине XIX — начале XX вв. : опыт взаимодействия [Электронный ресурс] / И. А. Школьников, О. В. Шнырова // Гендерная реконструкция политических систем. — Спб. : «Алетейя», 2004. — Режим доступа : <http://goo.gl/gzxGHT>. — Название с экрана.

371. Школьников И. А. Суфражистки и лейбористы : опыт взаимодействия / И. А. Школьников // Российские женщины и европейская культура : материалы V конференции, посвящённой теории и истории женского движения . — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 169—172.

372. Шнырова О. В. Антисуфражизм как зеркало суфражизма / О. В. Шнырова // Диалог со временем. — 2007. — № 19. — С. 253—283.

373. Шнырова О. В. Культурные репрезентации суфражизма [Электронный ресурс] / О. В. Шнырова // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — М., 2004. — № 13. — Режим доступа: <http://goo.gl/6r9tpE>. — Название с экрана.

374. Шнырова О. В. Милитантский период в суфражистском движении Великобритании начала XX века [Электронный ресурс] / О. В. Шнырова // Женщина в российском обществе. Российский научный журнал. — 2000. — № 4 (20). — Режим доступа : <http://goo.gl/rrA5gm>. — Название с экрана.

375. Шнырова О. В. «Мужчины в их жизни». Некоторые размышления о роли мужчин в суфражистском движении / О. В. Шнырова // Диалог со временем. — 2010. — № 31. — С. 308—337.

376. Шнырова О. В. Новые подходы в суфражизме / О. В. Шнырова // Вестник РОИИ. — 2002. — № 2(3). — С. 6.

377. Шнырова О. В. Общественное мнение и проблема политических прав женщин в Великобритании середины XIX — начала XX вв. / О. В. Шнырова // Личность. Культура. Общество. — М., 2004. — Вып. 1(21). — С.142—156.

378. Шнырова О. В. Социально-правовой статус женщины в викторианской Англии и суфражистское движение / О. В. Шнырова // Вестник Ивановского государственного университета : Гуманитарные науки. — Иваново, 2008. — Вып. 4. — С. 100—110.

379. Шнырова О. В. Феномен милитантства в истории суфражизма / О. В. Шнырова // Российские женщины и европейская культура : материалы V конференции, посвящённой теории и истории женского движения. — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 172—175.

380. Янчук Е. И. Культура порождает неравенство / Е. И. Янчук // Женщины в истории : возможность быть увиденными: сб. науч. ст. — Минск : БГПУ, 2002. — Вып. 2. — С. 8—12.

381. Alberti J. «A symbol and a key». The suffrage movement in Britain, 1918—1928 / J. Alberti // Votes for Women. — London and New York : Routledge, 2000. — P. 267—290.

382. Auchterlonie M. To Work for Women's Enfranchisement by Educative and Constitutional Methods Consistent with Unionist Principles / M. Auchterlonie // The Conservative History Journal. — 2008. — Issue 7. — P. 4—7.

383. Ball T. Utilitarianism, feminism and franchise : James Mill and his critics / T. Ball // History of Political Thought. — 1980. — №1 (Spring). — P. 91—115.

384. Ball T. Was Bentham a feminist? / T. Ball // The Bentham newsletter. — 1980. — №4 (May). — P. 25—33.

385. Blackburn R. Laying the Foundations of the Modern Voting System: The Representation of the People Act 1918 / R. Blackburn // Parliamentary History. Special Issue: A Century of Constitutional Reform. — Vol. 30, Issue 1. — P. 33—52.

386. Bush J. British women's anti-suffragism and the forward policy, 1908—14 / J. Bush // Women's History Review. — 2002. — №3. — С. 431—454.

387. Butchart E. Unemployment and non-employment in interwar Britain / E. Butchart // Discussion Papers in Economic and Social History. University of Oxford. — 1997. — № 16. — P. 1—19.

388. Clonan T. A history of women in combat / T. Clonan // A History of the Irish Artillery Corps. — Dublin: Defence Forces Printing Press, 1998. — P. 117—162.

389. Creveld M. van. The Great Illusion : Women in the Military / M. van Creveld // Millennium. — 2000. — Vol. 29, № 2. — P. 429—442.

390. Farrell T. Separate Spheres : Victorian Constructions of Gender in Great Expectations / T. Farrell. — Brown University, 1996. — 2 p.

391. Fox A. W. Agricultural wages in England and Wales during the last fifty years / A. W. Fox // Journal of the Statistical Society. — 1903. — Vol. 66., № 2. — P. 273—348.

392. Goldin C. Marriage bars : discrimination against married women workers from the 1920s to the 1950s / C. Goldin // Favorites of Fortune : Technology, Growth, and Economic Development since the Industrial Revolution. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1991. — P. 511—36.

393. Grylls R. G. Emancipation of Women / R. G. Grylls // Ideas and Beliefs of the Victorians: An Historic Revaluation of the Victorian Age. — London : Sylvan Press, 1949. — P. 254—60.

394. Herbert M. Women's History Walk around Radical Manchester / M. Herbert // HerStoria magazine. — 2010. — Autumn. — C.38—45.

395. Holton S. The suffragist and the «average woman» / S. Holton // Women's History Review. — 1992. — №1. — C. 9—24.

396. Innes S. Constructing Women's Citizenship in the Interwar Period : the Edinburgh Women Citizens' Association / S. Innes // Women's History Review. — 2004. — Vol. 13, № 4. — P. 621—647.

397. Joyce P. Work / P. Joyce // The Cambridge social history of Britain 1750—1950. — Cambridge University Press, 2008. — Vol. 2 : People and their environment. — P. 135—195.

398. Kelly J. Did women have a Renaissance? / J. Kelly // Becoming Visible : Women in European History. — Boston : Houghton Mifflin, 1987. — P. 175—201.

399. Klein V. The Emancipation of Women : Its Motives and Achievements / V. Klein // Ideas and Beliefs of the Victorians : An Historic Revaluation of the Victorian Age. — London : Sylvan Press, 1949. — P. 261—267.

400. Krook M. L. Gender Quotas in British Politics : Multiple Approaches and Methods in Feminist Research / M. L. Krook, J. Squires // British Politics. — 2006. — № 1. — С. 44—66.

401. Robson A. P. W. The founding of the National Society for Women's Suffrage / A. P. W. Robson // Canadian Journal of History. — 1973. — № 8. — P. 1—22.

402. Schiebinger L. Women in Science: Historical Perspectives / L. Schiebinger // Proceedings of the Women in Astronomy Workshop. — Baltimore : Space Telescope Science Institute, 1992. — P. 11—19.

403. Scott J. W. Gender : A Useful Category of Historical Analysis / J. W. Scott // The American Historical Review. — 1986. — Vol. 91, № 5. — P. 1053—1075.

404. Simms M. Parliament and birth control in the 1920s / M. Simms // Journal of the Royal College of General Practitioners. — February. — 1978. — P. 83—88.

405. Thane P. What difference did the vote make? Women in public and private life in Britain since 1918 / P. Thane // Historical Research. — 2003. — Vol. 76, Issue 192. — P. 268—285.

406. The Matrimonial Causes Act, 1937 // The Modern Law Review. — 1937. — Vol. 1, No. 3. — P. 231.

407. Zaliotok N. Peculiarities of deployment of the suffrage movement in Great Britain (1907—1908) / N. Zaliotok // Дні науки історичного факультету: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. — К. : Логос, 2015. — С. 448—451.

Х. Інтернет-ресурси

408. Быкова А. Г. Феминизм и общество в России и на Западе во второй половине XIX—XX вв. : курс лекций [Электронный ресурс] / А. Г. Быкова //

Центр Интернет ИМИТ ОмГУ. — Режим доступа : <http://goo.gl/11PAsn>. — Название с экрана.

409. Времена и нравы. Мораль в живописи [Электронный ресурс] // Art in Exile. — Режим доступа : <http://goo.gl/6Gewoj>. — Название с экрана.

410. Пушкарева Н. Феминизм : идеи и лица [Электронный ресурс] / Н. Пушкарева // Проект Наташи Биттен «Feminisn'ts». — Режим доступа : <http://goo.gl/dmNMXb>. — Название с экрана.

411. Сім'я та гендерна рівність : гендерний словник [Электронный ресурс] // Интернет-газета «Сім'я та гендерна рівність». — Режим доступа : <http://goo.gl/eyk3yC>. — Название с экрана.

412. Хассанова Г. Политическая концепция гендерного равенства : мировой и отечественный опыт [Электронный ресурс] / Г. Хасанова // International policy fellowships. — Режим доступа : <http://goo.gl/9Yo6rA>. — Название с экрана.

413. Abrams L. Ideals of Womanhood in Victorian Britain [Electronic source] / L. Abrams // Victorian Britain. — Mode of access : <http://goo.gl/1UZbyX>. — Title from the screen.

414. Bartley P. Suffragettes, Class and Pit-Brow Women / P. Bartley // History Today. — Mode of access : <http://goo.gl/D7jtMz>. — Title from the screen.

415. BBC Schools. Women's roles on the front line. WAAC [Electronic resource] // BBC. — Mode of access : <http://goo.gl/MwtseG>. — Title from the screen.

416. Borg M. Shoulder to Shoulder: UK Suffrage Postcards! / M. Borg // The Ms. Magazine. — Mode of access : <http://goo.gl/eXH5a>. — Title from the screen.

417. Bourke J. Women and the Military during World War One [Electronic resource] / J. Bourke // BBC. History. — 2011. — Mode of access : <http://goo.gl/eBvVsp>. — Title from the screen.

418. Bourke J. Women on the Home Front in World War One [Electronic resource] / J. Bourke // BBC. History. — 2011. — Mode of access : <http://goo.gl/IERQpK>. — Title from the screen.

419. Brosnan M. The Women War Workers Of The North-West [Electronic resource] / M. Brosnan // Imperial War Museums. — Mode of access : <http://goo.gl/2Ke5xS>. — Title from the screen.

420. Brown R. The Anti-Suffragist movement / R. Brown // Looking at History. — Mode of access : <http://goo.gl/XKSr5Z>. — Title from the screen.

421. Czyzyk Ch. 5 Inspirational Stories Of Women In The First World War [Electronic resource] // Imperial War Museums. — Mode of access : <http://goo.gl/xXZZ8n>. — Title from the screen.

422. Dingsdale A. Kensington Society (act. 1865—1868) / A. Dingsdale // Oxford Dictionary of National Biography. — 2013. — Mode of access : <http://goo.gl/fyf3aO>. — Title from the screen.

423. Emmeline Pankhurst [Electronic resource] // History's Happening!. — Mode of access : <http://goo.gl/Jv4RfJ>. — Title from the screen.

424. FANY at the Western Front : An overview of the role of the First Aid Nursing Yeomanry Corps in WW1: 1914 – 1919 // FANY (Princess Royal's Volunteer Corps). — Mode of access : <http://goo.gl/z3E0vB>. — Title from the screen.

425. Feminism: A fourth wave? // The Political Studies Association. — Mode of access : <http://goo.gl/1brjFy>. — Title from the screen.

426. Flora Sandes [Electronic resource] // Badass of the Week. — Mode of access : <http://goo.gl/u2AUOc>. — Title from the screen.

427. Gullace N. F. Female Patriotism in the Great War [Electronic resource] / N. F. Gullace // Women, War & Society, 1914—1918. Gale Digital Collection. — Mode of access : <http://goo.gl/38a7sx>. — Title from the screen.

428. Mason A. 12 Things You Didn't Know About Women In The First World War [Electronic resource] / A. Mason // Imperial War Museums. — Mode of access : <http://goo.gl/pwTNo9>. — Title from the screen.

429. Mason A. 6 Stunning First World War Artworks By Women War Artists [Electronic resource] / A. Mason // Imperial War Museums. — Mode of access : <http://goo.gl/4727yq>. — Title from the screen.

430. Mrs. Millicent Fawcett [Electronic resource] // The Library of Congress. — Mode of access : <http://goo.gl/6fN4bS> . — Title from the screen.

431. National Union of Women's Suffrage Societies [Electronic resource] // The British Library. — Mode of access : <http://goo.gl/vZ5s9h>. — Title from the screen.

432. National Union of Women's Suffrage Societies badge [Electronic resource] // Memoryprints. — Mode of access : <http://goo.gl/aybVpF>. — Title from the screen.

433. Noakes L. Women's Military Service in the First World War [Electronic resource] / L. Noakes // Women, War & Society, 1914—1918. Gale Digital Collection. — Mode of access : <http://goo.gl/KrJ3XD>. — Title from the screen.

434. Simkin J. Emancipation of Women: 1780—1920 [Electronic resource] / J. Simkin // Spartacus Educational. — Mode of access : <http://goo.gl/SkQyLg>. — Title from the screen.

435. Suffragette Banner (Musuem of London) [Electronic resource] // Wikipedia. The free encyclopedia. — Mode of access : <https://goo.gl/fKsYZY>. — Title from the screen.

436. Suffrage Banners Collection // VADS : the online resource for visual arts. — Mode of access : <http://goo.gl/X5hnnX>. — Title from the screen.

437. The campaign for suffrage — source material [Electronic resource] // The British Library. — Mode of access : <http://goo.gl/Dd0ygm>. — Title from the screen.

438. Queen Victoria: an education resource from the Royal Archives [Electronic resource] // The official website of the British Monarchy. — Mode of access : <https://goo.gl/dYoX77>. — Title from the screen.

439. The women's suffrage movement in Edinburgh // Edinburgh Council Museums and Galleries. — Mode of access : <http://goo.gl/XrcwZK>. — Title from the screen.

440. Trueman C. The role of British women in the Twentieth century [Electronic resource] / C. Trueman // History Learning Site. — Mode of access : <http://goo.gl/QvV4ID>. — Title from the screen.

441. Warner M. The Agitator : Emmeline Pankhurst [Electronic resource] / M. Warner // Time Magazine. — 1999. — 14 June. — Mode of access : <http://goo.gl/rDnMxn>. — Title from the screen.

442. Wojtczak H. The National Union of Women's Suffrage Societies [Electronic resource] / H. Wojtczak // Victorian Web. — Mode of access : <http://goo.gl/maeN04>. — Title from the screen.

443. Wojtczak H. Women's Status in Mid 19th-century England: A Brief Overview [Electronic source] / H. Wojtczak // Women of Victorian Hastings. — 2002. — Mode of access : <http://goo.gl/QSwkPb>. — Title from the screen.

444. Women and Science, Past and Present [Electronic resource] // Darwin and Gender Project. University of Cambridge. — Mode of access : <https://goo.gl/SqDB16>. — Title from the screen.

445. Women and the House of Lords [Electronic resource] // UK Parliament Website. — Mode of access : <http://goo.gl/owxs4b>. — Title from the screen.

446. Women, Work & War [Electronic resource] // The National Archives. — Mode of access : <http://goo.gl/VqPvsZ>. — Title from the screen.

447. Women's (later Queen Mary's) Army Auxiliary Corps (1917—1920) [Electronic resource] // The National Archives. — Mode of access : <http://goo.gl/HmgA4H>. — Title from the screen.

448. Women's history. Great Britons: Nancy Astor — The American Who Was The First Woman To Sit in the British Parliament [Electronic resource] // Gettyimages. — Mode of access : <http://goo.gl/I3U1HL>. — Title from the screen.

449. Women's Participation in Public Activities. Girls Who Keep Me Going [Electronic resource] // Pinterest. — Mode of access : <https://goo.gl/70zubK>. — Title from the screen.

ДОДАТКИ
Додаток А
Чисельність населення Великої Британії 1841—1911 рр.
Таб. А.1. Населення Великої Британії 1841 р.

	<i>Загальна кількість</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Велика Британія	26 831 105	13 094 218	13 736 887
<i>з них:</i>			
Англія та Уельс	15 911 757	7 775 224	8 136 533
Ірландія	8 175 124	4 019 576	4 155 548
Шотландія	2 620 184	1 241 862	1 378 322
Острів Мен та острови у британських морях	124 040	57 556	66 484

Таб. А.2. Населення Великої Британії 1851 р.

	<i>Загальна кількість</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Велика Британія	27 533 755	13 436 081	14 097 674
<i>з них:</i>			
Англія та Уельс	17 927 609	8 781 225	9 146 384
Ірландія	6 574 278	3 212 523	3 361 755
Шотландія	2 888 742	1 375 479	1 513 263
Острів Мен та острови у британських морях	143 126	66 854	76 272

Таб. А.3. Населення Великої Британії 1861 р.

	<i>Загальна кількість</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Велика Британія	29 070 932	14 129 617	14 941 315
<i>з них:</i>			
Англія та Уельс	20 066 224	9 776 259	10 289 965
Ірландія	5 798 967	2 837 370	2 961 597
Шотландія	3 062 294	1 449 848	1 612 446
Острів Мен та острови у британських морях	143 447	66 140	77 307

Таб. А.4. Населення Великої Британії 1871 р.

	<i>Загальна кількість</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Велика Британія	31 629 299	15 368 052	16 261 247
<i>з них:</i>			
Англія та Уельс	22 712 266	11 058 934	11 653 332
Ірландія	5 412 377	2 639 753	2 772 624
Шотландія	3 360 018	1 603 143	1 756 875
Острів Мен та острови у британських морях	144 638	66 222	78 416

Продовження додатка А

Таб. А.5. Населення Великої Британії 1881 р.

	<i>Загальна кількість</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Велика Британія	35 026 108	17 038 735	17 987 373
<i>з них:</i>			
Англія та Уельс	25 974 439	12 639 902	13 334 537
Ірландія	5 174 836	2 533 277	2 641 559
Шотландія	3 735 573	1 799 475	1 936 098
Острів Мен та острови у британських морях	141 260	66 081	75 179

Таб. А.6. Населення Великої Британії 1891 р.

	<i>Загальна кількість</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Велика Британія	37 880 764	18 384 126	19 496 638
<i>з них:</i>			
Англія та Уельс	29 002 525	14 052 901	14 949 624
Ірландія	4 704 750	2 318 953	2 385 797
Шотландія	4 025 647	1 942 717	2 082 930
Острів Мен та острови у британських морях	147 842	69 555	78 287

Таб. А.7. Населення Великої Британії 1891 р.

	<i>Загальна кількість</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Велика Британія	41 609 091	20 172 984	21 436 107
<i>з них:</i>			
Англія та Уельс	32 527 843	15 728 613	16 799 230
Ірландія	4 458 775	2 200 040	2 258 735
Шотландія	4 472 103	2 173 755	2 298 348
Острів Мен та острови у британських морях	150 370	70 576	79 794

Таб. А.8. Населення Великої Британії 1891 р.

	<i>Загальна кількість</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Велика Британія	45 370 530	22 016 661	23 353 869
<i>з них:</i>			
Англія та Уельс	36 070 492	17 445 608	18 624 884
Ірландія	4 390 219	2 192 048	2 198 171
Шотландія	4 760 904	2 308 839	2 452 065
Острів Мен та острови у британських морях	148 915	70 166	78 749

Джерела: [150, с. XI; 151, с. LXIV; 152, с. 464; 153, с. 418; 154, с. VIII; 155, с. 88; 156, с. X; 157, с. 2].

Додаток Б
Статистичні дані щодо загальної кількості працюючих жінок 1881—1911
рр.
(Англія та Уельс)

Таб. Б.1. Відсоток працюючих жінок у віці старше 10 років 1881—1911 рр.
 (Англія та Уельс)

<i>Рік</i>	<i>Відсоток</i>
1881	34,0%
1891	34,4 %
1901	31,6%
1911	32,5%

Складено автором на основі даних [153, с. 552].

Таб. Б.2. Працюючі жінки у віці старше 10 років у відсотковому
 співвідношенні до загальної кількості працюючих 1881—1911 рр. (Англія та
 Уельс)

<i>Рік</i>	<i>Відсоток</i>
1881	30,4%
1891	30,9%
1901	29%
1911	29,6%

Складено автором на основі даних [153, с. 552]

Таб. Б.3. Кількість працевлаштованих і безробітних чоловіків та жінок у віці
 старше 10 років (Англія та Уельс) 1881—1911 рр.

1881 р.			
	Всього осіб	Чоловіки	Жінки
Загальна кількість працюючих і безробітних	19 306 179	9 313 666	9 992 513
Пенсіонери та безробітні	8 144 463	1 554 759	6 589 704
Працюючі	11 161 716	7 758 907	3 402 809
1891 р.			
	Всього осіб	Чоловіки	Жінки
Загальна кількість працюючих і безробітних	22 053 857	10 591 967	11 461 890
Пенсіонери та безробітні	9 301 862	1 785 552	7 516 310
Працюючі	12 751 995	8 806 415	3 945 580

Продовження додатка Б (таб. Б.3.)

1901 р.			
	Всього осіб	Чоловіки	Жінки
Загальна кількість працюючих і безробітних	25 323 844	12 134 259	13 189 585
Пенсіонери та безробітні	10 995 117	1 977 283	9 017 834
Працюючі	14 328 727	10 156 976	4 171 751
1911 р.			
	Всього осіб	Чоловіки	Жінки
Загальна кількість працюючих і безробітних	28 519 313	13 662 200	14 857 113
Пенсіонери та безробітні (1)	12 232 394	2 206 033	10 026 361
Працюючі (2)	16 286 919	11 456 167	4 830 752

Примітки:

1 — за винятком духовних осіб і лікарів, які вийшли на пенсію у 1911 р.

2 — включно з духовними особами і лікарями, які вийшли на пенсію у 1911 р.

Джерело: [153, с. 552]

Додаток В
Зведена таблиця жіночої зайнятості 1881—1911 рр. (Англія та Уельс)

<i>Сфера зайнятості</i>		<i>1881</i>	<i>1891</i>	<i>1901</i>	<i>1911</i>
I. Держслужбовці національного або місцевого рівня (3)		7 370	15 040	26 500	44 882
3 них:	1. Держслужбовці національного рівня (3)	4 353	9 875	16 074	25 445
	2. Поліція	—	—	—	—
	3. Муніципальні, парафіяльні, інші службовці місцевого рівня, робітники із забезпечення виконання соціальної програми Закону про бідних	3 017	5 165	10 426	19 437
II. Захист країни (армія, військово-морський флот, морська піхота)		—	—	—	—
III. Професійна діяльність, допоміжний персонал (2)		187 641	242 703	294 642	347 061
3 них:	Священники та інші особи, що мають духовний сан (4)	—	—	—	3
	Адвокати, повірені, юрисконсульти	—	—	—	—
	Судові діловоди	100	166	367	2 159
	Лікарі, хірурги, зареєстровані практикуючі лікарі (5)	25	101	212	495
	Акушерки (повитухи), медсестри, доглядальниці, допоміжний медичний персонал (6)	37 885	53 944	68 629	86 970
	Вчителі, викладачі, професори, лектори.	122 846	144 393	171 670	183 298
	Діячі мистецтва, музиканти, актори; організатори дозвілля (ігор, шоу, виставок тощо).	17 860	29 823	38 960	49 998
	Інші	8 925	14 276	14 804	24 138
IV. Домашня прислуга (за винятком тих, що працюють поза межами будинку)		1 518 770	1 715 236	1 690 686	1 733 936
3 них:	Хатня прислуга (7)	1 230 406	1 386 167	1 330 783	1 359 359
	Обслуговуючий персонал лікарень, установ, благодійних організацій	11 526	15 501	26 341	41 639
	Прибиральниці	92 474	104 808	111 841	126 061
	Працівники пралень	176 670	185 246	196 141	167 052
	Інші	7 694	23 514	25 580	39 825
V. Комерційні професії		8 474	20 830	59 944	126 847
3 них:	1. Торговці, агенти і бухгалтери				
	3 них: Комерсанти, продавці, закупники	1 490	1 054	567	241

Продовження додатка В

		Агенти, комівояжери, бухгалтери, працівники аукціонів	659	1 230	1 939	4 060
	2. Клерки у сфері бізнесу і торгівлі		5 989	17 859	55 784	117 057
	3. Посередники у фінансових справах		89	108	279	863
	4. Страхові агенти		247	579	1 375	4 626
VI. Перевезення людей, доставка товарів і повідомлень (8)			11 042	14 585	18 825	30 568
3 них:	1. Працівники залізниць (за винятком наглядачів, працівників залізничних шляхів, пакувальників, чорноробів)		648	849	1 441	2 636
	2. Дорожні працівники					
	3 них:	Кучери, конюхи (в т.ч. домашня прислуга), візники, працівники загальних служб	44	134	8	84
		Водії, носильники; провідники; інші професії, пов'язані з перевезеннями	731	973	660	1 424
		Водії машин (в т.ч. домашня прислуга), автофургонів тощо; власники і працівники гаражів	—	—	—	19
		Трамвайні служби	6	35	72	607
		Інші	646	448	446	688
	3. Працівники морського і річкового транспорту, каналів		880	1 133	842	1 038
	4. Працівники доків і портів		70	119	8	23
	5. Кур`ери, портери, сторожі (за виключенням урядових і залізничних)		1 610	3 536	4 991	8 738
	6. Інші		6 407	7 358	10 357	15 311
VII. Сільське господарство (9)			64 216	51 045	38 982	37 969
3 них:	Фермери, скотарі		20 614	21 692	21 548	20 027
	Управителі ферм, старші робітники (10)		—	—	39	25
	Пастухи (10)		—	—	12	6
	Робітники ферм, прислуга на фермі (10)		40 346	24 150	11 951	13 214
	Працівники у садах (в т.ч., домашня прислуга), садівники, торговці насінням, квітникарі		3 143	5 046	5 140	4 305
	Інші		113	157	292	392
VIII. Рибальство (11)			294	330	166	100

Продовження додатка В

ІХ. Робота на шахтах і в кар'єрах; збут продукції, що видобувається на шахтах і в кар'єрах.		7 601	6 369	5 006	5 511	
3 них:	Працівники на шахтах з видобутку кам'яного вугілля і глинистого сланцю (без врахування власників, агентів, менеджерів і прислуги)	3 099	3 267	2 665	2 843	
	Рудокопи (видобуток залізної руди)	231	73	5	7	
	Муляри, вибійники, сортувальники (12)	32	—	12	149	
	Інші	4 239	3 029	2 324	2 512	
Х. Машинобудування, виготовлення виробів з металу, знарядь праці і засобів перевезення (13)		37 820	44 978	61 233	87 402	
3 них:	Машинобудування, виготовлення виробів з металу, знарядь праці (за винятком замків, ключів і елементів систем газопроводу)	36 354	42 140	54 540	73 365	
	Кораблебудування	113	177	113	242	
	Виготовлення велосипедів і двигунів	13	559	2 929	6 940	
	Виготовлення вагонів, карет, возів тощо; коліс	434	645	466	874	
	Торгівці	906	1 457	3 185	5 981	
ХІ. Коштовні метали, коштовності, годинники, інструменти та ігри (в т.ч., виготовлення електроапаратури; електропостачання)		9 696	11 908	18 734	32 954	
3 них:	Виготовлення і збут годинників, коштовних металів і коштовностей	6 785	6 859	9 403	11 880	
	Виготовлення електроапаратури; працівники у сфері електропостачання	26	469	2 517	9 291	
	Інші	2 885	4 580	6 814	11 783	
ХІІ. Будівельні роботи (14)		1 887	2 445	2 485	4 953	
3 них:	1. Будівництво споруд, виготовлення замків, ключів і елементів системи газопроводу					
	3 них:	Теслярі, столяри і їхні помічники	216	348	53	56
		Каменярі і їхні помічники	85	66	4	4
		Муляри і їхні помічники	108	123	42	40
		Штукатури і їхні помічники:	590	893	288	238

Продовження додатка В

		шпалерники, малярі, декоратори, склярі				
		Інші	888	1 015	2 087	4 607
	2. Інші будівельні роботи (працівники на будівництві доріг, бригадири, пакувальники, робітники на залізниці, землекопи)		—	—	—	—
	Інші		—	—	11	8
XIII. Робота по дереву, виготовлення меблів, допоміжних деталей і декорацій			18 280	20 842	24 592	30 184
3 них:	Виготовлення меблів, допоміжних деталей і декорацій		14 359	16 971	24 592	24 581
	Робота по дереву		3 921	3 871	4 554	5 603
XIV. Виробництво цегли, цементу, скла; гончарство			24 274	29 067	33 148	39 124
3 них:	Виробництво цегли, плоскої черепиці; виготовлення виробів з теракоти (15)		2 738	2 666	3 071	2 768
	Виготовлення гончарних виробів, порцеляни (16)		17 877	21 772	24 477	29 439
	Виготовлення скла		1 692	2 105	2 363	2 739
	Інші		1 967	2 524	3 237	4 178
XV. Хімічна промисловість, видобуток нафти, виробництво мастил, мила, гумових виробів тощо (17)			7 695	14 304	26 702	40 205
XVI. Обробка, виготовлення і збут товарів зі шкіри, хутра, пир'я.			15 538	19 050	25 270	30 208
XVII. Виробництво паперу; друк, видавництво і збут книг тощо (18)			41 780	63 316	90 900	121 576
3 них:	Виготовлення паперу, шпалер		8 722	8 432	9 138	8 239
	Видавці; палітурники; виробництво канцелярських товарів, паперових коробок і пакетів		27 017	43 855	61 956	74 804
	Друкарі, літографи		2 515	4 994	10 736	24 658
	Інші		3 526	6 035	9 070	13 875
XVIII. Виготовлення тканин			612 542	659 542	663 222	743 828
3 них:	Виробництво бавовни		302 367	332 784	332 233	371 797
	Виробництво льону		7 853	5 592	3 347	2 930
	Виробництво вовняних тканин		124 733	135 097	122 069	127 148
	Виробництво шовку		41 886	32 562	24 467	20 556
	Виробництво трикотажу		21 510	30 887	34 481	41 431
	Виробництво мережива		32 785	21 716	23 807	25 822
	Виробництво тканин з конопель, джуту, какао волокна; виготовлення		8 401	8 610	11 984	14 159

Продовження додатка В

	мотузок, рогожі, полотна, парусини				
	Драпірувальники, торговці шовком і оксамитом	28 781	46 347	68 437	84 606
	Інші робітники (включно з працівниками, що займаються відбілюванням, фарбуванням, нанесенням малюнку), торгівці	44 226	45 947	42 397	55 379
XIX. Робітники і торговці у сфері виготовлення одягу		606 492	685 814	711 786	756 256
XX. Продовольство, тютюнові вироби, напої і оренда житла		161 089	259 051	299 518	474 683
3 них:	Виробництво і продаж продовольства	72 899	119 224	147 733	233 214
	Виробництво і продаж тютюнових виробів	8 575	15 880	26 642	28 908
	Виробництво і торгівля спиртними напоями; утримання готелів тощо	17 288	29 550	24 244	57 051
	Торгівля пивом, вином; бармени, офіціанти; інші працівники обслуговування у готелях і закладах харчування	26 773	45 143	50 129	64 158
	Утримання закладів харчування, пабів, таверн, житла під оренду	35 554	49 254	50 770	91 352
XXI. Газо- і водопостачання, комунальні служби (за винятком електропостачання)		182	162	114	100
XXII. Інші робітники, які не увійшли до попередніх сфер (19)		60 126	68 963	79 296	142 405
3 них:	Власники магазинів, торговці, лихварі (20)	27 050	27 307	29 798	50 775
	Вуличні торговці, рознощики, лоточники (21)	17 660	16 552	14 398	15 643
	Робітники	2 893	1 947	305	—
	Водії, кочегари, пожежники (за винятком тих, що працюють на залізниці, в морі, чи сільському господарстві)	—	—	—	—
	Інші (19)	12 523	23 157	34 795	75 987

Примітки:

- 1 — За винятком духовних осіб і лікарів, які вийшли на пенсію у 1911 р.
- 2 — Включно з духовними особами і лікарями, які вийшли на пенсію у 1911 р.
- 3 — За винятком працівників телеграфу і телефонних операторів.

Продовження додатка В

4 — У тому числі, 39 монахів у 1901 р., 302 у 1911 р. і невідома кількість у 1891 і 1881 рр.; включно з духовними особами, що вийшли на пенсію.

5 — Включно з лікарями, що вийшли на пенсію.

6 — Показники 1881 р. подано із врахуванням кількості студентів-медиків.

7 — Включно з поденними слугами; показники цієї граfi для 1891 р. не можна порівнювати з даними переписів інших років.

8 — Включно з працівниками поштових служб: телеграфу і телефонними операторами; домашньою прислугою: кучерами і конюхами; шоферами і працівниками з обслуговування машин; за винятком пакувальників, працівників на будівництві доріг, наглядачів і чорноробів на залізницях (не враховуючи підрядників).

9 — Включно з сімейними садами, за винятком дочок фермерів і родичів жіночої статі, які допомагали у роботі на фермі.

10 — Більш точним порівняння буде при об'єднанні рядків, відмічених цифрою (10).

11 — Показники цієї граfi для 1881 р. не можна порівнювати з даними переписів інших років.

12 — За винятком агентів і менеджерів для 1911 р.

13 — За винятком спеціалістів з виготовлення електроапаратури, замків та ключів, будівництва систем газопроводу.

14 — Включаючи спеціалістів з виготовлення замків та ключів, будівництва системи газопроводу, працівників на будівництві доріг, бригадирів, а також робітників залізниць (за винятком підрядчиків).

15 — Показники переписів 1881 і 1891 рр. не включають робітників з виготовлення виробів з теракоти, які були включені до граfi «Виготовлення гончарних виробів».

16 — Див. примітку (15).

17 — Включно з виготовленням еластичного полотна і целулоїдним виробництвом.

18 — Включно з працівниками з виготовлення конвертів і проспектів, розміщення оголошень, плакатів тощо.

19 - Включно з лісниками, дочками і родичами жіночої статі фермерів та скотарів, які допомагали у роботі на фермах; за виключенням жінок, що працювали з машинами.

20 — В т.ч., власники і працівники універсальних магазинів.

21 — В т.ч., торговці (вуличні або некласифіковані).

Джерело: [153, с. 552—557].

Додаток Д
Суфражистський рух у Великій Британії
Д.1 Фотоматеріали
Рис. Д.1.1. Лідія Беккер (1827—1890)

Джерело: [444]

Продовження додатка Д
Рис. Д.1.2. Міллісент Фосетт (1847—1929)

Джерело: [430]

Продовження додатка Д
Рис. Д.1.3. Еммелін Панкхерст (1858—1928)

Джерело: [441]

Продовження додатка Д
Рис. Д.1.4 Один з арештів Еммелін Панкхерст (1912 р.)

Джерело: [328]

Продовження додатка Д
Рис. Д.1.5. Похорон Емілі Девісон

Джерело: [425]

Рис. Д.1.6. Міллісент Гаретт Фосетт під час промови серед натовпу у Гайд Парку по завершенні паломництва до Лондона 26 липня 1913 року

Джерело: [434]

Продовження додатка Д

Рис. Д.1.7. Крістабель Панкхерст на виборчій дільниці під час голосування

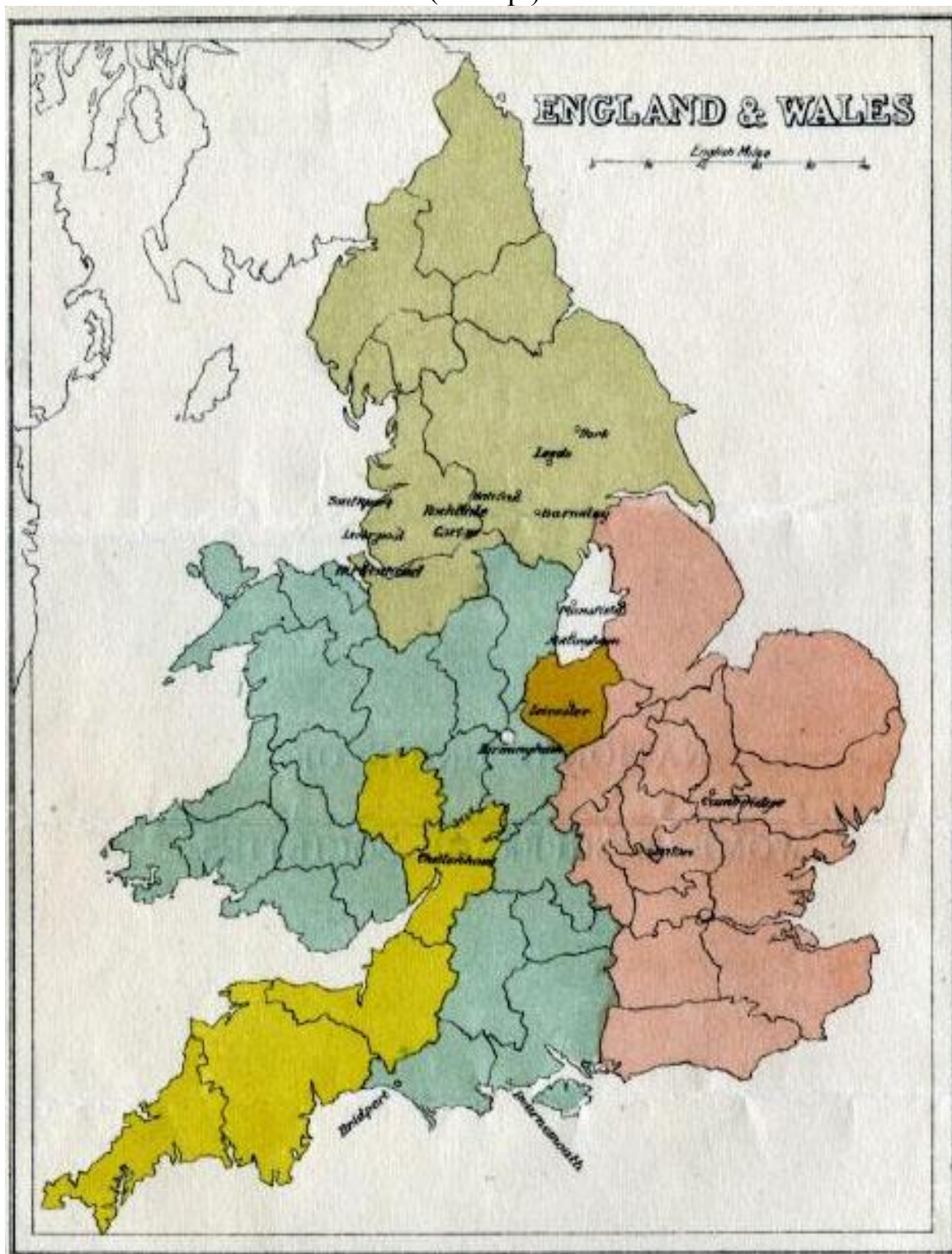
Джерело: [449]

Продовження додатка Д

Д.2. Інфографіка, символіка, статистичні дані щодо суфражистських організацій

Рис. Д.2.1. Створення Національного союзу жіночих суфражистських товариств (1897 р.)

Продовження додатка Д (рис. Д.2.1.)

Умовні позначення:

 — Товариство за жіноче виборче право Північної Англії (North of England Society for Women's Suffrage). Секретар: міс Ропер. Адреса: 5, Джон Дальтон-стріт, Манчестер.

 — Товариство за жіноче виборче право Центральної та Східної Англії (Central and East of England Society for Women's Suffrage). Секретар: Міс Паллізер. Адреса: 10, Грейт коледж стріт, Лондон.

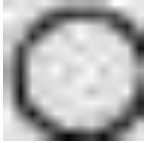
 — Центральне та Західне товариство за жіноче виборче право (Central and Western Society for Women's Suffrage).

Секретар: місіс Чарльз Бакстер. Адреса: 39, Вікторія-стріт, Лондон.

 — Товариство за жіноче виборче право у Брістолі та Західній Англії (Bristol and West of England Society for Women's Suffrage). Адреса: 69, Парк-стріт, Брістоль.

 — Лестерське товариство.

 — Ноттінгемшир. Ноттінгемське та Менсфілдське товариства.

 — Бірмінгем і околиці у радіусі 20 миль від Бірмінгемського товариства.

Джерело: [57]

Продовження додатка Д

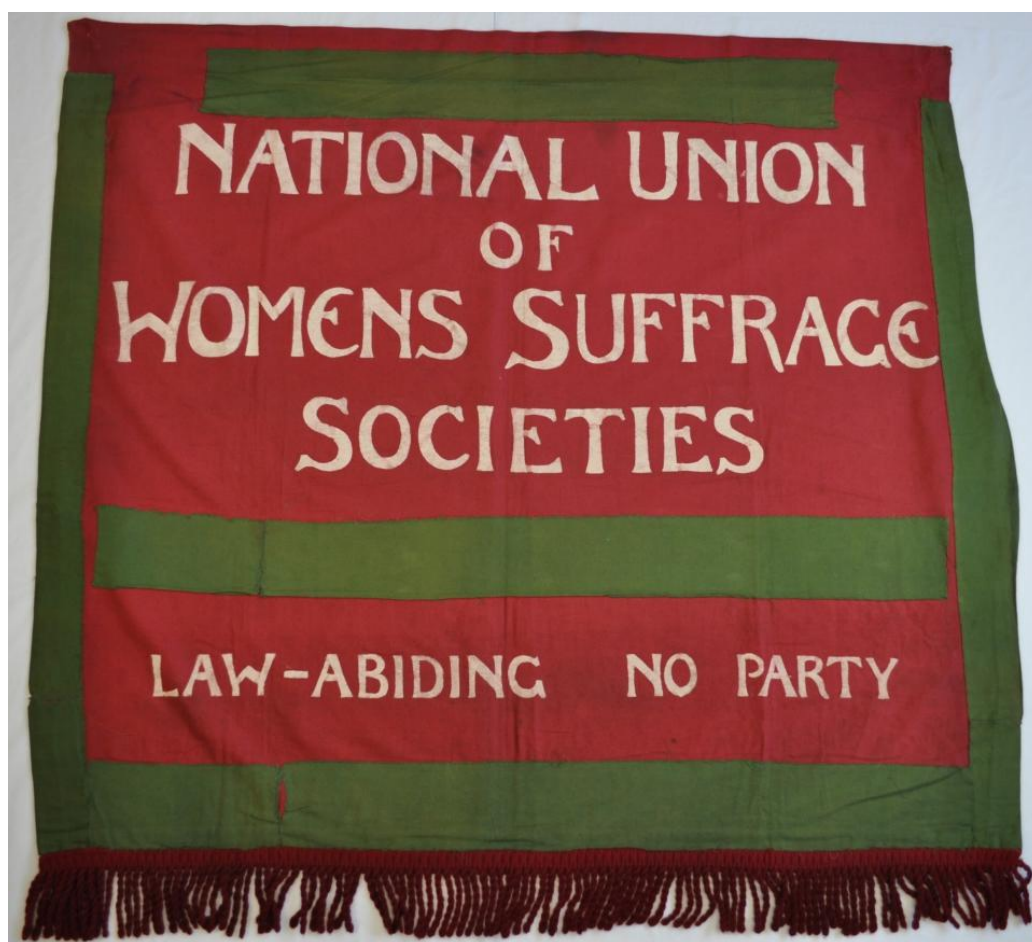
Рис. Д.2.2. Національний союз жіночих суфражистських товариств, 1913 р.

Джерело: [431]

Продовження додатка Д
Рис. Д.2.3. Значок та стяг НСЖСТ

Джерела: [432; 436]

Продовження додатка Д

Рис. Д.2.4. Значок ЖСПС та стяг відділення ЖСПС у Хаммерсміті

Джерело: [435; 439]

Продовження додатка Д

Таб. Д.2.1. Збільшення кількості учасників і грошових фондів
Національного союзу жіночих суфражистських товариств (1909—1913 рр.)

<i>Роки</i>	1909	1910	1911	1912	1913
<i>Кількість членів</i>	13 000	21 000	30 000	42 000	53 000
<i>Річний прибуток (ф.ст.)</i>	4 000	5 000	6 000	11 000	20 000

Джерело: [264, с. 58]

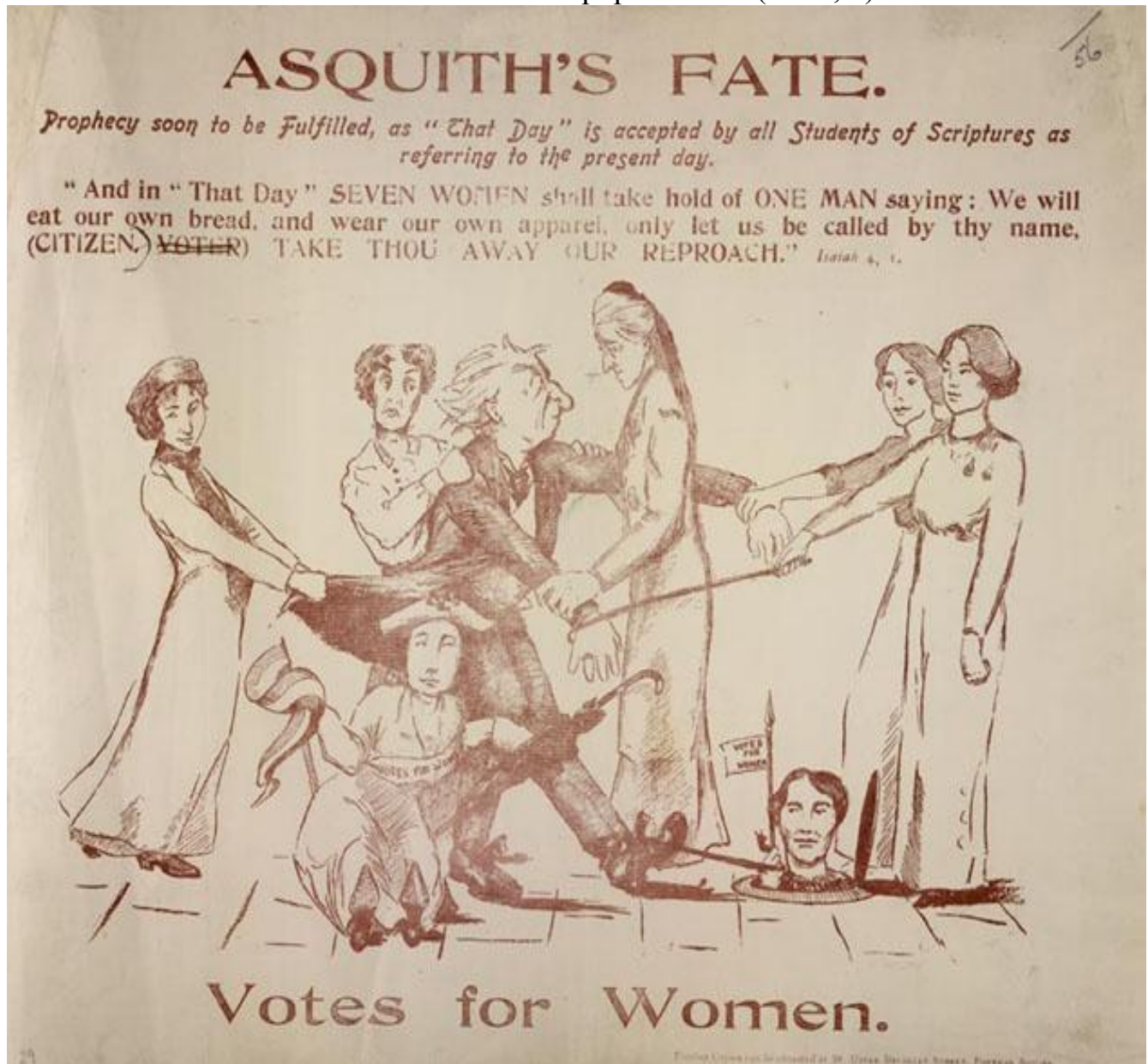
Таб. Д.2.2. Кількість нових членів ЖСПС (березень 1909 — лютий 1914 рр.)

<i>Звітний період</i>	03.1909 – 02.1910	03.1910 – 02.1911	03.1911 – 02. 1912	03.1912 – 02. 1913	03.1913 – 02.1914
<i>Кількість нових членів</i>	4459	4340	3600	2380	923

Джерело: [264, с. 60]

Продовження додатка Д
Д.3. Суфражистські карикатури

Рис. Д.3.1. Суфражистська карикатура «Доля Асквіта». Сюжет запозичений з «Книги пророка Ісаї» (Гл. 4, 1)

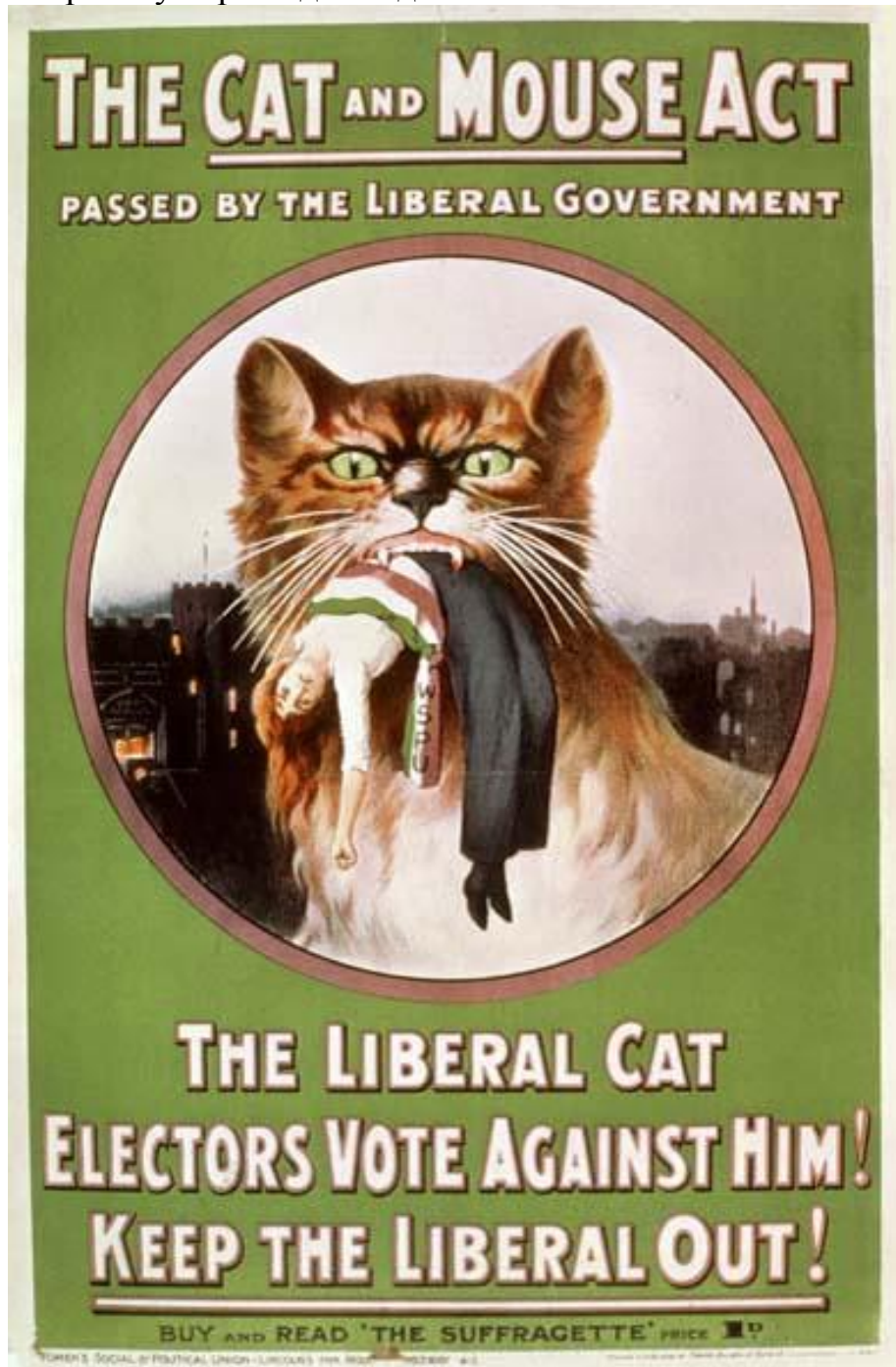
Джерело: [437]

Продовження додатка Д

Рис. Д.3.2. Карикатура на Закон «Про ув'язнених (Про тимчасове звільнення за станом здоров'я)»

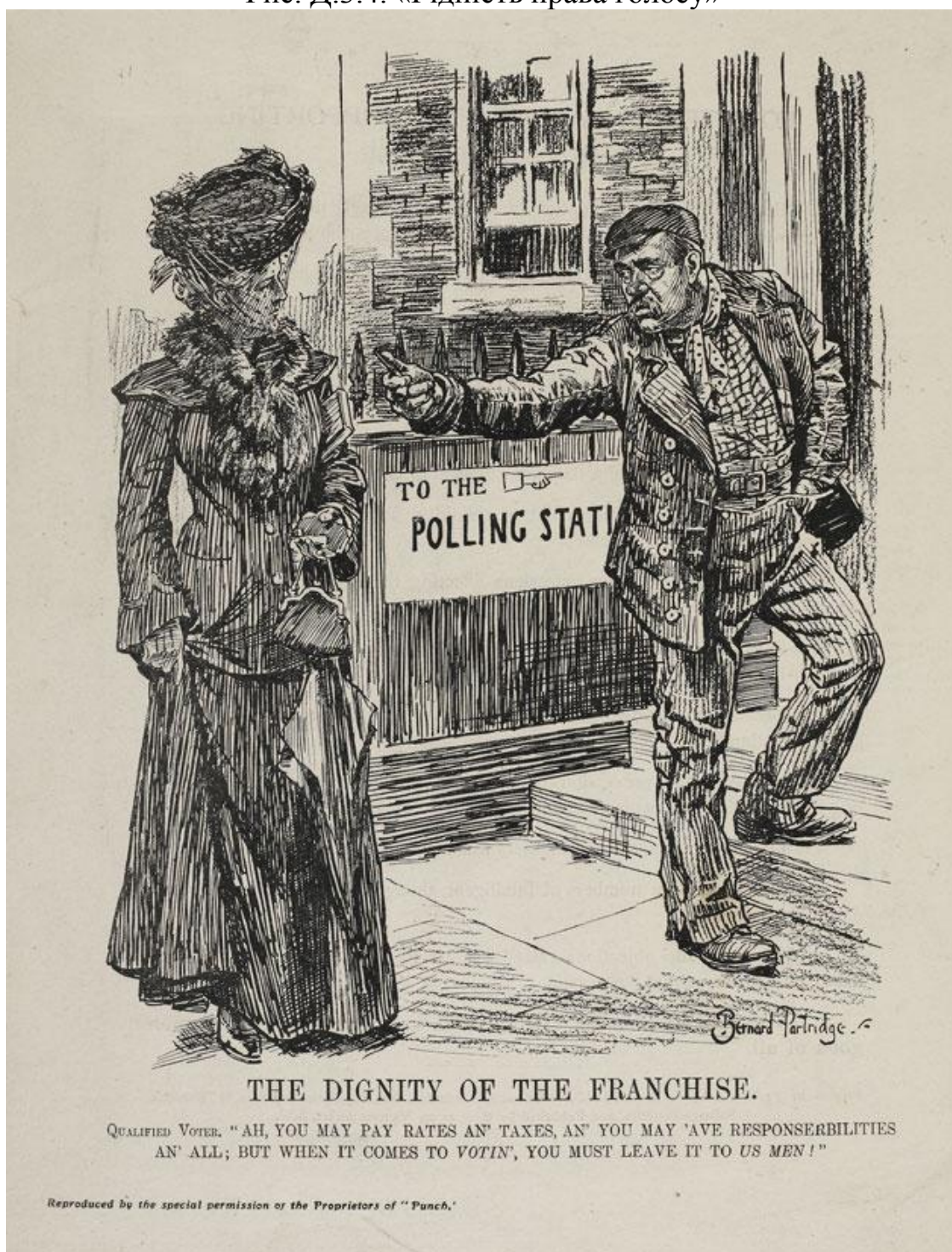
Текст плакату повідомляє: «“Акт кішки-мишки” був прийнятий Ліберальним урядом. Виборці «Ліберального Кота», не голосуйте за нього! Не допустимо Ліберальну партію до влади!»

Джерело: [409]

Продовження додатка Д
Рис. Д.3.4. «Гідність права голосу»

Джерело: [117]

Продовження додатка Д

Д.4. Матеріали періодичних видань про суфражизм

Рис. Д.4.1. Знімок стандартної камери для суфражеток у в'язниці Холлоуей у денний (ліворуч) та нічний час (праворуч)

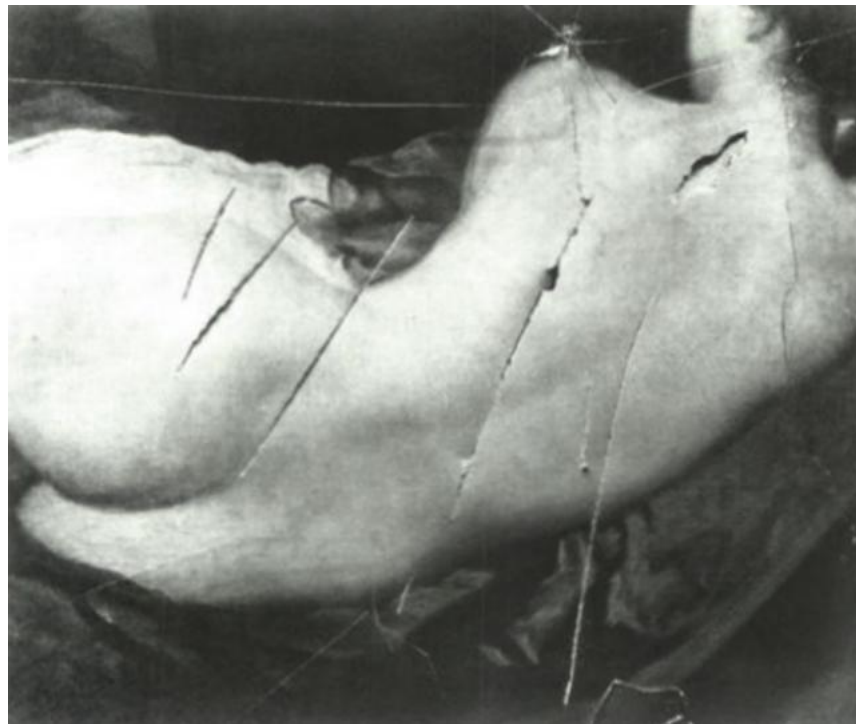

Джерело: [129, с. II, III, IV].

Продовження додатка Д

Рис. Д.4.2. «До» і «після»: картина Дієго Веласкеса «Венера Рокебю» («Венера з дзеркалом») (1647—1651), понівечена суфражеткою Мері Річардсон за допомогою ножа у березні 1914 р.

Джерело: [107]

Продовження додатка Д
Рис. Д.4.3. Повідомлення про смерть Емілі Девісон

Джерело: [106]

Продовження додатка Д

Рис. Д.4.4. Газета «Панч», січень 1918 р. «Право голосу для жінок. Нарешті!»

AT LAST!

Джерело: [446]

Продовження додатка Д
Додаток Д.5. Тексти суфражистських листівок

Листівка Д.5.1. Конституція Жіночої Ліги Свободи

1. Дії мають бути повністю незалежними від всіх політичних партій;
2. Опозиція до будь-якого уряду при владі до тих пір, поки виборче право не буде розповсюджено на жінок;
3. Участь у виборах до парламенту та у додаткових виборах в опозиції до урядового кандидата і в незалежності від всіх інших кандидатів;
4. Енергійна агітація, зміст якої виправданий становищем людини, оголошеної поза законом, — на таке становище приречені на даний момент жінки;
5. Забезпечення всім жінкам країни можливості адекватного втілення їхньої політичної свободи;
6. Вплив на суспільну думку всіма відомими способами, такими як мітинги, демонстрації, публічні дискусії, розповсюдження літератури, делегації до членів парламенту.

Джерело: [87]

Листівка Д.5.2. Чоловіча ліга за виборчі права жінок

**Сім серйозних причин,
через які чоловіки мають підтримати надання права голосу жінкам:**

«Тому що те, що є несправедливим для жінок, так само є несправедливим для чоловіків; несправедливість у Державі породжує несправедливість по відношенню до особистості.

Тому що те, що перешкоджає розвитку жінок, перешкоджає також розвитку народу і є причиною убогості нації.

Тому що без повної свободи не може бути повноцінного розвитку; привілеї для однієї статі породжують утиски для іншої.

Тому що, допоки жінки не мають представництва, ми маємо викривлене уявлення щодо проблем і потреб домашньої сфери.

Тому що точка зору людської спільноти — це поєднання точок зору чоловіків і жінок.

Тому що економічне нерівноправ'я жінок на ринку праці є результатом відсутності у них права на представництво; це призводить до зменшення заробітної плати і відсутності роботи для чоловіків.

Тому що при представницькому управлінні інтереси тих, хто не має представництва, є недостатньо захищеними; те, що стосується всіх, має ухвалюватись за участі всіх».

Джерело: [75]

Продовження додатка Д
Листівка Д.5.3. Жіноча Ліга Свободи
Чому жінки не повинні мати право голосу. Головні причини
Денніс Хірл, директор Рьоскін-коледжу, Оксфорд
 Рейнольдс, 9 вересня, 1906

«Я розглядаю можливість надання права голосу жінкам на тих же умовах, що й чоловікам, як перспективу їхнього входження до складу парламенту у майбутньому. Цей факт і його наслідки мають враховуватись при розгляді такої серйозної проблеми.

Безсумнівно, що жінка не повинна мати право голосу, оскільки:

1. Жінка схильна діяти більш прямо у фінансових питаннях, ніж чоловік. Наразі атрибутом політичного бізнесу є дипломатія, так як вона дає змогу перемогти наших опонентів будь-якою ціною; в іншому випадку наша національна велич буде поставлена під загрозу.

2. Жінка схильна до ідеалізації. Вона може ідеалізувати навіть чоловіка, втрачаючи контроль у поклонінні герою. Наразі парламентське життя характеризується одноманітністю. Велич Британської імперії ґрунтується на проповідуванні банальності. Успішні політики є людьми мілких інстинктів, чий кругозір обмежується довжиною їхніх носів. Це одна з основ держави. Якщо жінки привнесуть бодай якісь ідеали до громадського життя, надійна основа нашої національної величі ризикує перетворитися на патріотичний пил.

3. Жінка має більше морального ентузіазму, ніж чоловік. Не може бути нічого смертельнішого за привнесення моралі чи ентузіазму до публічного життя, оскільки це може знищити партійне урядування.

4. Успішним чоловікам потрібна іграшка. Не існує більш дорогої і чарівної іграшки, ніж добре вдягнена і легковажна жінка. Але якщо їй буде надано статус повноправного громадянина, жінка стане другом і товаришем чоловіка, а не бажаною іграшкою.

5. Жінка — це чуйна тварина. Вона може відмовитись вбивати людей під час війни, або ж морити голодом дітей у нетрях. Страшно навіть уявити результати такої чуйності. Нації будуть позбавлені військової слави, а кати будуть позбавлені роботи і пенсій. І що ми робитимемо зі здоровою нацією? У нас постійно повинні зростати рівні здоров'я, інтелекту і щастя. Багатії втратять своїх рабів, і тоді навряд чи буде стимул для примноження свого багатства — навіть лорди можуть вимерти.

6. Жінка — це істота, яка любить дім. Здобувши політичні права, вона може сконцентрувати свою увагу на тих реформах, які будуть спрямовані на покращення становища у домашній сфері. Ці проблеми ніколи не зможуть стати поряд із воєнною славою та партійною величчю. Земля зійде з орбіти, якщо політики почнуть прагнути лише до блага народу. Не можу собі уявити щось більш жахливе у державному житті, ніж те, що члени парламенту будуть змушені тримати ті обіцянки, що вони давали у передвиборних промовах.

Продовження додатка Д (листівка Д.5.3)

7. Жінці бракує злочинних інстинктів. Ніяка освіта, ніякі провокації, ніяке страждання не в змозі породити покоління жінок-злочинців у значних для нації масштабах. Якщо материнські інстинкти жертвності задля блага або ж заради слабших колись увійдуть до офіційного життя нації, горді народи більше не зможуть формуватись на стражданнях і нужденності. Історія стане нудною, як псалом, відтворений на хрипкому патефоні.

8. Жінка є хорошим оратором, вона має хист до красномовства. Наразі Палата Громад виблискує подібно до похоронної дошки і сповнена дотепності подібно до Комітету з повішення. Якщо жінка вдасться до публічного виступу, мертві державні діячі у Вестмінстерському абатстві воскреснуть і окупують Галерею Стренджерс. Відродяться всі старі забобони про примар. Палата Лордів стане філією Товариства психічних досліджень, припинивши займатись управлінням державою.

9. Якщо жінка отримає право голосу, вона зможе змінити законодавство про розлучення на засадах справедливості. Чоловіки почнуть дотримуватись норм моралі, а це знищить нашу нинішню форму християнського милосердя. Це буде серйозним ударом по Церкві, оскільки свідчитиме про те, що єпископи до цього часу помилялися.

Одним із славних фактів для Британської імперії є той, що жінка виконуватиме чоловічу роботу за вдвічі меншу заробітну плату. У контексті оплати праці парламентарів це означатиме, що жінки-депутати працюватимуть за меншу оплату, ніж чоловіки, а це спричинить загрозливу ймовірність того, що, з метою заощадження громадських грошей, до парламенту обиратимуть більше жінок; триватиме це аж до тих пір, поки чоловіки не будуть остаточно витіснені з його стін. Крім того, якщо жінки доберуться до міністерств, вони зменшать зарплату міністрів, а вивільнені таким чином кошти використають для погашення державного боргу. Це буде жахлива катастрофа. Відсутність національного боргу означає відсутність Британської імперії. Я палко закликаю всіх тих, хто щиро вірить в святість всемогутнього чиновництва, поміркувати над цими причинами. У нас є надійна приказка — «правий той, у кого більше прав». Якщо з будь-яких моральних чи гуманістичних міркувань ми піддамо сумнівам права купки благословених, ніхто не зможе припустити, яку силу силенну здорового глузду і любовної доброзичливості можна буде вивільнити внаслідок цього. Людство досягло «величі завдяки вільним і різноманітним спокусам»; людину «облагороджують страждання». Страждання і вбивство — це закони не лише людського, але і тваринного світу. Будь-яка спроба представити абсолютно новий порядок життя має бути припинена тими, хто зацікавлений у слабкості, бідності та несправедливості. Знесилити трудящі маси, але зберегти нашу національну велич, яка, у всі часи, вимірювалася податком на прибуток і пенсіями небагатьох. Благословенні мають владу, до тих пір, поки вони не жінки».

Джерело: [54]

Продовження додатка Д
Додаток Д.6 Карикатури на суфражистський рух

Рис. Д.6.1. Суфражетки

Джерело: [103]

Продовження додатка Д

Рис. Д.6.2. Виборче право для жінок: чи отримають вони його

Джерело: [105]

Продовження додатка Д

Рис. Д.6.3. Пропозиції для суфражеток. Як отримати право голосу

Джерело: [104]

Продовження додатка Д

Рис. Д.6.4. Поштова листівка-карикатура «Дика Роза, що вимагає турботливого ставлення»

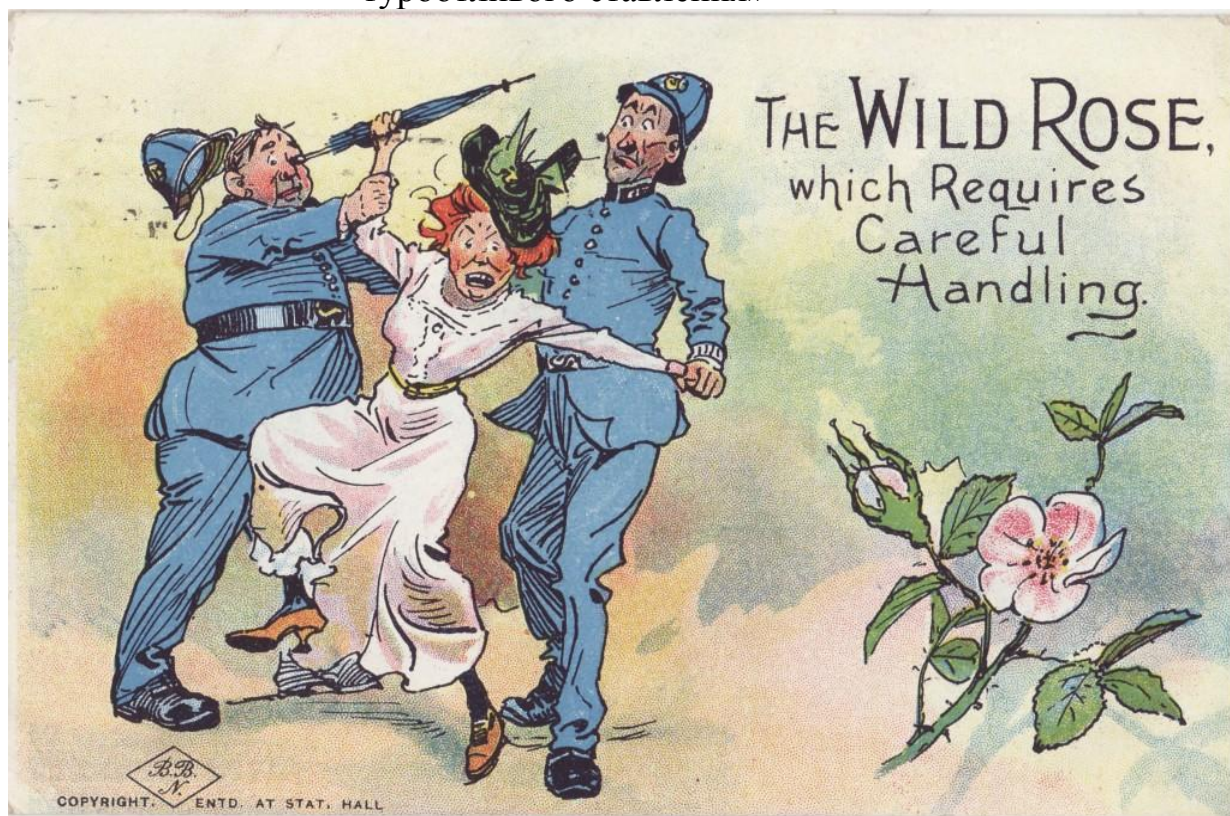
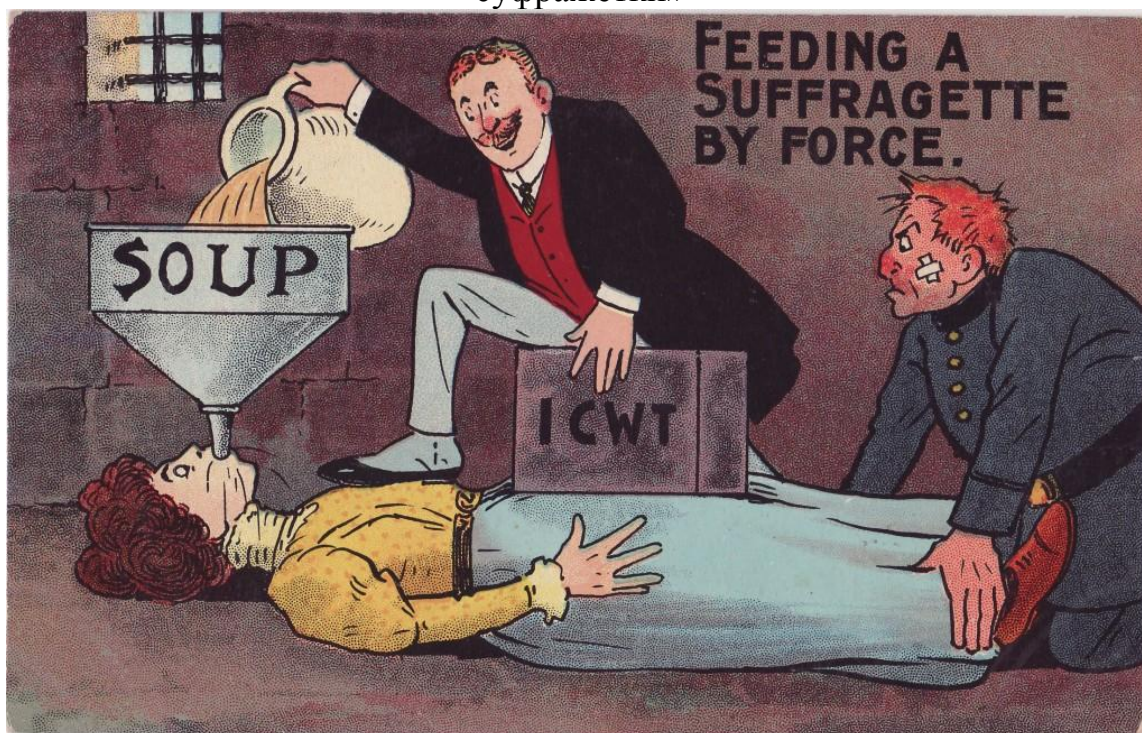

Рис. Д.6.5. Поштова листівка-карикатура «Примусове годування суфражетки»

Джерело: [416]

Продовження додатка Д

Рис. Д.6.6. Поштова листівка-карикатура «Все для справи. Йдемо на шопінг»

Джерело: [416]

Продовження додатка Д

Рис. Д.6.7. Поштова листівка-карикатура «Це Дім, який збудував чоловік»

Джерело: [416]

Додаток Е
Участь Британських жінок у Першій світовій війні
Е.1 Фотоматеріали
Рис. Е.1.1. Флора Сандес (1876—1955)

Джерело: [426]

Продовження додатка Е
Рис. Е.1.2. Фото зі служби Вайолет Най
Вайолет Най разом зі своїм загonom

Фото з костюмованих вечірок загону Вайолет Най

Джерело: [47]

Продовження додатка Е

Рис. Е.1.3. Жінки-поліцейські та жінки-вагоновожаті

Джерело: [273, с. 60]

Продовження додатка Е**Рис. Е.1.4. Жінки-робітниці на військових заводах**

Джерело: [446]

Продовження додатка Е

Рис. Е.1.5. Вибух на військовому заводі у Чілвеллі (Ноттінгемшир), 1918 р.

[428]

Продовження додатка Е

Рис. Е.1.6. Працівниці компанії з виробництва вугілля та металу Віган, 1918. Ці жінки виконували фізично важку роботу — сортували вугілля і пересували вагонетки на поверхні вугільної шахти

Рис. Е.1.7. Робітниці виготовляють матраци з азбестом на фабриці братів Тернер в парку Траффорд (Манчестер)

Джерело: [419]

Продовження додатка Е

Рис. Е.1.8. Робітниці стоять на великих купах макухи на Британській фабриці з виробництва олії та макухи (Манчестер), 1918

Рис. Е.1.9. Робітниці на заводі з виробництва скла Пілкінгтон у Сент-Хеленс, графство Чешир, 1918

Джерело: [419]

Продовження додатка Е

Рис. Е.2.2. Плакат «Допоміжним загонам добровольців терміново необхідні доглядальниці, повари та кухарки, клерки, покоївки, санітарки, прачки, водії тощо»

Джерело: [192]

Продовження додатка Е

Рис. Е.2.3. Плакат часів Першої світової війни. «Британські жінки кажуть — «Йди!»»

Джерело: [209]

Продовження додатка Е
Е.3. Жіноча зайнятість у роки Першої світової війни
 Таб. Е.3.1. Жіноча зайнятість (липень 1914 — липень 1918)

<i>Сфера зайнятості</i>	<i>Липень 1914 (дані заокруглено до сотень і тисяч)</i>	<i>Липень 1918 (дані заокруглено до сотень і тисяч)</i>	<i>Збільшення (↑) або зменшення (↓) у відсотках (вираховано на основі точної кількості осіб)</i>
Будівельна індустрія	~ 7 000	~ 29 000	↑ 320,2%
Шахти	~ 7 000	~ 13 000	↑ 89,2%
Металургія	~ 170 000	~ 594 000	↑ 249,2%
Хімічна промисловість	~ 40 000	~ 104 000	↑ 158,9%
Текстильна промисловість	~ 863 000	~ 827 000	↓ 4,2 %
Харчова	~ 612 000	~ 568 000	↓ 7,3 %
Продовольча сфера, тютюнова промисловість, виробництво і продаж напоїв	~ 196 000	~ 235 000	↑ 19,8 %
Виробництво паперу	~ 147 500	~ 141 500	↓ 4,3 %
Деревообробна промисловість	~ 44 000	~ 79 000	↑ 80,6 %
Інші галузі	~ 89 000	~ 150 500	↑ 68,4 %
Державні установи (виробничі)	~ 2 000	~ 225 000	↑ 11 150 %

Продовження додатка Е (таб. Е.3.1)

Сільське господарство (Велика Британія)	~ 80 000	~ 113 000	↑ 41,3 %
Органи місцевого управління	~ 198 000	~ 250 000	↑ 26,5 %
Державна служба	~ 66 000	~ 234 000	↑ 255 %
Інші види зайнятості (транспорт, комерційна діяльність тощо)	~ 754 000	~ 1 372 000	↑ 81,9 %
Загальна кількість	~ 3 276 000	~ 4 935 000	↑ 50,6 %

Джерело: [257, с. 77]

Продовження додатка Е**Е.4. Роль британок у роки першої світової війни очима жінок-воєнних художників**

Рис. Е.4.1. «У польовому госпіталі» : учасниця Допоміжного загону добровольців у військовому госпіталі допомагає пацієнту підкурити сигарету (Художниця: Олів Муді-Кук)

Джерело: [429]

Продовження додатка Е

Рис. Е.4.2. «Цех з обробки 15-дюймових снарядів» : Виробнича компанія Сінгер, Клайдбанк, Глазго, 1918 (Художниця: Ганна Ейрі)

Джерело: [429]

Продовження додатка Е

Рис. Е.4.3. Шотландська жіноча лікарня (Художниця: Нора Нельсон-Грей)

Джерело: [429]

Додаток Ж
Ненсі Астор (1879—1964)

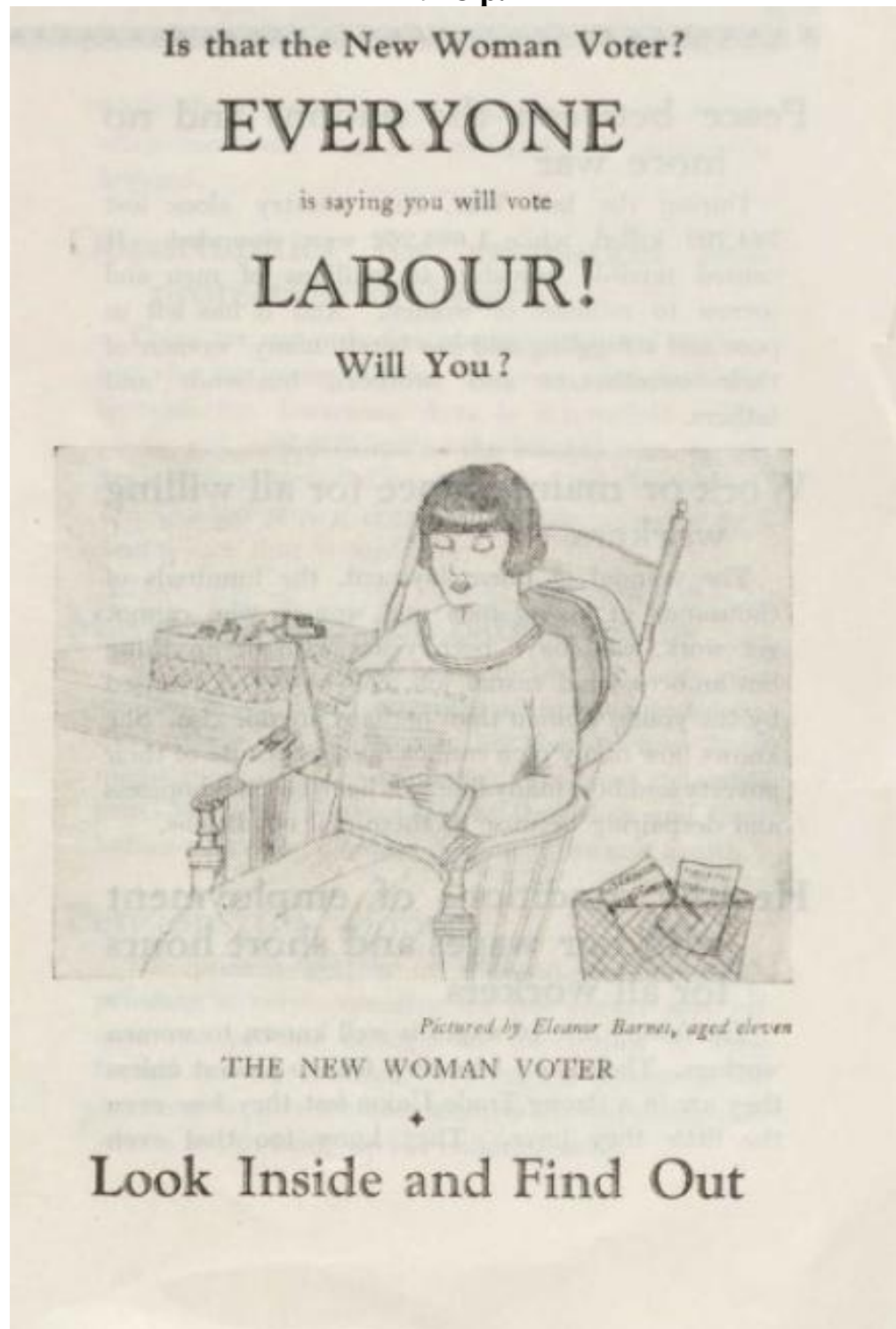
Джерело: [448]

Додаток 3
Кількість жінок, обраних до Палати Громад на загальних виборах
1918—1945 рр.

Дата обрання	Консервативна партія	Лейбористська партія	Ліберальна партія	Соціально-демократична партія	Інші	Загальна кількість	Відсоток від загальної кількості парламентарів
14 грудня 1918	—	—	—	—	1	1	0,1%
15 грудня 1922	1	—	1	—	—	2	0,3%
6 грудня 1923	3	3	2	—	—	8	1,3%
29 жовтня 1924	3	1	—	—	—	4	0,7%
30 травня 1929	3	9	1	—	1	14	2,3%
27 жовтня 1931	13	—	1	—	1	15	2,4%
14 листопада 1935	6	1	1	—	1	9	1,5%
5 липня 1945	1	21	1	—	1	24	3,8%

Джерело: [285, с. 9]

Додаток Й
Агітаційний буклет Лейбористської партії (титульна сторінка),
1928 р.

Джерело: [56]

Додаток К
Студенти, що здобули університетські ступені (Велика Британія)

Роки	Перший ступінь			Вищий ступінь		
	Чоловіки	Жінки	Всього	Чоловіки	Жінки	Всього
1920	3145	1212	4357	529	174	703
1930	6494	2635	9129	1123	200	1323
1938	7071	2240	9311	1316	164	1480

Джерело: [279, с.20].

Додаток Л
Флеппери

Джерело: [199, с. 218, 250]